40

100 soruda / türk folkloru / prof. pertev naili boratav

100 SORUDA

TÜRK FOLKLORU

PROF.
PERTEV NAİLİ BORATAV

3.
BASKI

GERÇEK YAYINEVİ

TÜRK HALKBİLİMİ
II
100 SORUDA TÜRK FOLKLORU
(İnanışlar, Töre ve Törenler, Oyunlar)
Prof. Pertev Naili Boratav

100 SORUDA DİZİSİ ; 40

Birinci Baskı Aralık 1973
İkinci Baskı Nisan 1984
Üçüncü Baskı Ekim 1994

Kapak: Salt Maden
Kapak Baskısı: Reyo Ofset
İç Baskı: Özal Matbaası
Cilt: Esra Mücellithanesi

94.34.Y.0091.48

ISBN 975-7551-07-4

PROF. PERTEV NAİLİ BORATAV

TÜRK HALKBİLİMİ

II

100 SORUDA TÜRK FOLKLORU

(İNANIŞLAR, TÖRE VE TÖRENLER, OYUNLAR)

GERÇEK YAYINEVİ

Cağaloğlu Yokuşu, Saadet İş Hanı, Kat 4
Telefon: 528 45 50
İSTANBUL

Soru 1 : Bu kitapta hangi konular ele alınacak?

100 soruda türk halkedebiyatı adlı kitabımın («100 soruda» dizisi, n° 13) 5-20'nci sahifelerinde (soru 1-7) halkbilimi deyimiyle ne anlamak gerektiği, onun budunbilim (**ethnologie**) ile ve başka bilimlerle (tarih, dilbilim, toplumbilim, v.b.) ilişkileri sorunları üzerinde durulmuş, halkbiliminin önemli, ama küçücük, bir dalı olan **halkedebiyatı** dışında kalan konuların ikinci bir ciltte ele alınacağı bildirilmişti(*). Bu konulardan birkaçı birinci kitabın 9'uncu sahifesinde şöyle bir sayılıp geçilir: halk sanatları, inanışlar, töreler, üretim ve tüketim araçları, giyim-kuşam...

Şu ikinci kitabın ele alacağı konuların birer birer incelenmesine geçmeden, onları bir kez toplu olarak sıralayıp saymak, türk halkbilimi araştırmalarının bugünkü durumuna, kendi uzmanlık yetkimize göre ve bu dizideki kitapların uzmanlar için yazılmadığını da göz önünde tutarak, bunların hangilerini ne ölçüde derinliğine ve genişliğine inceleyebileceğimizi okuyucuya haber vermek yerinde ve yararlı olacaktır.

Kitabımızın beş bölümünden birincisi ile ikincisinde evrenin oluşumu, çeşitli tabiat öğeleri ve olayları ile, olağanüstü varlıklar ve olgularla ilişkili inanış ve davranışlar, bu öğeleri, olayları ve olguları etkileme çabaları ve yöntemleri incelenecek. Üçüncü ve dördüncü bölümler bireylik ve toplumluk çeşitli törenleri içine alacak: kişinin, birey olarak, yaşamı boyunca ve yaş basamaklarına göre sıralanan işlemlerdir bunlar; ama kişiye birey olarak uygulandıkları hâlde bu **geçiş törenlerine** toplum da katılır; doğum, sünnet, okula başlama, düğün, ölüm... ile ilgili gelenekler bu kümeye girer. Toplumluk törenlerin öncekilerden farkı her birine birey olarak belli bir kişinin **vesile olması** yerine, **belli bir toplumca** ve belli bir

(*) Halkbiliminin halk edebiyatı dışında kalan konularını göstermek için okuyucuyu yadırgatmayacak bir deyim bulma güçlüğü karşısında bu kitaba «Türk Folkloru» adı verildi.

toplum için düzenlenmelerindedir: dinlik bayramlar, köy bayramları, yatır ziyaretleri, v.b. gibi.

Beşinci bölümde oyun ve oyuncakları, ve halk sporlarını inceledik. Buradaki **oyun** sözü ile, ona eklediğim **oyuncak** kelimesinin de anlatacağı gibi, «rakıs» («dans») kavramı dışında kalan gösteriler anlaşılmalıdır: **kör-ebe, birdir-bir, aşık,** v.b. gibi çocuk oyunlarından tutun da, **güreş, cirit,** v.b. gibi yetişkinlere özgü ve çağdaş dünyada milletler-arası yaygınlığa ve ortaklığa ulaşmış spor gösterilerinin her halkın kendi geleneğindeki karşılıklarıdır bunlar. Bu konuyu incelemede yararlanabileceğimiz - yayınlanmış ve yayınlanmamış - gereçler oldukça zengindir. Bu konunun çeşitli sorunlarına genişçe yer ayırabileceğiz kitabımızda.

Halkedebiyatı cildinde olduğu gibi bu ciltte de türk halkbiliminin kapsadığı olgu ve olayların ne bütün çeşitlenmelerinin tasviri, ne de her olgunun bütün Türkiye ölçüsünde karşılaştırmalı incelenmesi tasarlanmadı. Bu kitap, türk halkbilimini bütün yönleriyle ele alan ilk bir deneme niteliğinde olduğu için, bu bilimin bugünkü durumunda, ortalama her aydının kafasında kıpırdanan birçok sorulara karşılık vermek kaygısı, kimi sorunları da, üzerlerinde düşünülsün, tartışılsın diye ortaya atmak düşüncesi ile yazıldı. Olgulardan, olaylardan, işlemlerden, üzerinde durulmaya değer örneklerle, bugünün olanaklarına göre, sağlam sonuçlar belirtilmekle yetinildi.

«Sonuçlar» başlığı altında kitaba son bir bölüm ekledim. Bu bölüm, bir bütün olarak (yani, halkedebiyatını da içine alarak), halkbiliminin çeşitli yöntem sorunlarına ayrılmıştır; orada bu satırların yazarı, halkbiliminin araştırma alanına giren konuların derleme, açıklama, yorumlama ve değerlendirme sorunları üzerinde görüşlerini özetlemeye çalışacak, kırk yılı aşan, çoğu kez bocalamalı tecrübelerinden edindiği gerçekleri belirtecek. Geleceğin halkbilimcilerine, ve sanatçı olsun, yazar olsun, eğitim, öğretim ve bilim işçisi olsun, bütün aydın kişilere türk halkını öğrenme ve eğitme çabalarında yararlı olabilirse, emeklerinin boşa gitmediği kıvancı ile mutluluk duyacaktır.

İNANÇ VE TÖRE KURALLARI

Soru 2 : İnanç deyimi ile ne anlıyoruz?

İnanç, sözlük anlamı ile «kişice, ya da toplumca, bir düşüncenin, bir olgunun, bir nesnenin, bir varlığın gerçek olduğunun kabul edilmesi» demektir. Halk inanışlarından söz edenlerce kavramın Fransızca ve Almanca karşılıkları olan **superstition** ve **Aberglaube** kelimelerinin Türkçeye **bâtıl i'tikad, bâtıl inanış, yanlış inanış, boş inanış, hurâfe** deyimleri ile çevrildiği oluyor. Bu deyimler, bir yargı anlamı taşıdıkları için, yersiz kullanıldıkları zaman sakıncalı olur; bilim adamının konusu karşısında tarafsız olması, önyargılardan kaçınması kurallarına aykırı düşer.

İnanç kavramı, sözlük anlamı ile, insan düşüncesinin çok geniş bir bölüğünü içine alır: din, politika, ahlâk... İnançları bütün bu çeşitlilik ve yaygınlıkları ile ele almak halkbiliminin sınırlarını aşar. Halkbilimi, belli bir toplumun eski dinlerinden miras alıp kendi çağının şartlarına uygulayarak yaşattığı yeni dininde, yaşam şartlarının gerektirdiğince yeni biçimler, yeni içerikler ve anlatışlarla oluşturduğu inanışlarla ilgilenir. Halkbiliminin konusu olarak inanışların başka bir niteliği de, din, ahlâk... kurallarındaki kesinlik ve katılığa karşılık bunların yerden yere, topluluktan topluluğa değişik biçimler ve içerikler göstermeleridir. Türkiye halkının büyük çoğunluğunun bağlandığı islâm dinini alalım; bu dinin bir bütün olarak inanışlar düzenini incelemek din tarihine düşer; ama, örneğin, Konya, Kütahya, Erzurum köylerinin, Güney-doğu Anadolu bölgesi halkının, ya da Tahtacı topluluklarının inanışlarından, «resmî islâm dini»nin (medresenin, kitapların) öğrettikleri dışında kalan bölüğü Türk halkbiliminin konusudur.

Soru 3 : İnanışlar halkın dilinde ve duruş-davranışlarında nasıl anlatım bulurlar? Onları hangi kaynaklarda buluruz?

Sorunun karşılıklarını somut bir örnekle belirtelim. Adana ili içinde, Ceyhan ilçesine bağlı İmren köyünde yerleşmiş, ya da henüz yerleşemeyip köy yanında çadır altında kışlamakta olan Yörüklerden, 1947 yılı şubat ayında araştırmalar yaparken, koyun, çoban ve kaval üzerine şöyle bir hikâye dinlemiştik:

● Koyun bir türlü Cennetten çıkmak istemezmiş, Cennet-i a'lâdan... Çobana diyorlar ki: «Bu hayvan, ne yaptıysak, Cennetten çıkmadı. Belki kavalla çıkar...» Çobana kaval veriyorlar, diyorlar ki: «Çık Cennet'in kapısından, hiç arkana bakmadan, kaval çalarak yürü.» Çoban bir gün, iki gün yürüyor, arkasına bakmadan. Sonunda merak ediyor, dayanamıyor, dönüyor, arkasına bakıyor. Bütün koyunlar çıkmış, bir tek koç kalmış, Cennetten çıkmamış. Çoban bakınca Cennet'in kapısı kapanıyor, o koç içerde kalıyor. Bütün koçların boynuzları gümüşten imiş. Çoban arkasına dönüp bakınca çıkan koçların boynuzları kemik kesilmiş. Bakmasaymış, hem o tek koç da Cennetten çıkacakmış, hem de bütün koçların boynuzları gümüş kalacakmış... — Şeytana diyorlar ki: «Cennetten bir çalgı çıkmış, kaval; çok güzel...» Şeytan da: «Sağır delikleri olmasa...» diyor. Öteki deliklerine karışmamış da sağır deliklerine karışmış. — Bunlar, en altta, parmak dokunmayan deliklerdir. Onlar olmasa kaval çalınmaz.

Bir sohbet sırasında dinlediğimiz bu hikâyede, yaşamlarında koyunculuğun çok önemli yeri olan, başlıca geçim olanaklarını bu kaynaktan sağlayan bir Yörük topluluğunun, koyunun ve kavalın kutsal bir kökeni olduğu, daha da ayrıntılara giderek, kavalın çalınması tekniğinde, bir deliğin ötekilere baka özel bir değer taşıdığı **inanışları** bir **anlatı** kalıbına dökülmüştür.

İnanışların büyük bir bölüğü, yukardaki örnekte görüldüğü gibi, **efsanelerle** belgelenir, onlar aracılığı ile anlatım yete-

neğine erişir. Efsanelerin inançlarla bu sıkı ilişkilerine, alış-verişlerine halkedebiyatı konularını incelediğimiz sırada (1'inci kitap, soru 50, 52, 53, 54) değindik. Efsanenin en belirli niteliği, «inanılan bir olayın anlatısı» olduğuna göre, her efsanede bir veya birkaç inanış yuvalanmıştır.

Yalnız efsaneler değil, halkedebiyatı türlerinin hemen hepsi: atasözleri, masallar, tekerlemeler, bilmeceler, ama özellikle efsanelere anlatım olanağı veren türler: halk türküleri, halk hikâyeleri, destanlar... inançları aktarma araçları olabilirler.

Yazılı edebiyat eserleri de halk inanışlarını incelemek isteyenlerin yararlanacakları kaynaklardır. Hele bunlardan, Peygamberlerin, din ulularının, ünlü ermiş kişilerin yaşamlarını anlatanlar: kısas-ı enbiyâ, vilâyetnâme, v.b. gibi «menkabe»leri derlemiş olanlar, eski tarih yapıtları (özellikle bunlarda, yazarın kendi çağından çok öncelerini anlatan giriş bölümleri), seyahatnâmeler, inançlar üzerinde «diachronique» ve karşılaştırmalı incelemeler için değer biçilmez araçlardır. Evliya Çelebi gibi Türk yazârları kadar yabancı gezginlerin de Türk ülkelerinde dolaşırken duyup yazdıkları halk inanışları birçok bakımdan değer taşır: çağdaşları olan Türk yazarlarının önemsemedikleri birçok şeyler, yabancıların dikkatini çekmiş ve onları kendi ülkelerindeki görüş ve düşünüşlerden farklı gördükleri için üzerlerinde durmuşlardır.

Ama halk inanışları, asıl, töreler, törenler ve büyü niteliğinde işlemlerle bir bütün halinde biçimlenirler. Birkaç örnekle bu olguyu belirtelim:

Yurdumuzun hemen her yerinde hıdrellez gecesi (5 mayıs) gül ağacının altına, genellikle kadınlar, o yıl içinde elde etmek istediklerini belirleyen küçücük nesneler koyarlar; örneğin, başlarını sokacak öz evlerinden yoksun olanlar «minyatür bir ev» yaparlar; çocuğu olmayanlar minicik bir salıncak asarlar. - Başka bir bölük gelenekler yatırların çevresinde sürdürülegelmiştir: kısırlığı gidermek, ya da çeşitli hastalıklara deva bulmak amacı ile yatırın toprağından bir parçayı su ile karıştırıp içmek, yahut yatırın bulunduğu yerde gecelemek gibi. Bu işlemler, Hızır'ın, ya da ziyaret edilen ermiş kişinin, olağanüstü güçleriyle dilekleri gerçekleştireceklerine inanılarak onların aracılıklarına baş vurmaktır. Başka bir töreni, bir âfet nite-

liğini gösterebilecek kuraklığa son vermek için düzenlenen «yağmur duaları»nı ele alalım. Bu törende yapılması gereken bir sıra işlemler vardır: elbiseleri ters giymek, eller dua için havaya kaldırıldığı zaman parmakları aşağıya, toprağa, doğru yöneltip açmak, üzerine özel dualar okunmuş pek çok sayıda küçük taşları bir torba içinde suya batırmak, memedeki çocukları ve emlik kuzuları analarını emme zamanı gelince emzirmeyip feryad ettirmek... gibi.

Bütün bu işlemler ayrıntılariyle incelenirse, her birinin bir «inanış» taşıdığı görülür: Hıdrellez gecesi töreninin öğelerinden her biri bir inancın anlatımıdır: 1) Hızır o gece yere inecektir; 2) Hızır insanların dilediklerini yerine getirme gücünde bir varlıktır; 3) küçük salıncak dilenen çocuğun, minicik ev, arzulanan sahici evin simgeleridir ve Hızırla dilek sahibi arasındaki anlaşmaya onlar aracılık edeceklerdir. - Yağmur yağdırma amacı ile düzenlenen törende de 1) yağmuru kullarından esirgeyen Tanrıyı acındırmak için sütten yoksun bırakılan yavruları ağlatmak, feryad ettirmekle, susuz kalmış toprağın hâli dile getirilmiş olur; 2) özel işlemlerden geçmiş taşlar yağmur yağdırma yeteneği elde ederler; o kadar ki o taşlar atıldıkları sudan çıkarılmasalar, yağmur durmaz, tufan olur. - Demek ki inanışların bir bölüğü de büyülük işlemlerin ve törenlerin içeriğidirler; onlarla birlikte somut anlatım biçimini bulurlar.

Bu türden işlemlerin ve onlara bağlı inanışların başka çeşitlerini: hastalıkların, ya da düşmandan gelecek kötülüklerin önlenmesi, iyiye çevrilmesi, düşlerin yorumlanması, geleceğin önceden bilinmesi... ile ilişkili bilgi ve yöntemleri ilerde, sırası geldikçe, gözden geçireceğiz.

Soru 4 : Evren üzerine inanışlar nelerdir?

İslâm dini öğretilerinden pek çoğunun hocalar, vaizler, ya da okumuş kişiler aracılığı ile okuma yazma bilmeyen halk tabakalarına kadar yayıldıkları hesaba katılırsa, her çeşitten inanışlar gibi evrenle ilişkili inanışlardan pek çoğunun da kitaplardan halk geleneğine geçmiş olabileceği sonucuna varılır. Ama, bunların da kitaplara «halkın kitap ve yazı-öncesi» geleneklerinden, ya da başka dinlerden sızması olanağını da gözden

kaçırmamak gerekir. Evren üzerine inanışlarda resmî islâm öğretisinin, Kur'ân ve Hadîs metinlerinin ve onları yorumlayanların katkıları ile, başka dinlerden sızıntılar nelerdir? Türklerin en eski dinlerinden bunlarda iz olarak neler kalmıştır? İnanışlarda çeşitli kaynaklardan gelme öğelerin bir bir ayırtlanması uzun, zahmetli bir iştir; ama Türk kültür tarihinin, mitolojisinin, halkbiliminin karanlık kalmış nice yönlerini aydınlatmak için geleceğin verimli bilim çalışmaları programında bu sorunlar yer almalıdır. - Biz burada kökenler sorununa girişmeden inanışlardan birkaçını sıralamakla yetineceğiz.

Evrenin yaradılışı üzerine inanışların çeşitliliklerini belirtmek için birkaç örnek verelim.

1929 yılında Mudurnu'nun (Bolu ilinde) bir köyünde evrenin yaradılışı şöyle anlatılıyordu:

- Tanrı dünyayı yarattı. Onu buğday tancleriyle doldurdu. Sonra bir kuş yarattı. Bu kuş her 20 günde bir buğday tanesi yerdi. O çağda her bir buğday 520 dirhem ağırlığında idi. Âdem Ataya Cennet'te verilen buğday bu buğdaydır. - Öteki varlıkların yaradılmasından önce, bu tek kuşun bu kadar buğdayı yiyip bitirmesi için geçen zaman 30 kez geçti. Sonra Tanrı Can kavmini yarattı. Şeytan (= Azâzil) bu kavimdendi...

Bir Tahtacı inanışında Tanrı ve evren şöyle düşünülür:

- Tanrı, üstümüzdeki gök tümbeğin üzerinde işlemeli ve dağ gibi bir tahtta oturur ve ordan bizi kullanır. Bulutlar onun yüzündeki değişiklikleri bildirir: pamuk gibi ak görünmeleri, Tanrının ak saç ve ak sakalı ile bize gülümsemesini, kalın ve kap kara görünmeleri, bize kızdığını bildirir. Rüzgâr onun gülmesi, fırtına, kasırga, gök-gürültüsü, kızmasıdır... Eleğimsağma onun nurlu renkleri, kollarının her yere uzanmasıdır... (A. Yılmaz, **Tahtacılar**, Ankara 1948, s. 92-93.)

Batı Anadolu'da dünya üzerine şu inanışlar derlenmiştir:

- Kimilerine göre dünya düm düzdür. Kaf-Dağları onun

sınırıdır. Kimilerine göre ise dünya yuvarlaktır. Bir Sarı-Öküzün boynuzları arasında durur. Bu öküzün 70 000 ayağı vardır, her iki ayağı arası binlerce yıllık yoldur. Boynuzları yakuttandır. Öküz de bir kaya üstünde durur. (Musa Kâzım, **Anadolu hurafeleri,** «Halk Bilgisi Haberleri», IV, 1935, s. 320). - İstanbul halkının bir inanışına göre (M. Halit Bayrı, **İstanbul folkloru,** İst. 1947, s. 120) Öküz yakuttan dört köşe bir taşa basar; bu taş bir ateş üzerine, ateş de Tanrı gücüne dayanır.

İnsanın yaradılışı ile ilgili ve birçok yönleriyle resmî islâm öğretisine uyan inanışlar şöyle anlatılır:

- Tanrı evreni şu sıra ile yarattı: Levh ve Kalem, Arş ve Kürsi, Cennet ve Cehennem, görünmez yaratıklar (Cinler, Periler, Melekler), gökler, denizler, bom boş yeryüzü, deniz hayvanları ve bitkileri, kara hayvanları ve bitkileri. - Sonra insanı yaratmayı diledi. Sıra ile Cebrâil'i, Mikâil'i, İsrâfil'i yeryüzüne bir avuç toprak almaya gönderdi. Yer, yaradılacak insanın ilerde isyan edip Cehennem'de yanacağını bilerek acıdı, ağladı; üç Melek buna dayanamayıp elleri boş döndüler. Sonunda Azrâil görevlendi toprağı getirmeye. O, yerin sızlanmasına kulak asmadı, toprağı aldı. (İnsanların canını alma işinin, yalvarmalara dayanıklılık göstermesi niteliği ile Azrâil'e verilmesi bu yüzdendir.) Tanrı bu toprağı yoğurdu, insan biçimine soktu. Bu kalıp 40 gün (ya da 40 yıl) bekledikten sonra Tanrı ona can verdi...

Meleklerin insana secde etmeleri, Şeytan'ın buna yanaşmaması, Havva'nın yaratılması, v.b. üzerine anlatılanlar kitapların öğrettiklerinden fark etmez. «Yasak yemiş» konusunda inanışlar çeşitlidir: buğday, incir, ya da hurma olarak gösterilir bu yemiş.

XVI'ncı yüzyılda yazılmış bir alevi-kızılbaş kaynağında ise (A. Gölpınarlı ve P.N. Boratav, **Pir Sultan Abdal,** Ankara 1943, s. 160) evrenin başlangıcı üzerine şunlar anlatılır:

- Önce Tanrı bir yeşil derya yarattı. O derya Tanrının bakışı ile coştu; içinden bir cevher çıktı. Tanrı o cevheri ikiye böldü: biri yeşil, biri ak. Yeşil ve kubbeye benzer bir kandile o iki cevher parçasını koydu: yeşil, Muhammed'in nuru, ak, Ali'nin nuru idi. Sonra, yarattığı beş Meleğe sıra ile: «Sen kimsin? Ben kimim?» diye sordu. Onların her birinden: «Sen sensin. Ben benim» karşılığını alınca onları kahr etti. En sonunda Cebrâil'i yarattı. Ona da aynı soruyu sordu. Cebrâil cevap veremedi. Tanrı ona buyurdu, o da ard arda iki kez altışar bin yıl boşlukta uçtu. Sonunda bitkin bir hâle düşünce Tanrı onun «bâtın gözü»nü açtı. Cebrâil gidip yeşil kubbe biçimi kandile kondu. İki nur bir tek vücut olmuştu. Kandildeki ak nur Cebrâil'e Tanrının sorusuna verilecek karşılığı öğretti. Bu kez Tanrı aynı soruyu tekrarlayınca Cebrâil: «Sen Yaradansın, ben yaradılmışım. Sen Sultansın, ben kulum.» dedi. Tanrı: «Rahmet Üstadına ve Pirine!» diye Cebrâil'i okşadı: Üstad, Ali, Pir de Muhammed'dir. - Cebrâil öteki dört Meleğe de (Mikâil, İsrâfil, Azrâil, Azâzil) Tanrıya verilecek karşılığı öğretti. Azâzil Tanrıyı tanımak istemedi, ve kandildeki nura tükürdü. Bu tükrük bir halka olup Azâzil'in (= Şeytan'ın) boynuna takıldı: «lânet halkası» oldu.

Bu inanış alevi-bektaşi şairlerinin deyişlerinde de anılır. Kızılbaş halkın bireylerince de, tam ya da eksik, bilinir, çünkü «sülûk» (= **initiation**, «topluluğun töresine katılma») törenlerinde bulunmak için gerekli temel bilgilerden biridir.

Rubruck seyahatnâmesinden (Paris baskısı, 1877, s. 119) öğrendiğimize göre, Tanrının insanı, yerden Şeytanın getirdiği bir avuç toprağı yoğurarak yarattığı düşüncesi, XIII'üncü yüzyılda, Moğollarca da benimsenmiş bir maniheist inanışıdır.

Türkler arasında ilk insanın yaradılışı ile ilgili eski inanışları XIV'üncü yüzyılın yazılı bir kaynağında buluyoruz. Mısır'da Kölemenler çağında yaşamış Kıpçak asıllı Abdullah Aybek Devâdârî oğlu Ebubekir bu bilgileri, farsçaya türkçe as-

lından çevrilmiş diye nitelendirdiği bir kitabın IX'uncu yüzyılda yazılmış bir arapça çevirisinden okuyup öğrendiğini söyler. Kitabın türkçe aslının adı **Ulu Ay Ata Bitiki** imiş. İşte onun bu konuda anlattıkları:

- Çin sınırlarında Kara-Dağ'da bir mağara varmış. Bu mağarayı bir defasında yağmur suları basmış ve insan biçiminde olan bir çukuru doldurmuş. Güneş ısısının etkisiyle, bu kalıbın içindeki çamur, dokuz ay sonunda canlanmış. İşte ilk insan böyle meydana gelmiş olan Ay Atam'dır. Kırk yıl boyunca o tek başına yaşamış. Bir gün yeni bir su baskını ile o çukur yine dolmuş, ve ikinci bir yaratık canlanmış kalıbın içinde. Ama bu kez ısısı yeterince olmadığı, çamur tam pişmediği için «yaratık» eksik kalmış: bu ilk kadındır. Ay Atam'la bu kadının birleşmesinden 40 çocuk doğmuş. Ay Ata 120 yaşında ölmüş, ondan kırk yıl sonra da karısı ölmüş. En büyük oğul onları, yeniden canlanırlar umudu ile, o kalıba yerleştirmiş ise de umduğu çıkmamış. Ay Ata'nın en büyük oğlu Türklerin ilk hanı Onu, ölünce, içi boş altından bir heykelin, heykeli de mağaranın içine koymuşlar. Bu mağara böylece Türklerin tapındıkları kutsal bir yer olmuş.

Soru 5 : Güneş ve Ay üzerine inanışlar nelerdir?

Halk inanışlarında güneşle ay çoğu kez birlikte söz konusu olurlar.

Güneş üzerine, halkbilimi konusu olarak, yurt ölçüsünde soruşturmalar yapılmamıştır; ama Ay'la ilgili inanışlar, görenekler üzerine 1930 yıllarında Halk Bilgisi Derneğince düzenlenen programa göre Anadolu'nun çeşitli bölgelerine dağıtılan bir «soruşturma listesi»ne gelen karşılıklar 1934 ile 1939 arası «Halk Bilgisi Haberleri» dergisinde, 1956-1957 arası da «Türk Folklor Araştırmaları» dergisinde yayınlandı.

Ay üzerine derlenen anlatılar içinde çoğu kez Güneşten, kimi de yıldızlardan, söz edildiği olur. Onlarla ilgili inanışların hemen hemen hepsinde Güneş kız, Ay erkek olarak kabul edilir. Birkaç örnek:

- Güneş-Kız battığı zaman «anasının yanına gitti» derler. - Sabahları yüzü günahlarla kirlenmiş olduğundan feryad eder, anasına dert yanarmış. - Evlerinin yakınında bir köyde, her evin kapısında bir davul asılı dururmuş. Köy halkı Güneşin feryatları duyulmasın diye bu davulları çalarlarmış. (Yusufeli.)
- Güneş-Kız ile Ay-Oğlan iki kardeşmiş. Geceyi bir arada geçirirlermiş. Sabaha karşı babaları gelir, Güneşi kaldırırmış. Güneş o zaman ağlamaya başlarmış. Feryadı duyulmasın diye davul çalarlarmış. (Soma.)

Neden güneşe bakamayız?

- Güneş dünyayı bekliyen bir kız imiş. Durmadan nakış işlermiş. Kendisine bakmaya kalkışanların gözlerine iğnelerini batırırmış. (Tosya.)
- Ay-Oğlan, Güneş-Kızın gökyüzünde dolaşmasını, ona nazar değmesin diye, yasak etmiş. Güneş, otuz iki iğnesini kem gözlere batırıp kendini koruyacağını söyleyerek dolaşma iznini almış. (Tosya.)

Birçok inanışlarda Ay ile Güneş iki kardeş olarak görülüyor:

- Ay ile Güneş zalim bir ananın çocukları imiş. Dayanamayıp sonunda evlerinden kaçmışlar. Bir kadın onlara bir dağın ardındaki iki gölden su içmelerini öğütlemiş. Soldaki gölden içen ay, sağdakinden içen güneş olup göğe çıkmışlar. (Tosya.)
- Anaları iki kardeşe ilenmiş, «birbirinize kavuşmayasınız!» diye. (Tosya.)
- İki kardeş kavga etmişler. Güneş, bacısı Ayı dövmüş; bu da kaçmış, gökyüzüne çıkmış. Güneş de onun peşinden gitmiş. Ama, bir türlü buluşamazlarmış. (Tosya.)

Güneş ile aydaki lekeler nerden geliyor?

- Tanrı Ayı erkek, Güneşi de kız olarak yaratmış. Aya gece, Güneşe de gündüz gezmelerini emretmiş. Kız

gündüz yüzünü göstermekten utandığı için Tanrı onun yüzüne bir avuç iğne atmış. Güneşin lekeleridir bunlar. Ay buna gülmüş. Dolunayın gülen bir yüze benzemesi bundandır. (Mudurnu.)

- İlkin Ay da, Güneş de aynı derecede parlak imişler. Tanrının buyruğu ile Cebrâil Ayın yüzünden kanatlarını geçirmiş; bunun için o ilk parlaklığını yitirmiş. (Mudurnu.)
- Halife Ömer gömleğini çıkarmış, bitlerine bakıyormuş bir gün. Güneş sırtını yakmış; o da öfkeyle bir bakmış. Güneşin yüzündeki lekeler ordan kalmış. Tanrı buyurmuş da Cebrâil koşmuş; Ömer'in gazabını yatıştırıp onun öfkeli bakışından Güneşi korumuş; yoksa Güneşin de, Ay gibi ışığı solacak, sıcaklığı yitecekmiş. (Mudurnu.)
- Güneş ile Ay kavga etmişler. Güneş Ayın suratına çamur (bir Kıbrıs inanışına göre: hayvan tersi) atmış. Ayın lekeleri ondanmış. (Soma.)
- Güneş Ayın karısı imiş. Hamur yoğurmakta iken Ay onu kızdırmış, o da kocasının suratına hamurlu eliyle vurmuş. (Sinop.)
- Anası Ay-Oğlana kızmış da suratına unlu ekmek küreğini çarpmış. (Yusufeli. - Van'da: «Anası kızmış da Ayın suratına bulaşık bezini çarpmış,» derler.)

Bu inanışlardaki birçok ayrıntılar Türkiye'deki Ermenilerin geleneklerinde de yer alır. Ama onların anlatmalarının çoğunda Ay kız, Güneş erkek olarak düşünülür. Ermeni anlatmalarından birinde, Türk geleneğinde olduğu gibi, Güneş, kız, Ay, erkektir:

- Ay-Oğlanla Güneş-Kız kardeş imişler. Dereye yıkanmaya gitmişler. Ay, kız kardeşinin çıplak vücudunu görmek için önce çıkmış sudan. Güneş onun bu kötü niyetini sezmiş de utancından göğe ağmış. Ay da ardından gitmiş; Güneş onun gözlerine iğneler atmış, böylece yakalanmaktan kurtulmuş.

Aym kız, Güneşin erkek olduğu düşüncesine Türklerin inanışları arasında pek az sayıda rastlanır:

- Ay, Güneşe âşık bir kızmış. Sevdiği ona yüz vermezmiş. Kıyamet koptuğu gün kavuşacaklar ve o zaman Ay, Güneşe sevdasını anlatacakmış. (İstanbul.)
- Ay-Kız Güneş-Oğlanla evlenmiş. Güneş karısını aldatmış. - Ay mutlu günlerinde beyazlar, aldatıldığı, yaslı günlerinde karalar giyermiş. (Adana.)

Başka bir bölük inanışlar da ay ile güneşe karı koca, ya da iki sevgili niteliği verirler:

- Ay ile Güneş karı koca imişler. Güneşin parıltısı, düğününde başına takılmış olan altın, mücevher süsleridir. (İstanbul.)
- Onlar, birbirinin peşinden koşan iki kıskanç sevgilidir. Birinin ötekini yakaladığı olur: gün veya ay tutulması böyle olur. (İstanbul.)
- Onlar birbirinden ayrı düşmüş, ve kavuşmak için kovalaşan sevgililerdir. (Sinop.) - Sevgilisini kovalamaktan bitkin düşen Ay zayıflayıp küçülür. (Soma.) - Onlar ancak Kıyamet koptuğu zaman birleşeceklerlerdir. (Soma, Devrek, Kırşehir.)

Ayla ilgili inanışların büyük bir bölüğü onun tutulması ve 29-30 günlük süre içinde büyüyüp küçülmesi olgularına bağlanır.

Ay tutulması:

- Ayı Cinler (İzmir, Gaziantep, Ankara, Kırşehir, Tokat), Periler (İzmir, Kıbrıs, Bursa, Uşak), İfrit ve Şeytanlar (Muğla), bir Kara-Arap (Bursa) kaçırırmış.
- Ay bir canavardan korkar da saklanırmış. (İstanbul.)
- Cadı-Karılar onu kovalarlar, Kaf-Dağına varmadan yakalarlarmış. İşte o zaman parlaklığını yitirirmiş. (Kıbrıs.)
- Kovalayan düşmanlarına yakalanınca kan ağlar, onun için kıp kırmızı bir renk alırmış. (İstanbul.)
- Ay insanlara günahlarını bildirmek için (Bursa, Isparta, Devrek, Sinop); büyü yapanlara kızdığında (Bursa) rengini değiştirir, solarmış. - İnsanlara az-

günlıklarından vazgeçmelerini hatırlatmak istediği zaman Tanrı Ayın ve Güneşin önüne kanatlarını germesini buyurmuş Cebrâile. (İstanbul.)

- Ay, dünyada savaş olacağı zaman, korkusundan gizlenirmiş. (Bursa.)
- Büyük bir yılan (ejderha) Ayı kovalar, ona dişlerini batırır, vücuduna sarılırmış ve böylece onu tüm örter, boğup öldürmeye çalışırmış. (Sinop.)
- Ayın yolu ormana rastlayınca haramilere esir düşermiş. (Soma.)
- İnişli çıkışlı yollarda yürüdüğü için kimi kez engebeler yüzünden görünmez olurmuş. (Sinop.)
- Devlerle Ejderler Güneş-Kızı, memelerinin südünü emmek için bulmaya giderlerken Ay-Oğlan onların yolunu keser ve onlarla savaşırmış. Bu savaşta Devlerle Ejderler Ayı dünyadakilerin gözlerinden gizlermiş. (Soma). - Ayı Devlerden, Ejderlerden koruyan Meleklerin kanatları onu bizim gözlerimize gizlermiş. (Soma.)

Ayın ve güneşin tutulmaları hallerinde her yerde, bu «felâket»in giderilmesi için çarelere başvurulur: Davul ya da başka çeşitten gürültü çıkaran şeylere (teneke, v.b.) vurularak, tüfek atılarak ayı, güneşi tutan kötü varlıklar (Ejder, Cadı-Karı, v.b.) korkutulur. - Sinop'ta ve İstanbul'da derlenen anlatmalara göre tüfekle atılan kurşunların, birbirlerini iteliyerek düşman varlıklara kadar ulaşacaklarına, onları vurarak esir olan Ayı kurtaracaklarına inanılır.

Gürültü yaparak ayı ve güneşi tutan korkunç varlıkları ürkütme işlemine XIII'üncü yüzyılda Mogol şamanlarının da başvurduğunu Rubruck (fransızca baskı, s. 248) anlatıyor: «Yüksek sesle bağırarak çan çalarlar, davul döverler.» diyor. Mogollardaki bu inanış **Hacı Bektaş Vilâyetnâmesi**nin yazıldığı XV'inci yüzyılda Anadolu Türkleri arasında da yaygın idi (A. Gölpınarlı baskısı, s. 39).

Narlıdere Tahtacıları, ay ve güneşin tutulmasını, onların işledikleri günahların cezası diye yorumlarlar. Kadınlar, tutulma sona erinceye kadar «dâra dururlar»: ayakta, eller yana bı-

rakılmış ve baş eğik olarak yakarış ve saygı duruşunda kalırlar.

Soru 6 : Yıldızlar üzerine inanışlar nelerdir?

Bunların en yaygınlarından biri Samanyolunun nasıl meydana geldiğini anlatan efsanede yer alır. Sayısız yıldızların gökyüzünde çizdikleri bu parlak iz, saman hırsızı bir koca-karı (bir anlatmaya göre bir hacı) nın kaçıp giderken döktüğü samanlarmış. Bu efsanenin Ermeniler arasındaki anlatmasına göre, suçu meydana çıkınca koca-karı utancından göğe ağmış, çaldığı samanları saça saça kaçmış; günahının tanıtları, izi boyunca «Samanyolu» olup kalmış. - Bir inanışa göre ise, dünya alt-üst olacağına yakın Samanyolu güneşe dönüşecekmiş; gün günden parlaklaşması buna tanıtmış. (Mudurnu.)

Türkmenistan Türkmenleri bizim Samanyolumuza, «Ak-Mayanın südü» derler. Bu adlandırmadan onların, «Voie lactée», «Galaxie» gibi sözlerle belirlenen inanışa katıldıkları sonucu çıkarılabilir.

Zühre yıldızı üzerine, efsane kalıbına bürünmüş, ve Kızılbaş-Bektaşi geleneğinde, kimi kez şiir anlatımı ile belirlenmiş bir inanışa da değinelim: buna göre Zühre, Ali'nin alnında «doğmuş» ve Selmân ona âşık olmuştur. - Bu inanışın, Fâtıma'dan (kocası uzaklarda iken) doğmuş bir kıza (batı Anadolu Tahtacılarının kutlu-ermiş kişi saydıkları ve Kaz-Dağında yatan Sarı-Kız'a) Selmân'ın âşık olmasını anlatan efsane ile ilgisi bulunmalıdır. - Başka bir inanış ise, Zühre yıldızını «Muhammed'in alnında doğmuş» diye kabul eder. - Bu inanışların oluşumunu belki de Muhammed'in kızı Fâtıma'nın bir adının da Zehrâ olması etkilemiştir.

Yıldızlarla ilişkili en yaygın inanış, yeryüzünde her insanın bir yıldızı bulunduğu kanısıdır. Astroloji (yıldızlar aracılığı ile bakıcılık) bilgi ve yöntemlerinin halk içinde yayılmaları bu inanışı oluşturmuş olmalıdır. Gökte bir yıldızın kayması (şehâb) nın, o yıldızın sahibi olan kişinin öldüğünü, ya da öleceğini haber vermesi yolunda açıklanması bu inanışa bağlanır. (S.V. Örnek, **Anadolu folklorunda ölüm,** Ankara 1971, s. 24-

25.) Yıldız kaydığını görünce «yıldızım yerinde.» derler. (Mudurnu.)

Kuyruklu-yıldız halk inanışında, genel olarak, büyük âfetleri, ya da önemli olayları haber verir: savaş, büyük bir adamın ölümü... gibi olumsuz, yahut da büyük bir adamın doğumu gibi olumlu olaylar. (S.V. Örnek, **aynı eser,** s. 25.)

Yıldızların gökyüzündeki yerleri üzerine, inanış niteliğinde ve başkaca bilgiler (mevsimler, v.b.) ileride verilecektir. Burada, örnek olarak, bir tek inanışa değinip geçelim: İmren köyü (Ceyhan ilçesine bağlı) yörüklerinin anlattıklarına göre Terazi'nin yanındaki küçük yıldıza «Kuyruk» derler; onu Terazi Ülkerden çalmış; ağustosun başında doğar; o doğmasaymış dünya ateş alırmış. O doğduktan sonra havalar serinlemeğe başlar.

Soru 7 : Halk inanışlarında Evrenin sonu ve Öteki-Dünya nasıl düşünülür?

Türkiye halkının çoğunluğu olan Müslümanların bu konudaki inanışlarının büyük bir bölüğü islâm dini öğretilerinden gelmedir. Ama gene de bölgelerin, mezheplerin, kavimlik kökenlerin belirlendirdiği çeşitlemelere rastlarız bunlarda.

Evrenin sonu üzerine M. H. Bayrı'nın İstanbul halkından derlediği inanışlar aşağı yukarı her yerde yaygındır. Kıyametin yaklaştığını haber veren belirtiler arasında kurt ile kuzunun bir arada gezmesi, kadınların doğurmaz olması, yolların kısalması... gibi alışılanın tersi olaylar; zinânın artması, insanların para hırsına düşmesi... gibi genel ahlâk törelerine aykırı davranışların yerinmesi anlatımını taşıyan yargılar yer alır. Bunlardan başka: Ye'cüc-Me'cüc adındaki parmak kadar küçük yaratıkların dünyaya yayılacakları, onların çaldıkları mızıka sesine günahlıların koşuşacağı, bu sonuncuların başlarında boynuzlar biteceği, dünyanın düm-düz olacağı... yolunda akıldışı olaylar da bu inanışlara eklenir.

Evrenin sonunu anlatan efsaneler halk için yazılmış kimi kitaplarda derlenmiştir. Bunlardan Türk geleneğinde en ünlüsü XV'inci yüzyıl yazarlarından Yazıcıoğlu'nun **Muhammediyye**'sidir. Bu kitaplar islâm dininin temel kurallarını kapsayan **Kur'an,**

Hadîs gibi ana-kaynaklardaki metinlerin, bir yandan eski dinlik geleneklerin, öte yandan da türlü nitelikte yerli yaratmaların etkisiyle yorumlanıp genişletilmesi sonucu meydana gelmiştir. XVIII'inci yüzyılda yaşamış Türkmenistanlı halk-şairi Mahtumkulı'nın bir şiirinde bu inanışlar bir tablo biçiminde sergilenir.

Onun anlatımıyla:

- Kıyamet yaklaşınca Deccâl gelecek, dünyayı kargaşaya verecek. İnsanlar korku içinde kaçışacaklar. Deccâlın yanı başında dört dağ yürüyecek. O: «Ben Tanrıyım.» diyecek. İman sahibi Müslümanlar dört şehire sığınacaklar. Deccâl, boynunda çanlar asılı bir eşeğin üstünde yürüyecek; etrafına Kâfirler toplanacak. Bulutlar yığılacak, Tufândaki gibi yağmur yağacak. Dini bütün kullara kuşlar saldırıp onların etlerini didikleyecek. Zamanın Mehdi'si İsa çıkacak; eşitliği, doğruluğu yürütmek için Deccâl ile çok uğraşacak. Sonunda onu yakalayıp öldürecek... - Bundan sonra Ye'cüc-Me'cüc tâifesi, kırk yıllık yerden Kaf-Dağını aşarak dünyayı saracak, hiçbir yaşar yaratık komayıp öldürecek. Bunlar kulakları yerde sürünen korkunç varlıklardır. - İsrâfil sûrunu öttürünce gök yarılacak, dağlar parçalanacak, akarsular kuruyup denizler boşalacak. Ay ile güneş kararacak, yıldızlar yağmur gibi yeryüzüne yağacak, dağlar eriyecek... Kırk gün öylesine bir tûfan olacak ki gök ile yer birbirine karışacak. Bir tek varlık kalmayacak... Buraak'a benzer bir at parlak koşumlarla eğerlenecek. Dört Melek gelip Muhammed'i mezarından alacaklar. Ölüler dirilecek, yaban hayvanlarının, kuşlarının kendilerinden kaçmadıklarını görüp şaşacaklar. Her kişi kendini sevdiğinin yanında bulacak. - Ötede «Mîzân» kurulacak: Azâb Melekleri, ellerinde topuzlarla dikilecek; ulu Dîvân toplanacak. Güneş dünyaya kızgın yüzünü çevirecek; beyinler sıcaktan kaynayıp eriyecek; ancak fakirlere verilmiş ekmekler merhametli insanların başında gölge olacak...

Görülüyor ki Evrenin sonu ile ilgili inanışlar, dünya, güneş, ay ve yıldızlar üzerine söylenenlere baka daha olağanüstü, tabiat-dışı, daha korkutucu öğelerle yüklüdür. Bunlar, anaçizgileriyle müslüman «âmentü»sünün kurallarına uymakla birlikte daha gelişmiş, ayrıntılarla zenginleşmiştir. Adı bilinmeyen «masalcılar» onları bir çeşit «anlatı» kılığına sokmuşlardır; bunu yaparken de Dantenin, yahut **Apocalypse** yazarının yolundan gitmişlerdir: geçmişte yaşanmış gibi, canlı renkler, elle dokunulabilir somut ayrıntılarla canlanmıştır bu ne zaman geleceği bilinmeyen «gelecek görüntüleri». Türkmen Mahtumkulı'nın bir sözü bu bakıma anlam kazanıyor. O bir başka şiirinde, Cennet'i anlatırken diyor ki: «Dervişler onu düşlerinde görmüşlerdir.» - Evren'in sonu ve Öteki-dünya, eninde sonunda, yaşananlarla beslenmiş, kökleri onlara varan, ama çok uzak bir gelecekten haber veren bir «düş»tür: bir yandan özlenen ve mutlu kılıcı, öte yandan da korkulu, bunaltıcı bir düş...

Öte-dünya ile ilişkili inançlar, bir yandan Evrenin sonuna, öte yandan da ölüm ve ölüm-sonrasına bağlanır. Birinci bölükten olanları birkaç örnekle sayalım.

Tıpkı şu 7'nci soruya giren öteki görüşler gibi, bunların da anakaynakları (kimi ayrıntılar bir tarafa) «kitap»lardan öğrenilenlerdir:

- İsrâfil sûrunu üfleyince ölüler kefenlerine bürünmüş hâlde mezarlarından kalkacaklar. Kuyruk-sokumundaki bir tek kemikten başka vücudun her yeri çürümüş olacak; vücut bu kemikten yeni baştan kurulacak. - Mahşer yerinde kurulan Mîzânda, dirilen ölülerin günahları ve sevapları tartıldıktan sonra Cennet'e ya da Cehenneme gidecekler belli olacak. - Çocuklarla şehitler hesap vermeden doğru Cennete gidecekler. - İstanbul'da derlenen bir inanışa göre A'râf, Cennetle Cehennem arasındadır; günah da, sevap da işlememiş «âvâre»lerin yeridir burası. Onlar oradan hem Cehennemi, hem de Cenneti görecekler, Cehennemin korkusunu, Cennetin hasretini çekip kalacaklardır. - Cehennem bir ateş deryasıdır. Üzerinde

Sırat-Köprüsü vardır. Bütün insanlar bu köprüden geçmeyi deneyecekler. İyiler, kurban bayramlarında kestikleri koçların sırtına binerek, sağ esen öte yakaya geçecekler; kötüler aşağıya düşecekler. Günahlarının çokluğuna ve önemine göre uzun ya da kısa bir süre orada yanacaklar. Kâfirler için bu ceza sonsuz olacak. - Cehennemin bekçileri Zebânî denilen, ve günahlı kullara türlü cezaları uygulayan korkunç varlıklardır.

Başka bir düşünceye göre: Cehennem canlı bir varlık, yedi başlı bir ejderhâdır; kâfirler ve suçlu kullar onun ağzına atılacaklardır. - Cehennemin yeri, çokluk, «yerin yedi kat dibinde» gösterilir.

Cennet, köşklerle süslü, sekiz katlı bir bahçedir. Ortasında Kevser-Irmağı akar. Bir inanışa göre, mutlu cennetlik kullara Kevser şarabını, altın bir tasta, Muhammed Peygamberin dâmadı Ali sunacaktır. - Cennet bahçesinde Tûbâ ağacı vardır; bunun dallarında her dilenilen nesne asılı durur; ağacın kökleri havada, dalları yerdedir. Cennette, mutlu kullara hizmetle görevli genç kızlar, Hûrîler, genç oğlanlar da Gılmânlardır. Evlenmeden ölmüş olan kullar Hûrîlerle evleneceklerdir. - Dünya nimetlerinin en iyileri, en güzelleri Cennette, her dilendiği ânda ele geçecek, ve cennetlik kul sonsuz bir süre bu mutluluğu sürecektir. Bir Anadolu köylüsünün Cennet üzerine sorulan soruya verdiği şu karşılık ilginçtir: «Orada sen bir ağacın altında otururken, o ağaca bir kuş konsa, sen de: 'şu benim elime geçse de pişirip yesem' desen, hemen o kuş pişer, bir altın tabakta önüne gelir. Sen o kızarmış kuşu yersin, tabağı havaya fırlatırsın; tabak kaybolur gider.»

Yunus Emre, Öte-dünya üzerine halk inanışlarını benimsemediğini, bunları gereksiz ve değersiz düşlemeler saydığını belirtmek için, Tanrıya seslenme biçiminde bir şiirinde Cennetin «Hûrîlerini ve köşklerini» de anıştırır:

Cennet Cennet dedikleri
Birkaç köşkle birkaç Hûrî.
İsteyene ver sen anı.
Bana seni gerek seni.

Yunus, yine Tanrıya seslenen bir başka şiirinde, halk içinde geçerli Mahşer, Mîzân, Sırat, Cehennem inanışlarına da dokunmuştur:

Kıl gibi köprü gerersin geç deyü.

Kıl gibi köprüden âdem mi geçer?
Yâ düşer, yâ dayanur, yakud uçar.

Kullarun köprü yaparlar hayr üçün,
Hayrı budur kim geçerler seyr üçün.
.....
Terezi kurdun günâhum tartmağa.
Kasd edersin beni oda atmağa.

Terezi anı gerek bakkal ola,
Yâ bezirgân, tâcir ü attâr ola.
.....
Sen temâşa kılasın ben koş yanam.
Hâşa lillâh senden ey Rabb ül-enâm.
.....
Geçmedi mi intikamun öldürüp,
Çürüdüp gözümi toprak doldurup.

Bir avuç toprağa bunca kıyl u kaal
Neye gerek ey Kerîm ü zü'l-Celâl?

Yunusun bu konudaki ana-düşüncesini, daha sonraları, Kaygusuz Abdal'dan başlayarak birçok alevî ve bektaşî şairleri de işlemişlerdir.

Soru 8 : İnsan ve insan vücudu ile ilgili olarak nelere inanılır?

İnsanın ilk yaradılışı halkça nasıl düşünülür, yukarda (soru 4) gördük. Yaradılışın varlıklarından biri olarak insan üzerine başkaca inanışlar da var. Bunların birçoğu gene islâm

dini öğretilerine uyar: İnsan «yaradılmışların en şereflisi» («eşref-i mahlûkaat») dir; ona bütün Melekler secde etmişlerdir, v.b. Ama gene de bir bölük inançlar, halkın düşüncesinde kazandıkları çeşitlemelerle, resmî dinlik niteliklerini genişletip zenginleşmiştir.

Her insanın gökte bir yıldızı bulunduğu düşüncesi gibi, çok eski çağlardan bu yana, astroloji bilgilerine dayanan inanışların yanında, vücudun çeşitli parçalarının, yönlerinin, iç ve dış uzuvlarının nitelikleri, onlarla beden ve ruh güçlerinin, yeteneklerinin ilişkileri üzerine birtakım düşünceler de eski hekimlik, anatomi, fizyoloji, **physiognomonie**, ruhbilim, bilgilerinden serpintilerdir; bunlar zamanla kalıplaşmış, inanç biçimini almışlardır. Birkaç örnek:

- — Ağız yaraları çabuk iyileşir. (Vücudun kendini savunma yeteneği.)
- — Eli büyük olan bahtlı olur.
- — Eli soğuk olanın kalbi sıcak olur.
- — Bilek damarları sıkınca kabaran cömerttir.
- — Kulağı uzun olan uzun ömürlü olur.

Bir takımı ise büyülük işlemlere bağlanır. İnsan vücudunun bir parçası üzerinde yapılacak bir işlemin vücudun tümünü etkileyeceği kanısı vardır; örneğin:

- — Kesilen tırnağı herhangi bir yere atmak iyi değildir; ona basanlardan kötülük gelir.
- — Baştan dökülen, ya da kesilen saçları sokağa atmamalı; atanın başı ağrır.

Bu son inanışın:

- — Sokağa atılan saçlar kuşların ayağına dolaşırmış; kuşlar beddua ederler de atanın başı ağrırmış.

çeşitlemesi aynı düşünceden doğmuş olmakla beraber hayvanlara insan yaşamını etkileme gücü tanıyan, daha gelişkin, ve zengin içerikli bir inancın anlatımıdır.

İnsan uzuvlarındaki kimi değişiklikler bir olmuşu, bir olanı, ya da bir olacağı «haber verme belirtileri», bir çeşit fal sayılır. Örneğin:

- — Kulağı çınlayan kişi uzak bir yerde kendisinden söz edildiğine inanır.

— Sağ kulağı kızaran kişi, birinin kendinden iyilikle, sol kulağı kızaran ise, kötülükle söz ettiğini anlar.
— Burun kaşınması keder geleceğine işarettir.

Bütün «seğirmeler» de bu diziye girer. Göz, kulak, el, çene... seğirmelerinden her birinin, iyi ya da kötü, bir anlamı vardır. Bu çeşitten belirtiler ayrı bir «yorumlar bilimi» meydana getirmiştir. Bu konuda «seğriknâme» adını alan kitapçıklar yazılmış, yazma ve basma, geniş ölçüde yayınlanmıştır. (Bk. J.-L. Bacqué-Grammont, **Eléments pour l'étude de palmomancie chez les Turcs.** «Traditions... des peuples altaïques» içinde, s. 7-19. Paris 1972.) Seğirmeler ile ilgili inançların Türkler arasında en eski tanıkları X'uncu yüzyıldan Uygur metinleriyle XI'inci yüzyıldan Kâşgarlı Mahmûd'un sözlüğünde bulunur. Kâşgarlı Mahmûd seğirme olayını **öz konuk** deyimi ile nitelendirdiği rûhun, insan bedeninin bir yerini kıpırdatarak kendini belirtmesi gibi yorumlar. (Bacqué-Grammont, **aynı eser,** s. 9.) Bu inançlar, bir de, her insan vücudunun, evrenin bütün öğelerini özünde toplamış bir «küçük-evren» («mikrokozmos»), ve bu nitelikle de öteki insanlarla, hayvanlarla, cansız varlıklarla, yıldızlarla, «haberleşme» yeteneğinde varlık olma düşüncesinin sonucu olsa gerek. Her ne kadar bu görüş, halk inanışı olarak, aydınlık ve düzenli bir anlatı kalıbı kazanamamışsa da, onun uzak belirtilerini Hacı Bayram, Kaygusuz, Barak Baba gibi, Türklerin eski dinlerinden gelme evren anlayışları ile, kendi çağlarının halk inançlarının ve bilim verilerinin bileşiminden mistik düşüncelerine anlatım gücü almış kişilerin öğretilerinde buluruz. Bugün bize sadece bir söz cambazlığı, bir oyun, bir eğlendirme aracı gibi gelen kimi masal tekerlemeleri de bu türden anlatım yöntemlerinin bir başka gelişim basamağıdırlar. (Masal tekerlemeleri ile mistik düşünce anlatımlarının karşılaştırılması için bk. P.N. Boratav, **Zaman zaman içinde,** İstanbul 1958, s. 44-45.-Orada Rabelais'nin ünlü kitabındaki «insanın içi»ni anlatan yerlerle, bizim tekerlemelerimizin karşılaştırılması da yer almıştır. - Rabelais'nin bu açıdan etraflı incelemesi için, bk. Mikhaïl Bakhtine, **L'œuvre de François Rabelais et la culture populaire au Moyen Age et sous**

la Renaissance, Paris 1970, özellikle V. ve VI'ncı bölümler, s. 303-433.)

Gene insan vücudu ile ilgili inanışlara vücudun sağ yanının (sağ el, sağ ayak...) uğurlu, hayırlı, olumlu, sol yanının olumsuz, kimi hâllerde uğursuz, sayılması gibi kuralları da ekleyelim.

Vücuttaki sakatlıklar, boyda, saç ve göz renklerinde, sakal ve bıyıkta alışılmış ölçülere uymazlıklar, bu özellikleri taşıyanlar hakkında birtakım yargılara yol açar: körlerin, topallarm, abraşların uğursuz, çok kısa boyluların, köselerin fitneci, çok uzun boyluların aptal olacağına, gök gözlülerin bakışından zarar geleceği («nazar değeceği») ne inanılır. (Bk. S.V. Örnek, **Sıvas ve çevresinde... bâtıl inanışlar...**, Ankara 1966, s. 121-122.)

Soru 9 : Can nedir? Nerededir? Uyku ve ölüm nasıl olur?

Canın kemikte, ya da kanda yer tuttuğu açıkça belirtilmiş bir inanç olarak yaşamıyorsa da Türklerin eski dinlerinde bulunan bu düşüncenin izlerine çeşitli geleneklerde rastlanır. Yukarda, Kıyamet günü, insanların, vücutlarında çürümeyen tek parça olarak kalacak olan kuyruk sokumundaki kemikten dirilecekleri inancından söz etmiştik. Bir masal motifinde bu inancın izini daha belirli olarak buluruz: Türk masalları katalogunda 108 n° lı tipin kimi çeşitlemelerinde, ölen kahramanın kemikleri yitirilmediği için, onun dirilmesi bu kemikler sayesinde sağlanmış olduğu anlatılır. - Can, genel olarak nefes, soluk olarak düşünülür; bedenden ayrılıp, uçup gitmesi ölümdür. Kimi yerlerde de canın bedenden bir sinek kılığında ayrılacağı sanılır. Halk dilinde «kuşça can» benzetmesi de onun bir kuş gibi uçup gideceği kanısının izi olmalıdır. Ama çokluk, can bedenin iç organlarından birinde oturuyormuş sanılır. Azrail'in insandan canı «sökerek», sahibine eza vererek aldığı kanısı gibi, «can çekişmek» deyimi de buna bir tanıktır. Bu inanış destan ve efsanelerde anlatım kalıbına girmiştir. **Dede Korkut Kitabı**'nın bir epizodunda anlatılan «Azrail ile Deli Dumrul'un karşılaşması» hikâyesinin zamanımıza kadar erişmiş, Antalyalı bir Abdaldan derlenmiş, bir anlatmasında, ölüm

Meleği Dumrul'un karısının canını almak için onun bedenine kancasını saplar; kadının canı bir güvercin olarak Tanrı katına ulaşır. - Çocukların canı da sinek, ya da kuş gibi uçan bir yaratık niteliğinde düşünülmüş olsa gerek: Azrail, eza vermeden canını almak için, çocuğa güzel, kırmızı bir elma gösterirmiş; çocuk sevinçle meyveyi kapmaya davranırken, canı elmaya yapışırmış. (M.H. Bayrı, **İstanbul folkloru**, s. 115.) Mudurnu'nun bir köyünde dinlediğim bir inanca göre iki «can» vardır insan bedeninde: birincisine **rûh** derler; bedenden ayrılması ölümü sonuçlandırır; ikincisi **revhân**, uyku sırasında bedenden geçici olarak ayrılan candır; onun beden dışında dolaşırken geçirdiği maceralar düşlerdir. - Uykunun **küçük ölüm** sayılması eski oğuz geleneklerinde yaşardı; günlerce sürdüğü için **küçük ölüm**, ve Oğuz yiğitlerinin, çoğu kez, tutsak olmalarına yol açan bu çeşit uykuya **oğuz uykusu** da derlerdi; bu deyim, «uyuz uykusu» biçiminde bozularak, Anadolu Yörüklerinin masallarına kadar erişmiştir. (Bk. P.N. Boratav, **Az gittik, uz gittik**, Ankara 1969, s. 119.) - Bu vesile ile şunlara da işaret edelim: Yunan mitolojisinde Hypnos (= Uyku-Tanrı), Ölüm-Tanrı Thanatos'un kardeşidir. - Öte yandan, Bayburt'ta derlediğim bir «alkış» deyimi var: «ipliği uzun olsun»; bu söz, bir kişinin uzun yaşaması dilendiği zaman söyleniyor. İnsanın ömrü ile bir «ipliğin uzunluğu»nun ilişkisine, eski Yunan-Roma geleneğinde de rastlanır: orada da her insanın ömrünün uzunluğu kısalığı üç **Parques**'ın eğirip, büküp kestiği iplikle ölçülür.

Soru 10 : Halk inanışlarına göre insanlar cins ve yaş bakımından nasıl ayrımlanır?

Akla ilk gelen insan çeşitlenmesi fizik-fizyolojik niteliktedir: kadın/erkek, genç/ihtiyar, çocuk/büyük... ayrımlanmaları gibi. Daha çapraşıkları ise toplumlık, kültürlük ve çevrelik çeşitlenmelerdir: soy, ırk, din, dil, sınıf ayrımlanmaları ile şehirli/köylü, yerleşik/göçebe gibi yaşam düzenlerinin çeşitliliğinin sonucu olanlar; tutulan işlerin (türlü zanaatlar, tüccarlık, toprak işleri, memurluk...) niteliklerinden doğanlar; toplumu yönetmekle görevli kişiye ya da kurula (hükümdar, devlet...)

karşı değişik tutumların nitelendirdiği ayrımlanmalar (sadık teb'a/eşkıya, âsi...).

Bizim geleneklerimizde bütün bu çeşitlenmelerin şartlandırdığı halk inanışları üzerine düzenli ve yoğun araştırmalar yapılmamıştır; ancak başka konulara ayrılmış incelemeler ve onlarla ilgili gereçler içinde dağınık bilgiler bulunur. Halkın günlük konuşmalarında, deyimlerinde, atasözlerinde de bu türden inanışlar belirir.

Bu türden duruş-davranış ve görüşler, çokluk, birer inanç gücünü kazanmış önyargılar niteliğindedir. Bunlar, halk topluluklarının aydınlanmaları, çağdaş düşünceye, uygarlık kurallarına ayak uydurmaları ölçüsünde güçlerini ve geçerliliklerini yitirirler. Toplum düzeninin gelişmesini izleyen ahlâk kuralları ile birlikte bunlarda da değişmeler kendini gösterir; çağdan çağa, çevreden çevreye çelişki göstermelerine şaşmamalıdır.

Kadınla erkeğin eşitsizliği: erkeğe tanınan hakları kadına tanımama, onu doğuştan eksik, ve türlü olumsuz nitelikleri özünde taşıyan bir varlık sayma, baba-erki **(patriarcat)** kurallarını benimsemiş toplumların sürdüre geldikleri bir görüştür; ve kadın üstüne birçok inanışlar da bu görüşün bir sonucudur. Yukarıda **(soru 4)**, evrenin yaradılışı ile ilgili inanışlardan söz ederken gördüğümüz gibi, ilk insanı Tanrı topraktan yaratıp ona can vermiştir: bu **erkek**tir (Âdem Ata). Halk inanışına göre Tanrı ilk kadını (Havvâ'yı) Âdem'in eğe kemiğinden yaratmıştır; bu inanış Tevrat'ın **Yaradılış** bölümünde de yer alır. İlk kadının, ısısı yeterince olmadığı için **tam pişmeden** canlanmış olduğunu anlatan eski bir türk efsanesi de (bk. soru 4) kadının «kusurlu kalmış, erkeğe baka eksik bir yaratık» olduğunu belirtmek istemiştir. Halk içinde, kadını nitelendirmede kullanılan «eksik etek», «saçı uzun, aklı kısa» deyimleri de bu inanışa dayansa gerek.

XVI'ncı yüzyılda derlendiğine göre çok daha eskiden beri yürürlükte olan yargıları kapsadığını sandığımız bir atalar sözü kitabında **(Risâle min kelimât-ı Oğuznâme)** kadınla ilgili birçok inanışlar da yansımıştır. Oradaki yargıları şöyle özetliyebiliriz: kadına güvenilmez; o, fitneci, hilekâr, müzevirdir; şehvet eğilimlerine direnme gücünden yoksundur; onun değeri, bir süs eşyası gibi, güzelliğinde ve gençliğindedir; görevi, erkeğin buy-

ruğundan çıkmamak, ve ona çocuk yetiştirmektir. (Kur'ân da kadını erkeklerin sürüp ektikleri bir tarlaya benzetir; bu benzetme, yerin kadın, yağmurun erkek sayılması yolundaki halk inanışı ile karşılaştırılmağa değer.) Sözünü ettiğimiz atalarsözü kitabından bu konu ile ilgili birkaç örnek verelim:

- Kız alursan sen bilürsin, avrat alursan ol bilür; alan bir günâha girer, alduran bin günâha girer.
- İkinci ere varan avrata gelincük denilmez, meger kanı tâze ola.
- Bir dişi ne denlü çirkin olursa kumalukdan kalmaz, amma kimse beğenüp asıllu gelin eyleyüp almaz.
- Er gelse kıv artar, avrat gelse kov artar.
- Dul avrata şeytan günde bir kuzı boğazlar.
- Şeytân ayıtmış ki: «Her nesneye bir dermân buldum, avratlarun buçuk bildüğine bulamadum.»

Kadının «ay-başı» («âdet görme», «kirlilik») hâlinin her ayın birkaç günlük bir dönemi boyunca sürmesi, onun «dokunulmaz», «uğur ve bereketi kaçırıcı» bir nitelikte sayılmasına yol açmıştır. «Kirli» olup olmadığı kesin olarak bilinmiyeceğine göre, genel olarak, kadına rastlamak bir uğursuzluk sayılır. «Kirli» haliyle kadının bereket giderici bir nitelik kazanması, Kur'ân'daki «kadınlarınız kirli iken onlara yakın olmayınız» sözleriyle güçlendirilmiş olmakla beraber islâm dininin çerçevesini aşan bir eskilik ve yaygınlığı vardır.

Bir kadının evlenmeden önce bir erkekle yatıp kalkmamış olmasına, «kızlık» haline verilen önem ve bununla ilişkili inanışlar da baba-erki kurallarından etkilenerek oluşmuşlardır. Kızlıktan kadınlığa dönüştürme hakkının, kızın babası tarafı ile anlaşmalar sonunda, bir tek erkeğe, onun kocası olacak kişiye, tanınması, ve bu kurala aykırı gitmiş olan genç kıza ve onun ana-babasına karşı toplumun gösterdiği tepkilerin sertlik derecesi, baba erki kanunlarının sıkı veya gevşek uygulanmasına göre artıp eksilir. Buna karşılık erkekte kocalık görevini yerine getirecek gücün bulunması ve korunması da aynı ölçüde önem taşır; bu güçten yoksunluk çeşitli inanışlara bağlanır; erkekte bu türden bir eksiklik meydana çıktığı zaman sebepleri aranıp onları giderecek çarelere baş vurulur. Karı-kocalık göre-

vini yerine getirmeğe engel olan kusur (halk dilindeki deyimiyle **asıklık**) kızın anatomi yapısından geliyorsa, bu durum, kimi bölgelerin geleneğinde, ünlü sevda hikâyesinin kadın kişisi Aslı'ya bağlanır: böyle sakatlığı olan kızların Aslı soyundan geldiğine inanılır. Çankırı bölgesinin gerdek töreleri arasında güveyin erkeklik görevini başardığı haberinin «Aslı'nın düğmeleri çözüldü» deyimiyle muştulanması bu inanışın bir anlatımı olsa gerektir. (Bk. Kemal Tahir, **Sağırdere**, 1955 baskısı, s. 121.)

Halk inanış ve törelerinde kadın kişilerin, erkeğin yasası altına girmeyi, onun «satın alınmış kulu» olmayı kabullenme zorunluluğuna baş kaldırışlarını belirten tek-tük inanışlar da vardır:

- Erkek arslan, arslan da dişi arslan, arslan değil mi?
- Kız doğuran erkek de doğurur. (Bu atasözü, oğlan doğurmadığı için kınanan kadını savunma anlamında.)
- Erkek kuş havayı, dişi kuş yapar yuvayı.
- Âlet işler el öğünür; avrat işler er öğünür.

Masalların birçoğunda erkekle cedelleşmeyi göze alan, onun hakkından gelmeyi başaran, destanlarda savaşı sadece güzellikleri, iyi huyları, ya da akıllarının keskinliği ile değil de, atıcılık, güreş gibi vücut gücüyle de kazanan kadın tiplerine rastlanması, bir bölüğü ile, belki, ana-erki kurallarına çıkan geleneklere bağlansa bile, bir bölüğü ile baba-erki kurallarına kadınların baş kaldırışlarının bir anlatımı olsa gerektir. Bu türden inanışlara örnekler, ana çizgileriyle, memleketimizin olduğu kadar bizim halkımızla aynı toplum özelliklerini gösteren başka ülkelerin geleneklerinde de yer alır.

Genç/yaşlı, çocuk/büyük, ata-ana/çocuk ilişkilerine dayanan inanışlara da birkaç örnekle değinelim:

- Söz ulunun, su küçüğün.
- Ataların sözü Kur'ân'a girmez, Kur'ân yanında yelik yelik yelişir. (Burda «ata», eski çağların yaşlı ve bilge kişilerini gösteren bir deyimdir.)
- Kocanın kuvveti dilinde; yiğidin kuvveti belinde.
- Kocaların tohumu çürük olur.
- Ananın ilenci candan değildir.

- Atanın ilenci tez yetişir; aklı olan atası ile nice atışır?

Soru 11 : Irk ve soy çeşitlenmeleri üzerine inanışlar ve yargılar nelerdir?

İnsanların toplumluk çeşitlenmeleriyle ilgili inanışların hemen hepsi önyargılar değerindedir: kimisi küçültücü kimisi yüceltici nitelikte.

Bu türden önyargılar ulusluk, kültürlük ve ekonomik birliğe erişme yolunda aşamalardan geçerken, dünyanın her yerinde, küçük toplumların birbirlerine karşı kullandıkları savaş araçları işini görürler. Ulusluk birliğin gerçekleşmesi ölçüsünde bu inanışlar da güçlerini yitirir; giderek eğlendirici nüktelere, şakalara dönüşürler. Ekonomik yönden ileri uluslarda, türlü politik nedenlerle, çağdaş bilim ve kültür verileri hiçe sayılarak, bu «anachronique» inanışların zorlanıp yeniden canlandırıldığı da oluyor: faşist düzenler, sömürü amacı ile işleyen ekonomiler soy, cins, ırk... değerlendirmeleriyle insanları üstün/aşağı diye ayrımlandırma yöntemini benimserler. Buna karşılık, bu türden yargılamaların geçerli ve olağan karşılandığı eski çağlarda bile, onlara karşı çıkan düşünceler olmuştur:

- *Yetmiş iki millete bir göz ile bakmayan*
  Halka müderris ise hakikatta âsidür.

diyen Yunusunki gibi,

Bizim geleneklerimizde yaşayan, veya bir zaman yaşamış olan, bu türden inanışlara birkaç örnek verelim.

Afyon-Karahisar'ın köylerinden Yazılı-Kaya'da oturan Kafkas asıllı Karaçaylıların inanışlarına göre köleliğin kökeni şu iki efsane ile anlatılır:

1) Müslümanların kâfir çocuklarını kaçırıp köle olarak satma âdetleri Matay (= Battal Gazi) zamanından kalma imiş. O, kâfir memleketlerine öyle dehşet salmış ki, analar çocuklarını «seni Matay'a veririm,» diye korkuturlarmış. Bir defasında bir kadın ağlayan çocuğunu susturmak için «al bunu Matay,» diye pencereden uzatmış. Matay da oradan geçiyor-

muş; çocuğu almış. İşte köleler bu çocuğun neslinden gelirmiş.

2) Muhammed Peygamberin hizmetçisi bir kız varmış. Peygamberin karısı Hadîce, Muhammed'in her seferden dönüşü zamanını bilir, o saatte yemeğini hazırlarmış. Bir defasında hizmetçi kız, Hadîce'yi güç duruma düşürmek için, yemek pişirilen güveci saklamış. Hadîce ateşi yakıp yemeği avucunun içinde pişirmiş, ama elleri de ateşin dumanı ile kararmış. Peygamber dönünce Hadîce'ye ellerinin neden karardığını sormuş. Buna sebep olanın hizmetçi kız olduğunu öğrenince kıza ilenmiş. - İşte köleler bu kızın soyundan gelmişler.

İzmirli Zencilerin inanışlarına göre köleliğin yasak edilmesi bir sevda hikâyesine bağlanır: Afrika'yı zaptedeh İngiliz Kıralı bir zenci kıza âşık olmuş. Zenci kız: «Seninle evlenirim, eğer köleliği kaldırırsan.» diye şart koşmuş. Kıral da bu şartı yerine getirmiş ve muradına ermiş. (P.N. Boratav, **Les Noirs dans le folklore turc...**, «Journal da le Société des Africanistes», XXVIII, 1958, s. 12.)

Türkiye'de Zencileri küçük görme yolundaki davranışın başlıca sebebi onların genellikle köle soyundan gelmeleri, erkeklik güçlerinin yok edilmesiyle harem ağalarının çoğunun onlardan seçilmesi, bir de, Osmanlı İmparatorluğunun, din birliği etkeniyle birbirleriyle uzlaştırdığı sayısız ırklar arasında onların renk bakımından belirgin bir ayrılık göstermeleri olmalıdır. Zenci kadınla evlenen erkeklere çok rastlandığı halde, beyaz kızı zenci erkeğe vermekten çekinilmiştir. Aydınlar arasında bile müslüman bir kızın müslüman olmayan bir erkeğe verilmesi konusunda da aynı yasa gözetilmiştir, müslüman erkeğin, başka dinden bir kadınla evlenmesi hoş görüldüğü halde... Evlenme törelerinde bu tek-taraflı hoşgörü de baba-erki düzeninin, kadının özgürlükten yoksun, kendi başına buyruk olamayan bir varlık olması kuralının bir sonucudur.

Küçümsenen, hor görülen bir başka topluluk da Çingene soyu olmuştur. Bir inanışa göre Kâfirler İbrahim Peygamberi yakacakları zaman onu ateşe atmak için bir mancınık yaparlar; ama mancınığın ağacını bir türlü yaylandırıp fırlatamazlar İbrahim'i. O zaman kâhinleri der ki: «İki kardeş zina ederse mancınık işleyecektir.» Cin adında oğlanla Gân

adında kız kardeşini mancınığın ağacı altında zina ettirirler; ağaç da buna dayanamayıp doğrulur ve İbrahim'i ateşe fırlatır. - İşte Çingeneler bu iki kardeşin soyundan imişler.

Kürtlerin soyunu da, Yozgat'da derlenmiş bir hikâye (M. Räsänän, «Studia Orientalia», IV, 1936, s. 38-39) şöyle anlatır: İfrit, Süleyman Peygamberin kızı ile evlenmek istiyor. Kertenkelenin öğütlerine uyarak Süleyman İfriti başından savıyor. Bu sefer İfrit, gizlice, Süleyman'ın bir cariyesi ile düşüp kalkar. Kadın bir oğlan doğurur. Utancından bu çocuğu dağ başına bırakır. Bir dişi ayı bu oğlanı emzirir, büyütür. Bir köpek de ona konuşma öğretir... - Görüldüğü gibi bu hikâye de bir çeşit «kötüleyici» maksatlı inanış ürünüdür.

Kimi soylar ise olumlu nitelikte inanışlarla yüceltilmek istenmiştir. Bunların örneklerine destan kahramanlarının kökenlerini anlatan efsanelerde rastlarız. XIV'üncü yüzyılın başlarında Mısır'da yaşamış Kıpçak asıllı Aybekoğlu Ebu Bekir, Türk, Moğol ve Tatarların kökenini şu hikâye ile anlatır: Bir kadın yolda bir oğlan doğurur. Çocuğu kartal kaldırıp arslan yavrularının arasına bırakır. Oğlanı arslan büyütür. Günün birinde Arslan-Çocuk, düşmanlarından kaçan bir kafile ile buluşur; onlara katılır, ve içlerinden genç bir kızla evlenir. Türkler, Tatarlar ve Moğollar bu oğlanın soyundan gelmişler. Başka kaynaklardan gelme anlatmalara göre de, Gök-Türkler bir dişi kurtla bir insanın birleşmesinden türemişler. - Osmanoğulları soyunun kıyamete kadar hüküm süreceğini haber veren inanış **Dede Korkut Kitabı**'nda «âhir zamanda hanluk gerü Kayı'ya değe, kimesne ellerinden almaya, âhir zaman olup kıyâmet kopunca.» sözleri ile bilici Korkut Atanın geleceğe değgin bir haberi olarak aktarılmıştır; destanı yazıya geçiren kişi: «Bu dediği Osman neslidür; uşda sürülüp gideyürür.» sözleriyle tamamlar bunu. - Eski Osmanlı tarihlerine geçen başka anlatmalarda Osmanoğullarının geleceği üzerine yüceltici inanışlar, bir düşün yorumu biçimini almıştır: düşünde, Osman Gazi'nin göbeğinden bir ağaç bitmiş; gölgesinde dağlar varmış; dağların dibinde pınarlar çıkıyormuş... Osman düşünü Ede-Balı'ya (kaynatası olacak şeyhe) yorumlatır; o: «Sana ve senin oğullarına Tanrı saltanat verdi. Bütün âlem oğullarının gölgesinde olacak.» der. - Aynı düşü bir başka anlatmaya göre

Osmanoğullarının ilk atası sayılan Mir Süleyman (= Oğuz) ın babası Ivaz, bir başkasına göre ise Sır-Derya kıyılarında yaşayan Kayı boyundan Togurmış adlı Bey görmüştür. (Bk. P.N. Boratav, «Türkiyat Mecmuası», XIII, 1958, s. 43-44.) Osmanlı Padişahlarının sonsuz güçleri, onların «yeryüzünde Tanrının gölgesi» oldukları inancına dayatılırdı.

Soru 12 : Din ve mezhep ayrımlanmaları inanışlarda nasıl belirlenir?

Din ve mezhep ayrılıklarına değgin inanışların, ayrı dinden veya mezhepten toplulukların birbirlerini yerme, aşağı düşürme aracı olarak kullanılmasına sayısız örnekler var. Bunların birçoğu atasözleri kılığındadır:

- Ayıdan post, gâvurdan dost olmaz.
- Kırk yıllık Yani, olur mu Kâni.
- Koca müslüman kâfir olmaz, koca kâfir müslüman olmaz.
- Gâvurdan vefa, zehirden şifa.

Yolda papaza rastlayanın eliyle cansız bir nesneye dokunması da (papaz, «gâvurluk»un en etken temsilcisi sayıldığı için), ondan gelecek uğursuzluğu zararsız hale sokma niyetinin anlatımı olmalıdır. - Cansız nesne yerine, yanında bulunanlara dokunma biçiminde bu işlem ciddîliğini yitirerek bir türlü şaka, oyun niteliğini alır; rastlantıdan gelecek uğursuzluğu yanındakine geçirme gayreti (kim önce görürse daha tez davranıp arkadaşına vurmayı dener), yanındakine takılmak, onu kızdırmak amacını gösterir.

Seyyid Battal Gazi menkabelerinde rastlanan bir inanışa göre «iman», ak bir kuş, «küfür», kara bir kuş olarak düşünülür; imanını yitirmek, kâfir olmak, ak kuşun ağızdan çıkıp, kara kuşun insan vücuduna girmesiyle açıklanır.

Eskiden büyük şehirlerde yaygın bir inanış vardı: Yahudiler, güya, müslüman çocuklarını kaçırır, kanlarını içmek için iğneli fıçılarına atarlarmış; çocuklar bununla korkutulurdu. Minas Tchéraz'ın derlediği bir anlatmaya göre (**Orient inédit,**

Paris 1912, s. 183-185) Yahudiler Muhammed Peygamberi öldürmek için ona zehirlenmiş kuzu eti yedirmek istemişler. Pişmiş kuzu dile gelip Muhammed'e haber vermiş, zehirin hangi parçalarda olduğunu; Peygamber de zehirsiz yerlerinden yemiş... - Bu olayın yıldönümü hıdrellez gününe rastlarmış. O gün Yahudiler, canlı bir kuzuyu ortaya koyup yününü, etini didik didik ederlermiş.

Sünni islâm dininde olan halk arasında başka mezhepleri güdenler hakkında da çeşitli inanışlar meydana gelmiştir. Bunların çoğu o mezheplerden olanlarca kabul edilmez; düşmanca bir tutum sonucu doğmuş, kötüleyici görüşleri belirtirler. Onlardan bir bölüğü belki de çok eski dinlerin kalıntıları olarak o mezheplerin öğretileri ve işlemleri arasında bir süre yer almış, sonraları yitip gitmişti; ama, düşman topluluklarca unutulmayıp yergilere hedef tutulanlara yöneltilip dururlar. Anadolu'daki Kızılbaş topluluklar üzerine Sünnilerin anlattıkları bu türden pek çok şeyler vardır. Onların yüzyıllar boyunca «mülhid» sayılıp kovuşturulmuş, ezilmiş olmaları, bu yüzden de «dışa kapalı» kalıp dinlik törenlerini kendilerinden olmayanlara göstermemeğe dikkat ederek yabancılardan gizli tutmaları, sünni-islâm dininin hoş göremiyeceği kadın-erkek bir arada yapılan sazlı, sözlü, danslı toplantılarında, müslüman için haram sayılan içkilerin içilebilmesi gibi haller gerçeğe aykırı birçok yorumlara yol açmış olsa gerek. Anadolu Kızılbaşları (Tahtacılar ve öteki Aleviler) hakkında öteden beri anlatılagelen «dine, ahlâka aykırı gidişat»ın, çoğu birbirini tutmayan hikâyelerinden bir bölüğünü Jean-Paul Roux'nun Güney Tahtacılarının gelenekleri üzerine yazdığı kitapta buluruz. (**Les traditions des nomades de la Turquie méridionale,** Paris 1970.) Kızılbaş kadınlarının kocalarından başka erkeklerle de düşüp kalkmalarına onların törelerinde yer verildiği yolundaki inanış, sanıyorum ki, «ikrar» töreninde «tâlib» ile «musâhib»inin geçirmeleri gereken «sınama» işleminin, kasıtlı ya da kasıtsız, yanlış yorumlanmasından doğmuş söylentilere dayanır. Osman Bayatlı'nın, Tahtacıların gelenekleri üzerine yazdığı kitapta (**Tahtacı gelini ve inançları,** İzmir 1957, s. 22), onların güvenilir sözcülerinden öğrenip aktardığı bir töreye göre «dernek gecesinde iki musâhib birbirlerinin eşleriyle, çıplak olarak, kilim

üstüne yatırılır; üzerlerine geyik postu örtülür. Bütün günahlar bu post üzerine dökülecektir. Bu yataktan elini, belini, dilini sağlam tutarak kalkmak gerektir.»

Kasabalarda, köylerde Alevilerin Sünnilere karşı garip davranışları üzerine duyulan türlü söylentiler arasında biri de onların sünni konuklarına sundukları yemeğin içine tükürdükleridir. Alevi köylerine uğrayan birçok kimseler bu sebeple onların elinden bir şey yemek, içmek istemezler. Eskiden sünni müslümanlardan, kızılbaş köylerinde kalmayı, kimse göze almazmış. Sivas çevresinde duyduğum bir rivayete göre Mustafa Kemal Samsun'da Anadolu'ya ayak bastıktan sonra, Padişahın adamlarının takibinden kurtulmak için Kızılbaşların en aşırıları sayılan Sıraçların köylerinde gecelermiş; bu köylerde bir Sünninin, hele bir Osmanlı paşasının konuklayacağına kimsenin inanmayacağı kanısı ona bu tedbiri düşündürmüş.

Elbette ki alevi topluluklarının da kendilerinden olmayanlar hakkında onları kötülemek amacını güden tuhaf inanışları var. Bunlardan biri **Ebu Müslim Kitabı**'nda anlatılan bir hikâyede yer almıştır: Mu'aviye bir duvar dibinde abdest bozarken erkeklik uzvunu bir akrep ısırmış. Ölümden kurtulması için bir kadınla yatması gerekiyor. O, neslinden kimse türemesin diye (çünkü Peygamber, torunlarını Mu'aviye neslinden birinin öldüreceğini haber vermiş) kısır bilinen bir cariye ile yatar. Ama cariye gebe kalır ve Yezid'i doğurur... - Biliyoruz ki Kızılbaşlar bütün Alevi olmayanları «Yezid», ya da «Yezid soyu» diye adlandırırlar.

Soru 13 : Başkaca toplum çeşitlenmeleri ve bunlarla ilgili inanışlar nelerdir?

İnsan topluluklarının, köylü/şehirli, göçebe/yerleşik, v.b. gibi coğrafya ve ekonomi düzenlerindeki, ya da din, dil, kültürlerindeki ayrılıklar yüzünden birbirini yadırgadıkları için, birinin ötekini alay konusu etmesine, düşmanlık duygularını körükleyici inanışların ciddîliklerini ve sertliklerini yitirip sadece takılma ve eğlenme amacı güden güldürücü hikâyelere motif biçimine dönüşmelerine belirgin bir örneği Karatepe adlı köy halkı üzerine anlatılanlarda buluruz. Halkının adı deliye

çıkmış olan bu köyün nerede olduğu da kesin olarak bilinmiyor. Adana ilinde biri Kadirli'ye, öteki Karsantı'ya bağlı iki köyün halkı böyle ünlenmiştir; ama Kadirli Karatepelileri, bir de Kayseri topraklarında böyle bir köy olduğunu söylerler ve asıl «delileri» ile ünlü Karatepe'nin kendi köyleri olduğunu da, hiç alınmadan, kızmadan, gülerek söylemekten geri kalmazlar. Kaldı ki, Karatepelilerin delice işleri üzerine anlatılan şeyler Bolu bölgesinde Lazlar, İbradı'da Ermeneklileri, Bitlis'te Ahlatlılar'ın maceraları olur; Almanya'da Schildürger'lerin, Macaristan'da Ratot'luların olduğu gibi. Bolu bölgesindeki Türk köyleri halkının komşuları Lazlarla eğlenmek için anlattıkları hikâyelerin benzerlerini, Lazların da Türk köylüleri için söylediklerini işitirsiniz. Öte yandan, Karadeniz'in doğu kıyı boyları Lazları, aynı tipten fıkralar anlatarak, iç köylerde oturan Lazlarla (Orç'ay'larla) alay ederler.

Kadirli topraklarındaki Karatepe anlatmasına göre, bu köy halkının acayip hallerinin sebebi, onların «Deli Pınarı»ndan su içmiş olmalarıdır. Günün birinde Kozanoğlu Karatepelilere acımış; bu pınarı buldurup kurutmuş, ondan sonra da Karatepeliler akıllanmışlar. «Deli Pınarı»ndan içtikleri için delice işler yapan köylüler yalnız Karatepeliler olmasa gerek. Fakir Baykurt'un **Onuncu Köy** adlı romanında Düzülce adlı, yeri belirtilmemiş bir köy halkından da, «Deli Pınarı'ndan içtikleri için akıllıca işler yapmayan kimseler» diye söz edilir.

Giresun'un Kale mahallesinde Kadı-Yalağı adlı çeşmenin suyundan içenlerin de deli olacağına inanılır; hatta Giresun'da: «Her mahalleden bir deli gelsin, Kale mahallesinden kim gelirse gelsin!» diye bir söz vardır.

XV'inci yüzyıldan bir yazılı kaynakta Sivrihisarlıların Nasreddin Hoca'ya: «Gelsün bize bir az akıl koysun; biz dahi eller gibi uslanalum.» diye haber yolladıkları anlatılır. (Bk. Fahir İz, **Türk edebiyatında nesir, I,** İstanbul 1964, s. 316.) Bu belge, Sivrihisarlıların da, tıpkı Karatepeliler gibi, bir zaman delice işler yaparak herkesi kendilerine güldürdükleri, Nasreddin Hoca'nın onları akıllandırdığı inancını saptıyor. Şimdilerde ise Sivrihisarlılar o bölge halkı içinde (tıpkı Kayserililer gibi) işlerini yürütmesini bilen, cin gibi akıllı kimseler olarak ün almışlardır.

Soru 14 : Halk inanışlarında iş ve esnaf ayrımlanmaları nasıl anlatımlanır?

Halk arasında zenaatların değer ölçüleri üzerinde inanışlar yer etmiştir. Ortaçağ toplum düzeninde zenaat kolları Ahi örgütlerine bağlanırdı. Bu kollardan her birini ilk kuran, ya da toplum yaşamında ona önemli bir yer kazandıran, herhangi bir zenaatın tekniğinde yeni bir buluş yapan kişi, o zenaat işçilerinin «Pîr»i sayılırdı.

- Mudurnu'da 1931 yılında esnaf pirleri üzerine aşağıdaki bilgileri derlemiştik: Berberlerin piri, Selmân-ı Pâk; dikicilerin (yemeni dikim işçilerinin), Ekber-i Yemenî; demircilerin, Dâvûd Peygamber; kasapların, Çömerd Kassâb; attarların, Kazzâz-ı Velî; tabakların, Şeyh Ahî Evren; rençberlerin (çiftçilerin), Âdem Peybamber; terzilerin, İdris Peygamber. - Mudurnu'daki tabakların (sepicilerin) inanışına göre Ahi Evren Muhammed'in ve Ali'nin çağdaşıdır. «Evrenler (ejderhalar) gibi savaştı» diye Ali ona kızını vermiş; Medine'de düğünü yapılmış. Gelen koyunların derisi yığılmış; Ahi Evren onları sepilemiş, boyalamış, çehiz gibi asmış. Ali kamçısı ile bu derileri «açmış» (perdahlamış). İşte, sepicilere göre, açıcıların piri de Ali sayılır. - Ahi Evren'e Peygamber dua etmiş: «Senin izninle olsun otuz iki sanat.» demiş. İşte bunun için deriden otuz iki sanat sayarlar, hepsi Ahi Evren'i pir tanırlar. Onların hepsinin kalfalarına tabakların şeyhleri peştemal kuşatırlardı.

Evliya Çelebi İstanbul'da şenlikler sırasında düzenlenen geçitlere katılan esnafı sayarken pirlerinden de söz eder; kimi zenaatları «pirsiz» diye nitelendirir: çingenelerin ve müslüman olmayan azınlıkların işledikleri kimi zenaatlar «pirsiz» sayılıyor. Her zenaate, pirinin ünü ve uyandırdığı saygı ölçüsünde bir şeref payı ayrılmıştır.

Halk inanışında zenaatların en eskisi sayılan çiftçilik insan oğullarının ilk atası Âdem'i pir tanır. Ama «çiftçilik dev zenaatıdır» biçimindeki deyim halk inanışlarında toprak ile uğraşan

kimselerin ancak devlerin başarabilecekleri, insan gücünün dışında işlerin hakkından geldikleri, ya da, ilk çiftçilerin, boyutları ile, dev ölçüsünde yaratıklar oldukları inanışının kalıntısı olsa gerektir. Nitekim, Kars bölgesinde bu dev-çiftçiler üzerine efsaneler anlatılır; kimi anlatmalarda bu orakçılara Oğuz adı verilir. - Kimi masallarda çiftçi-devlerden söz edilmesi de bu çok eski inanışların izleri olsa gerektir.

Soru 15 : Tabiatüstü güçleri olan insanlar kimlerdir?

Biraz önce kimi inanışlara konu olan «dev-insan»lardan söz ettik. Bunlar, açıkça görülüyor ki, masallarda rastlanan «dev»lerden farklı, daha çok destansı kişilerdir. Burada bir de, masallarda karşımıza çıkan, adı, yeri, çağı belirsiz, sadece **cadı, sihirbaz, of-arap,** v.b. genel adlarla gösterilen, olağanüstü güç sahibi yaratıklardan tamamıyle farklı insan-kişilerden örnekleri sıralayıp inceliyeceğiz. Bu insanlar iki büyük bölümde kümelenir: 1°) büyük kutsal kitaplarda (Tevrat, İncil, Kur'an) yaptıkları anlatılan Peygamberlerle, tabiat-dışı, olumlu veya olumsuz güçleri belirtilen başkaca kişiler; bir de, müslüman türk toplumunun gelenekleri söz konusu olduğuna göre, Muhammed Peygamberle çağdaş, ona yoldaşlık etmiş seçkin, ulu kişiler. 2°) Yazılı tarih ve menkabe kaynaklarında anılmış olsun olmasın, gerçekte yaşamış olsun olmasın, kendilerine tarihlik bir değer verilen ve «ermiş» diye tanınan kişiler.

Birinci bölükteki kişilerle ilgili halk inanışlarının pek çoğu yukarda değindiğimiz ana-kitaplarla onların yorumlarından meydana gelmiş başkaca yazılı kaynaklardan, enbiyâ kıssaları, siyerler ve bunların bilgilerini aktaran eski tarih kitaplarından gelmedir; ama oralara da çoğu kez sözlü anlatmalardan geçtiğini unutmamak gerekir. İnanışlar, halkın içinde oluşup zenginleştikten sonra yazıya geçer. Yazılı ve sözlü gelenekler alış verişi böylece sürüp gider. Yukarda (soru 5) güneşin yüzündeki lekelerin sebebini açıklayan bir inanışa değindik; bu, islâmın ilk halifelerinden Ömer'in gazaplı bir insan olduğunu belirtmek isteyen, belki de onun gerçek kişiliğine uygun, bir olgudan hız alarak gelişmiş bir anlatmadır. - Muhammed'in gü-

veyisi ve amcası oğlu Ali, tarih gerçeklerine göre Anadolu'ya gelmemiştir; ama Anadolu'nun her bucağında onun bir anısı yaşar. Erzincan'ın kuzeyinde, Başköy yakınlarında yatan bir Ermiş-Kız'ın mezarını Alinin zaman zaman ziyarete geldiğine, kışın ayaklarının izlerini kar üzerine bıraktığına inanılır. Anadolu Tahtacılarına göre, Kaz-Dağı'nın tepesinde yatan Sarı-Kız onun kızıdır. - Peygamberin yaşamında, gerçekten onu yılanın sokmasından kurtarmış bir kedi olmuş mudur? bilmiyoruz; ama kedinin ne kadar yüksekten düşerse düşsün dört ayak üstüne geleceğine, bir zarar görmeyeceğine, çünkü onun sırtını, yılandan kendini koruduğu için, Peygamberin sığamış olduğuna inanılır.

İkinci bölükteki kişilerin birçoğu: Eyub Sultan, Mevlâna Celâleddin, Saru Saltuk, Yunus Emre, Karacaoğlan, v.b., gerçekten yaşamış kimselerdir. Birçoğu ise: Kum Baba, Çıtlık Baba, Çınar Dede, Buğday Dede, Munzur Baba, v.b. gibi toprak, ağaç, bitki, dağ... adlariyle adlanmışlardır; kiminin adı bir sesten başka bir şey değil: Şıpşıp Dede; kimilerinin ise hiç adı olmamış, sadece «Yatır», «Dede» denilivermiş. Bu bölüktekilerin önemli niteliklerinden biri Anadolu toprağında yatmaları, ondan ayrılamaz varlıklar olmalarıdır: Anadolu'nun sularında, dağlarında, ağaçlarında, hayvanlarında cisimlenirler. Bu ülkeye Türkler gelmeden, orada hıristiyanlık bile belirmeden, başka dinlerin tapınakları, sunakları idi belki onların şimdi yattıkları yerler.

Adlı ya da adsız, ama çağları eskilere çıkarılanların yanında bir de çok yakın zamanlarda yaşamış, ve sağlıklarında gösterdikleri olağanüstü hallerine herkesi inandırmış ermişleri de hatırlamak gerekir. Onların anılarını anlatanlara günümüzde de rastlarız. Çoğu «meczub» diye nitelenen kişilerdi. Karanlık sözlerinden, mantıksız eylemlerinden bir çeşit «fal» anlamı çıkarılır, kendilerine sınırsız saygı ve sevgi gösterilirdi. Çok küfürbaz olduğu için ziyarete gelenlerden küfür, keyf-ehli olduğu için adak olarak mezarının başında üç, beş, yedi «göbek atılması»nı isteyen ünlü «evliyalar» herhalde bu çeşitten kişilerdi sağlıklarında. Derbeder yaşamları içinde, dünya nimetlerine, şana, şöhrete değer vermemeleri, varlıklarını başkalarının yararına harcamaları onlara olağanüstü bir kimlik kazandırmıştır. -

Besleme, ırgat, uşak olarak il kapılarında ömür tüketmiş evliyalar vardır; yaşamları boyunca horlanmış, ezilmiş, ya da kapılarında çalıştıkları kimseye engin bir sevgi ile bağlanmış olmalarıyle açıklanır onların ermişliği. Çobandan, demirciden evliyalar vardır: biri, güttüğü hayvanları suya kavuşturmak için kendini Tanrıya kurban adadığı için ermiştir; öteki, kızgın demiri yumruğu ile dövme gücünü kazanmış demirci, insanları Tanrının cehennem azabı ile yargılamasına razı olmadığı için...

Evliyaların pek çoğuna bilinmiyen bir zamanda yaşamış gözü ile bakılır. Kimlikleri ne olursa olsun, her birine bir görev yakıştırılır. Bu görevler bir tek «adak» deyimiyle anlatımlanmıştır. Adak, zengin anlamlı bir kelimedir. Yatıra adak adamak, ona bir dileğin gerçekleşmesi için baş vurmaktır. Adayan kişi bu eylemiyle, yatırın kendisi ile Tanrı arasında bir çeşit aracılık yapacağına inanmıştır. Dileği gerçekleşince adağını, yatıra aracılığı karşılığı verdiği sözü, yerine getirir: adak kurban ise, bir hayvan kesip fukaraya dağıtır; bir bağış ise onu verir, türbeye, ya da bekçisine; sadece bir işlem, bir eylem ise (Kur'an okuma, namaz kılma, ya da yukarda sözünü ettiğimiz çeşitten «göbek atma», v.b. işlem) onu yerine getirir. Demek ki adak 1°) yatırla bir dilek konusunda anlaşma, 2°) kesilen kurban, 3°) yapılan bağış, 4°) önemsiz, ya da garip de olsa, yatırın hoşuna gidecek bir eylem olur. Çocuk istiyenlerin, doğacak çocuklarına yatırın adını, ya da ona adandığını belirten, Satılmış, Satı gibi bir adı vermeleri de adak gelenekleri arasındadır. Kimi yatırların adakları sağlıklarında işledikleri zenaatla ilişkilidir. İzmir'in ünlü yatırı Testili Baba, sağlığında susuz evlere testisiyle su taşırmış. Onun adağı, mezarına su dolu testi bırakmaktır.

Soru 16 : Ermiş kişiler ne gibi olağanüstü işler başarırlar?

Evliyaların bir niteliği, yukarda değindiğimiz gibi, yaşadıkları sürece ve öldükten sonra akıl-dışı işleri başarma gücünde olmalarıdır. Peygamberlerin olağanüstü işlerini göstermek için kullanılan «mucize» deyimine karşılık bunlarınki «ke-

ramet» kelimesiyle gösterilir. Halk inanışmda mucizelerle kerametleri birbirinden ayıran belirli bir sınır pek görülmüyor. Enbiya kıssalarında sözü geçen olağanüstü işlerden birçoğuna evliya kerametlerinde de rastlıyoruz. Kur'an'da adı geçen kimi kişilerin, örneğin Zülkarneyn, Lokman gibi İslâm-öncesi Doğu mitolojisinin ünlü çehrelerinin, islâm öğretisince de «kimisi nebî, kimisi velî dediler» sözleriyle nitelendirilmesi bu bakımdan anlamlıdır.

Kerametler, onları gösterenlerin adları, kişilikleri zaman ve yer şartları ile zengin bir çeşitlenmeye ulaşır. Bunları, ortak niteliklerini göz önünde tutarak şemalandırıp kümelendirerek, masal motiflerinde olduğu gibi, incelemeleri kolaylaştıracak bir sayıya indirmek mümkündür. Biz, ilk bir deneme olarak aşağıdaki kümelemeyi öneriyoruz. Kerametler böylece 35 kadar tipte toplanmış oluyor. İlerde yeni araştırma ve incelemelerin getireceği yeni belgelerle bu sayı daha da artabilecektir:

A. 1) Kendinden daha güçlü, kendine üstün kişiye meydan okuma; ondan saygı görme.
2) Kâfirlerin hakkından gelebilme. Koruduğu Müslümanları savaşta başarıya ulaştırma; Müslüman esirleri kurtarma.
3) Olağanüstü uyarılarla dinsizlere, kendi kerametlerine inanmayanlara, saygısızlara, iddiacılara, suçlulara hadlerini bildirme; onları yaptıklarından utandırıp yola getirme; inançsızlıkta direnenleri cezalandırma.
4) Ermişin kerametini görenin, bunu başka birine anlatmasının bir felâketle, ya da ölümle sonuçlanması.

B. 5) Bir kişiyi, ya da bir topluluğu, tehlikeli bir durumdan, bir âfetten kurtarma.
6) Masumları, çaresizleri haksız cezalardan kurtarma.
7) İstediği kimselerin mallarını, kazançlarını (çiftçilerin toprak ürünlerini, avcıların avlarını, balıkçılarm balıklarını) çoğaltabilme; bereket sağlama.
8) Çocuksuz kişilere döl sağlayabilme.
9) Çeşitli hastalıkları sağaltma; sakatlıkları onarma.

C. 10) Hayvanları (ehlî, vahşî) kendi buyruğu altına alabilme.

11) Vahşî ya da ehlî hayvanları koruma; onlarla konuşup anlaşma.

D. 12) Cansız varlıkları (ağaçlar, bitkiler) koruma.

13) Cansız varlıkları (dağ, kaya, su...) buyruğu altına alabilme.

E. 14) Ermişin insandan başka bir varlığa dönüşebilmesi.

15) Cansız bir varlığa can verebilmesi.

16) Bir maddeyi başka bir maddeye dönüştürebilmesi: şarabı suya, kurşunu altına...

17) Çeşitli silâhların yaralama gücünü, ateşi... etkisiz kılabilme.

18) Tabiat olaylarını dilediğince yönetebilme; onların sırasını, düzenini değiştirebilme.

19) Zaman, yer, madde yasalarının kurulu düzenini bozabilme:

a) sağken, ya da öldükten sonra, birkaç yerde birden bulunabilme;

b) olağanüstü kısa bir süre içinde yer değiştirebilme;

c) yer değiştirmeden istediği yere ulaşabilme: kolun istediğince uzayabilmesi;

d) uzaktaki şeyi görebilme, sesi duyabilme, olayı sezebilme.

20) Bu dünyadan, ya da öteki dünyadan şaşılacak görüntüleri, olayları başkalarına gösterebilme.

21) Olağan şartları hiçe sayarak kendisine istediğince mal, mülk, para, yiyecek sağlayabilme.

22) Ölülerle haberleşebilme.

23) Ölüleri diriltebilme.

24) Geleceği, olacağı önceden bilme; gizli şeyleri sezme.

25) Öldükten sonra, düşte ya da uyanık hallerinde yaşayanlara görünebilme; bu yoldan onlara buyruğunu bildirme.

26) Uça bilme; boşluğa atılabilme.

27) Deniz, göl, nehir üzerinde batmadan yürüyebilme.

28) Cinsî eğilimlere meydan okumanın olağanüstü tanıtlarını gösterebilme.

29) Yeme, içme, uyku... gibi gereksinmelerden yoksun kalabilme.

30) Peygamberlerle, Hızır'la, Kırkar'la haberleşme, buluşma.
31) Ölümden sonra vücudunu çürümekten koruyabilme.
32) Ölümünden sonra bir yapı (türbe) altında yatmayı istemediğini bildirme.
33) Ermişlik mertebesine erişebilmek, ya da ermişliğini tanıtlamak için katlanılması gereken, olağanüstü güçlükte, insanüstü dayanıklılık isteyen denemelere katlanabilme.
34) Kendi ölüm anını kestirme; dilediği anda ölebilme.
35) İnsanların cinsiyetini değiştirebilme.

Soru 17 : Hangi tabiat olayları ne çeşit inançlara konu oluyor?

Aynı bir tabiat olayının yerlere ve topluluklara göre, çoğu kez aynı bir bölgede bile, birbirinden çok farklı, kimi de çelişkili, inançlar yarattığını birkaç örnekle belirtelim. Yağmur yağarken aynı zamanda güneşin parlaması türlü türlü yorumlanır: 1°) Cennette, ya da gök yüzünde geçen olayların belirtileri: «Melekler evleniyor»; «Muhammed'in düğünü oluyor»; «Perilerin düğünü oluyor»; «Şeytanların düğünü oluyor»; «Huri kızları halı dokuyor». 2°) Yeryüzünde olup biten şeyler: «Tilkiler evleniyor»; «Dişi geyik doğuruyor»; «Kurtlar evleniyor»; «Kurtla Ayı evleniyor»; «Horozlar evleniyor»; «Yılanlar, padişahlarının (Şahmaran'ın) yasını tutuyorlar». 3°) Uğurlu, kutlu, bereketli olayların belirtileri: «Hacet kapıları açılıyor»; «Ekinlerde bereket olacak»; «Koyun sürüleri için hastalıksız bir yıl olacak»; «Savaş sona erecek, barış olacak»; «Düşmanlar yenilgiye uğrayacak»; «Mantar çok bitecek». 4°) Uğursuz, mutsuz olayların belirtisi: «Mahsul az alınacak, kıtlık olacak»; «Kış uzun olacak»; «Kuzular çok ölecek»; «Kadınlar çok kız doğuracak»; «Savaş olacak»; «Dünyaya bir yıldız düşecek»; «Büyük bir kimsenin başına konmuş kuş onu didikliyor». (Bu konu üzerine inanışlar için bk.: Oğuz Tansel, **Quand il pleut en meme temps que le soleil brille.** «Studia Orientalia», XXIII, n° 2, 1958, s. 3-9.)

Yağmurun, yılın belli bir ayında düşeninde bereket olduğuna inanılması, sadece bu ayın, toprağın en çok su beklediği zaman olmasiyle açıklanmamak gerekir; nitekim, nisan yağmuru bereketli sayıldığı gibi, incilerin onun damlalarından meydana geldiğine de inanılır. Gene nişan yağmurunun altında ıslanmaktan sakınmamak, kaçmamak gerektiği söylenir: o insanın saçlarını güçlendirir, gürleştirirmiş.

Gök gürlerken ambarlara vurmak, bu tabiat olayının bereket gücüne bir işaret olsa gerektir. Antalya Yörüklerinin bir inanışına göre ise gök gürlemesi gökte Meleklerle Zebanilerin döğüşleri sırasında değneklerinin çıkardığı sestir.

Ebem-kuşağı (= eleğim-sağma) birçok yerlerde Fatma-Ananın kuşağı diye adlanır; onun altından geçenin, kızsa oğlan, oğlansa kız olacağına inanılır.

Martın 22'sinden (eski martın dokuzundan) başlayarak bir haftanın günlerinden birini seçip, o gün havanın güzel olup olmadığına göre bütün yılın uğurlu, hayırlı ya da uğursuz, kötü olacağını yorumlama işlemi de baharın ilk günlerinin bir çeşit fal aracı olarak kullanılabileceği inancına dayanır.

Yılın belli mevsimleriyle ilgili kimi inançlarda aylar canlı varlıklar gibi düşünülmüştür. Bir inanışa göre, nisan gelince sıcağa kavuşup da martla alay eden koca karıya mart kızmış, şubattan bir gün almış; soğuk, fırtına geri gelmiş, koca karı da küstahlığının cezasını bulmuş. Mart içinde havayı yeniden kışa çeviren bu güne «koca karı fırtınası» denmesinin sebebi bu imiş. Ermeni inanışlarında şubat, umacı, kara-koncolos gibilerden bir canlı varlıkmış sanılır; mart girince çalı dalı ile, ya da eski bir çamaşırla, bir pösteki ile evin duvarlarına, ahırda yemliklere vurulurken: «şubat dışarı, mart içeri» diyerek soğuğu cisimlendiren bu zararlı yaratığın kovulacağı düşünülür. Anadolu'da yaygın, bir türlü şakaya dönüşmüş eski bir âdet de, eski martın birinde «mart içeri, pire dışarı» (ya da «mart bize, pire size») sözlerini söyleyerek, evin tozlu eşyasını başkalarının evine doğru silkelemek, ocaktan alınan külleri, önce davranarak, komşusunun kapısına yığmaktır; bu işlemin, bütün yıl boyunca evi pireden, tozdan, pislikten koruyacağına inanılır.

Mevsimlerle ilgili çok yaygın bir inanış da sıcakların

gelmesini «cemre»lerin düşmesine bağlamaktır. Arapçada kor, köz anlamına gelen bu kelime ile, niteliği bilinmeyen, sıcaklığı sağladığına inanılan bir madde düşünülür. İnanışa göre cemreler birer hafta aralıkla, 7 şubatta (= 20 şubatta) havaya, 14 (= 27) şubatta suya, 21 şubatta (= 5-6 mart) da toprağa düşermiş.

Soru 18 : Dağlar, kayalar, su kaynakları, göller ve ırmaklarla ilgili ne gibi inanışlar var?

Dağların saygı ve sevgi kadar korku kaynağı da olmalarında, ve böylece kutsallık kazanmalarında türlü etkenler vardır: uzaktan bakılınca insana küçüklüğünü ve güçsüzlüğünü hatırlatan yücelikleri, aşmak istenildiği zaman katlanılması gereken güçlükler, bunların yanında da akar suları, otlakları, ormanları ile insanoğlunu sığındırma ve besleme yetenekleri... En eski çağlardan başlayarak, Anadolu topraklarında olduğu gibi Türklerin eski yurtlarında da, dağlara kutlu varlıkların niteliği tanındığını da unutmamak gerekir. Eski Türk geleneklerinde ilk insana döl-yatağı olan mağaranın bulunduğu Kara-Dağ (bak. soru 4), Ötüken-Dağı kutlu yerlerdi.

Anadolu halkının inanışlarında, kendi toprakları üstünde yerleri ve adları belli dağların dışında, masal dünyasına yerleştirilen Kaf-Dağı önemlidir: orası Devlerin, Perilerin durağıdır. Çoğu Süleyman Peygamberi anıştıran efsanelerde adı geçer bu dağın. Dünyayı çepeçevre bu dağın sınırlandırdığına inanılır.

Ağrı-Dağı Tufan efsanelerinde anılır: Nuh'un gemisi bu dağın tepesine konmuş, ve içindeki insanlar tufanın dinmesini orada beklemişlerdir. - Anadolu'ya Kafkasya'dan göç etmiş Karaçaylılar, Alburuz dağının tepesinin çatal olmasını, Nuh'un gemisinin oraya çarpıp dağı parçalamış olması ile açıklarlar. Ali Rıza Önder (**Yaşayan Anadolu efsaneleri,** İstanbul 1955) in aktardığı bir efsaneye göre, Ağrı-Dağı'nın adı, gemisi onun tepesine konduğu zaman Nuh'un «ne ağır dağ,» demiş olmasından kalmıştır. Gene o kitaptaki başka bir anlatmaya göre, Küçük-Ağrı ile Büyük-Ağrı iki kız kardeş imişler; kavga et-

mişler, birbirlerine ilenmişler de Tanrı onları dağa dönüştürmüş.

Bingöl Dağlarının adı, eskiden Âb-ı Hayat kaynağının orada bulunmuş, ve günün birinde parçalanıp bin tane göl meydana getirmiş olması ile açıklanır. Bir anlatmaya göre, Köroğlu'nun bir adamı orada bir kuş avlamış; onu bir kaynağın sularında yıkarken kuş canlanıvermiş; kanadından damlayan sular bin tane göle dönüşmüşler. Bu efsanenin başka anlatmaları da vardır: birini Evliya Çelebi'nin **Seyahatnâme**'sinde okuruz. Bütün bu anlatmaların ortaklaşa söylemek istedikleri, Ölmezlik-Suyunun insanlarca bulunmuş olmasına kızan Tanrının, kaynağı bin parça ederek ondaki ölümsüzlük sağlama niteliğini, insanlara bağışlanabilecek başka, daha önemsiz, olumlu güçlere dönüştürdüğüdür. Köroğlu hikâyelerinde bir motif olarak rastlanan, ve içene yiğitlik, şairlik, vücut sağlığı kazandıran, her biri ayrı renkte «Üç Köpük», kimi Anadolu anlatmalarına göre Bingöller'den inen suların üzerinde yüzerlermiş. - Anadolu Karaçaylıları ise Âb-ı Hayat'ın Alburuz Dağında bulunduğuna inanırlar: kuzgun onun kaynağından su içmiş; uzun yaşamasının sebebi de bu imiş.

Birçok dağların doruğunda kendileriyle aynı adı taşıyan evliyalar yatar. Dağla yatırın ilişkilerini belirten efsaneler anlatılır, adın nerden geldiğini açıklamak için. Hasan Dağı, Ali Dağı... gibi bir bölüğü, belli ki adlarını yaşadıklarına inanılan evliyalardan almışlardır. Bir bölüğüne adlarını veren kişiler çok eski efsanelerin malıdır: Nemrud-Dağı, Yuşa' Tepesi gibi: Nemrud, Tanrı ile yarışma sevdasına kapılmış da develere taş taşıtarak bu dağı kurmağa kalkışmış. Tanrı Deve katarlarını taşa çevirmiş; onların biçimleri kayalarda bugün de görülürmüş. - İstanbulun Beykoz topraklarındaki yüksek tepede Yuşa' Peygamberin gömülü olduğuna inanılır. Toroslardaki Düldül-Dağı ise adını Muhammed'in amcası oğlu ve güveyisi Ali'nin efsanelere mal olmuş atından almıştır.

Kimi hallerde ise dağ mı adını orada yatandan almış, yatır mı dağın adı ile adlandırılmış? kestirilemez. Birçok dağların da en yüksek doruklarında adsız birer yatır vardır.

Kimi dağların bugünkü adlarını aşağı yukarı hangi tarihlerden beri almış olacaklarını kestirebiliriz. Bolu'nun Seben

ilçesi topraklarında bir dağ, ünlü hikâye kahramanı Köroğlu'nun adını taşır; gene onun adı ile adlanmış başka dağlar da vardır; ve Türkiye'de olduğu gibi Türkiye sınırları dışında da, onun durağı diye bilinen «Çamlı-Bel»lere pek çok yerler sahip çıkar. Bu yerlerin Köroğlu'nun destanlık yaşamına mal edilmesi, onun efsane kimliğini almasından sonra olmuştur. Biliyoruz ki Köroğlu XVI'ncı yüzyılın sonlarında yaşamış bir Celâli başbuğu idi. Bugün onun adına bağlanan dağlar ve beller, Köroğlu geleneği çemberine XVII'nci yüzyıldan sonra girmiş olmalıdırlar.

Kaz-Dağı, bir anlatmaya göre, o çevre köylerinden birinde yaşamış, iftiraya uğradığı için babası ile yurdunu bırakıp dağlara sığınmış evliya Sarı-Kız'ın güttüğü kazlardan bu adı almış. Başka bir anlatmaya göre ise Sarı-Kız «Fatma Anamız»ın kızıdır; Selmân-ı Pâk onu anasından ayırıp bu dağın tepesine getirmiş, barındırmış. Sarı-Kız ana hasretiyle Kaz-Dağı'nın başında can vermiş. Bunun için Alevi-Tahtacılar, her yıl ağustos ayında akın akın gelip bu dağda Sarı-Kız'ın makamını ziyaret ederler, kurbanlar kesip törenler düzenlerler.

Kimi dağların adı da ufacık bir hikâyeye bağlanır: Beyşehir göüne bakan Anamas dağı gibi. Bu dağda ünlü bir eşkıya yaşarmış. Günün birinde yakalanmış; asılmaya götürülürken, cellâda: «Beni asma, anamı as.» demiş. Çünkü, anası, o küçücükken hırsızlıklarına göz yumup onu kötü yola yöneltmeseymiş bir harami olup çıkmıyacakmış...

Nehirler, ırmaklar, ve onların kaynakları üzerine meydana gelmiş inanışlara bir tek örnek vermekle yetineceğiz. Fırat'ın kaynağı diye bilinen Dumlu, Erzurum topraklarında ve aynı adı taşıyan köyün yakınındadır. Bu kaynak ve köy adlarını oraya Horasan'dan gelmiş olan bir evliyadan almış. Dumlu Sultan eski yurdunda iken «bâtın gözü» ile Fırat'ın kaynağını görmüş; Erenler ona oraya gidip yerleşmesini buyurmuşlar. Gelmiş, oraların sahipleri olan Kâfirlerin Kıralından izin alıp yerleşmiş; bir zaviye kurmuş. Suyun nerden çıktığını merak etmiş; eline bir tas alıp havaya kaldırmış, boş tas su ile dolmuş: demek ki, Fırat sularını «gökten» alıyormuş. XVIII'inci yüzyılın ünlü mutasavvıfı Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın da, Dumlu'nun başında aynı denemeye giriştiğini, mendilini havaya

tuttuğunda mendilin su ile dolduğuna tanık olduğunu anlatır bu çevrenin halkı. - Bu kaynağın suyunda türlü olağanüstü güç olduğuna inanılır: güç doğuran kadınlara ondan içirirler. Kirli (abdestsiz) olarak girmeye kalkışsa biri, su hemen bulanır, cerahat rengini, kıvamını alır. - Çeşitli hastalıkları sağaltmak için, derdi olanları kaynağın çevresinde yedi kere dolaştırırlar, üstüne sudan serperler. - Bir defasında Erzurum'dan memurlar kaynağın başında rakı içmek istemişler; şişeleri suya salındırmışlar; bir fırtına kopmuş, dolu yağmış; davranışlarındaki saygısızlığı anlayan adamlar kaçmak zorunda kalmışlar. - Dumlu'nun suyu Kara-Su'ya dökülür; ama Kara-Su'ya karışmadan, onun içinde ayrı bir akıntı olarak yürür gidermiş.

Sıcak su kaynaklarının (ılıcaların) meydana gelişleri de çok defa yakınlarındaki bir yatıra bağlanan tabiat-dışı bir olayla açıklanır. Birkaç örnek verelim:

Haymana'daki ılıcanın yanında bir yatır vardır, Cimcime Sultan. Küçücük bir kız iken üvey anası onu çok horlarmış. Sonunda babası kızcağızı alıp ıssız yabanda bırakmış. Cimcime Kız'ın vücudu güneş altında yanıp kavrulmuş, yaralarla kaplanmış. Çaresizlikten su bulma umudu ile yeri kazmayı denemiş; o zaman topraktan bu şifalı su fışkırmış, onunla yıkanan kız da dertlerinden kurtulmuş. Cimcime Sultan'ın efsanesi, İsmail'in topuğunu yere vurması ile, Zemzem suyunun fışkırdığını anlatan hikâyeyi andırıyor. Beklenmedik bir kerametle topraktan su fışkırtan Anadolu çobanları üzerine anlatılanlar da aynı inanış kümesine girer: Çoban susamış; koyunlarından birinin memesini sağıyor; damlayan südün düştüğü yerde bir kaynak peyda oluyor. - Ya da: Çobanın sürüsü susuzluktan helâk olacak; değneğini vurur, yerden su fışkırır.

Eflâtun Cem Güney'in anlattığı bir efsaneye göre, Bursa kaplıcalarından biri, anasıyla ve ineğiyle bir mağarada yaşayan Sarı-Kız'ın sözüne kızıp mağarayı basan sıcak sulardan meydana gelmiş. Orada yıkananlar, şifa bulmak için: «Arılık, duruluk, Sarı-Kız aşkına bir cum!» deyip havuza atlamak gerektiğine inanırlarmış. Başka anlatmalarda da, bir Bursa kaplıcasının «sahibi» Sarı-Kız'dan söz ediyorlar; o, kaplıcanın temiz kalması için tütsü yapılmadığı zaman, hamama bakanlara, görevlerini hatırlatmak için, görünürmüş. Gene Bursa'da Yeni-

Kaplıca yapılırken Rüstem Paşa'nın kurban ettiği Arap (= Zenci) kölenin kesik başı, tütsü yapılmadığı geceler, yapının içinde yuvarlana yuvarlana dolaşırmış. - Bütün bu inanış ve efsaneler, ılıcaların görünmez sahipleri olduğunu anlatmak istiyor: sulara şifa gücünü veren, buna karşılık ılıcalara bakanlardan ve sularımda yıkananlardan belli birtakım hizmetlerle, saygı gösterileri, «adak» ya da başka biçimde «sunu»lar bekleyen varlıklardır bunlar.

Göllerin meydana gelişini de olağanüstü olaylarla açıklarlar. Koca-İlindeki Sabanca gölü, Konya ilindeki Obruk gölü için aynı hikâye anlatılır: Hızır (ya da ermiş bir kişi) bir şehirde kapı kapı dolaşmış, sığınmak ve karnını doyurmak için. Koca şehirde bir yaşlı adamla karısı onu konuk etmeye razı olmuşlar. Ermiş kişi de ilenmiş, ve şehir sular altında kalmış. Kendini barındıran karı kocadan başka herkes boğulmuş. Obruk anlatmasına göre bu iki kişi güvercin olup uçmuşlar. Bu gölün içine bakılmca taş kesilmiş insanlar görülürmüş. - İznik gölünün meydana gelmesi, efsaneye göre Ayasofya'nın yapılması ile ilgilidir: Yapının kubbesini bir türlü tutturamamış mimarlar. Cebrailin tavsiyesiyle Muhammed Peygambere baş vurmuşlar. O üç tane hap vermiş. Bunlardan birini yolda düşürmüşler, işte İznik gölü o hapın, su olup düzlüğü kaplaması ile meydana gelmiş. - Ankara yakınındaki Gölbaşı'nın suları içinde muradına erememiş bir gelinin mezarı olduğuna inanılır; o gölde yıkanmayı uğur saymazlar. - Çıldır gölü'nün olduğu yerde de eskiden bir şehir varmış; orayı sular basmış, ama buna sebep, çeşme başında sevgilisiyle gevezeliğe dalan genç kızın dalgınlığı imiş: çok gür akan çeşmenin musluğunu tıkamayı unutmuş, sevdalı kız.

Anadolu'nun kimi gölleri için anlatılanlar, çok eski destan ve mitoloji kalıntılarıdır. Bozkır'ın Sülek yaylasında bir göl vardır, Dipsiz-göl derler; bunun dibi olmadığına inanılır; her yıl bir adam kurban alırmış bu göl. Başka birçok derin dağ gölleri için bu inanış yaygındır. Başka göllerin ise içinden yılda bir defa bir aygırın çıktığına inanılır. Bu inanışın en eski tanıtlarından birini **Dede Korkut Kitabı**'ndaki Bamsı Beyrek kolunda buluruz; bu kahramanın atı «deniz kulunu boz aygır» diye nitelenir. Soylu atlar hakkında, onların denizden ya da

gölden çıkıp bir kısrağa aşan aygırların soyundan geldiği inanışı (Köroğlu'nun ünlü Kır-Atı, kimi anlatmalara göre böyle bir hayvandır), Anadolu'nun göllerinden birkaçı üzerine anlatılan efsanelerde de yer almıştır; Kars'ın Göle topraklarında Aygır-Gölü, Göksünde Tekir-Suyu'nun kaynağı, Urfa'da Dala-Guni (Kanlı-Göl) için aynı efsane anlatılır: sulardan, belli zamanlarda, bir aygır çıkar ve oralarda otlayan kısraklardan birine aşarmış. Bir yıl sonra bu su aygırı gelir, tayını alır, sulara gömülürmüş.

Denizlerin de kurban isteyen varlıklar olarak düşünüldüğü, onların gazabını, kurban vererek yatıştırmak mümkün olduğu yolunda eski inanışların kalıntılarına rastlıyoruz yaşayan geleneklerde. Zonguldak'ta anlatılanlara göre Karadeniz'e balığa çıkanların kadınları, fırtına azdığı zamanlar, bezlerden yapılmış bebekleri denize atarlar; kara bir ineğin sütünü sağıp denize dökerler. Gemicilerin, suyun yüzüne zeytin yağı dökerek azgın dalgaların yatıştırılacağı inancı da, sanıyorum ki, denize hükm eden, bir bakıma da onu cisimlendiren varlığa sunulan bağış simgesidir. Köyceğiz'in Döğüş-Belen köyünde bize anlatılanlara göre, eskiden, denizden çıkıp çocukları alan, götüren Deniz-Kızları varmış; onları tutup evlerinde kul, köle gibi kullanmış kimselerin maceraları anlatılır bugün bile.

Kayaların, hele biçimleriyle insanları, hayvanları andıranların, meydana gelişi bir efsaneye bağlanır. Birçok yerlerde «Gelin-Kayalar» diye adlanmış olanlar var; bunlar için anlatılanlar şöyle özetlenir: bir zorba (derebeyi, ağa...) gelini zorla kaçırmak istemiş; gelin Tanrı'ya sığınmış; düğün alayı, tümüyle taş kesilmiş. - Kimi kayalar ise, küstahlığın, Tanrıya, ya da Tanrının sevdiği bir ulu kişiye karşı gelmenin, kutlu bir nesneye saygısızlık göstermenin cezalandırılmasına tanıktır. Yukarda anlattığımız Nemrud-Dağı efsanesinde, Nemrud'un deve katarının niçin taş kesildiğini gördük. - Bir kadınla çocuğuna benziyen kayaları, pişirdiği ekmekle çocuğun kıçını silen saygısızın cezalanmasına tanıt gösterirler. Kimi kayalar da, bir ermiş kişinin kerametine tanıktırlar: iftiraya uğrayan evliya kadı huzuruna kayaları şahitliğe çağırır; kayalar yerlerinden kalkıp yürümeğe başlarlar, ve ancak ermişin «dur» demesiyle dururlar bugün bulundukları yerde.

Mağaralar, evliyaların sığınağı, barınağı olarak türlü inanışlara konu olurlar. Eshâb-ı Kehf (Yedi Uyuyanlar) in yüz yıl boyunca uyuyup kaldıkları mağara yurdumuzun birçok yerlerinde gösterilir. Mağaralara bağlanan başka bir inanış da ermişlerin günün birinde dünyayı terk etmek istediklerinde onlardan birinin içine girip «sır» olduklarıdır; Karacaoğlan için böyle söylenir.

Soru 19 : Bitkilerle ilgili inançlar nelerdir?

Bu inançları iki kümede inceleyeceğiz: 1°) bitkilerden yararlanma açısından onları değerlendirenler, 2°) onların oluşum ve dönüşümlerini açıklayanlar.

İslâm dini de, halkın din öğretileri dışında gelişmiş gelenekleri de bitkilerin yenmesi konusunda hiçbir yasak koymamışlardır. Zararlı olmayan bütün bitkiler, meyveler yenebilir.

Bitkiler konusunda, ayrı bir açıdan, iki «yasak»tan söz edilebilir: Birincisi, yaş bitkilerin kesilmesiyle ilgilidir. Atasözü niteliğinde «yaş kesen, baş keser» yargısında genç orman ağaçları, fidanlar, meyve veren ağaçlar düşünülür. Kimi orman ağaçları için, yetişip büyümeleri uzun zaman istediği düşüncesiyle, başka bir çeşit «yasak» konmuştur: kara-ağaç (= kayın ağacı), güç yetişen bir ağaçtır, onun için kesilmesini uğur saymazlar; tahtasından çocuklara nazarlık yaparlar (Erten köyü/Afyon). Yetişmemiş ekinleri çiğnemenin, onlardan beslenmeyi sağlayanlara zarar verme düşüncesinden giderek, nice günah olduğunu, Köroğlu üzerine, halk hikâye geleneğine girmiş bir inanışta görürüz: bu halk kahramanının başarılarının, yenilmezliğinin, olağanüstü gücünün sebeplerinden biri, atlılarına, her ne pahasına olursa olsun, ekilmiş tarlaları çiğnemeyi yasak etmiş olması imiş. Yunus Emre de «gök ekinin biçilmesi»ni insanoğlunun «yiğit iken» ölmesine, ya da öldürülmesine benzetirken aynı düşünceyi anlatımlıyor. - İkinci «yasak» yatırların yanı başında bulunan ağaçların kesilmesinin çok büyük bir suç sayılması inanışında belirir. Bu yasağı dinlemeyen, çarpılma, ölüm gibi cezalara uğrar.

Yatırların çevresinde biten kimi ağaçlar, çam, çınar, çit-

lembik, ardıç, v.b. kendiliklerinden de bir kut taşısalar gerek. Kimi yatırların sadece ağaç adları ile adlandırılmaları bu bakıma bir anlam taşır: Çitlembik Dede, Çınar Dede gibi. **Dede Korkut Kitabı**'nın birçok yerlerinde ağacın kutlu bir varlık olduğu anılmıştır; hikâyelerin sonlarında destancı «yom» verirken «gölgelice kaba ağacın kesilmesin» alkışını unutmaz.

Ağaçlar arasında ardıç, özellikle alevi-bektaşi geleneğinde önemli bir yer tutar. Hacı-Bektaş kasabasının güneydoğusundaki Hırka-Dağı doruğunda bugün de duran, ve Dedecik-Ardıç adı ile anılan ağaç, menkabeye göre, bu dağda inzivaya çekildiğinde Hacı Bektaşın üzerine çadır gibi gölge etmiş, ve onun hayır duasını almış.

Kimi ağaçlarda ise olumsuz birtakım niteliklerin bulunduğuna inanılır. İncir ağacı dikmek, özellikle erkek çocuğu olanlar için, uğurlu sayılmaz (Trabzon). «Ocağına incir ağacı dikmek» deyimindeki «evini, yurdunu harab etmek, soyunu söndürmek» anlamı bu inanışla ilgili olsa gerek. Yabanî incirin ören yerlerde, yıkık yapıların kalıntıları üzerinde bitmesi olgusu da belki bu inanışın gelişmesinde, güçlenmesinde etkili olmuştur.

Kimi bitkilerin nasıl meydana geldiklerini, ya da eskiden nasıl olduklarını anlatan efsaneler de birer inanış çekirdeğinden gelişmiş olmalı. Yukarda bunlardan birine, buğdayın, dünya yaradıldığı zaman nasıl olduğunu anlatan efsane ile, bir örnek verdik (bk. soru 4). Buna bir yeni örnek ekliyelim. Bir Ankara inanışına göre tütün, Şeytanın toprak üstüne bıraktığı pisliğinden bitip türemiştir. Bu açıklama her zararlı, günah nesnenin «Şeytan icadı» olduğu kanısına dayanır. Buğday örneğinde olduğu gibi, kimi bitkilerin yapılarında, insanların eylemlerinden etkilenerek değişimler olduğuna inanılır. Kemal-Paşa (İzmir) da derler ki: «namus çiçeği» diye bir çiçek vardır, ortası kırmızı, yaprakları beyaz; bunun ortasındaki kırmızı eski çağlarda daha büyükmüş; dünyada haya, edep azaldıkça onun da kırmızısı küçülüyormuş. Açıkça anlaşılıyor ki bu inanışın oluşumunda «yüz kızarması» ile utanç duygusunun ilişkisi etken olmuştur.

Meydana gelişlerinde, ya da çeşitli nitelikler kazanmalarında gerçekten yaşamış, ya da efsanelerin malı olmuş yüce

kişilerle bir ilişki kurulan bitkilere, ağaçlara birkaç örnek verelim: **Eba Müslim Kitabı**'nda anlatıldığına göre, Muhammed Peygamber, mi'racı sırasında göğe yükselirken, torunu Hüseyin'le bütün çoluk çocuğunun öldürüleceği ovayı görünce gözünden iki damla yaş düşer; bir çiçekle bir ağaç bitmiş bu gözyaşlarından. Eba Müslim'in teberinin sapı bu ağaçtan yapılmış. - Neden kimi ağaçlar meyvesizdir? Çünkü Nemrud, İbrahim Peygamberi yakmak istediği zaman bunlar gerekli odunu vermeye razı olmuşlar. - Peygamberlerden birini kavak ağacı, dalları arasında gizlemiş düşmanlardan. Kavağı kesmek istemişler, hiçbir balta ile başaramamışlar; yalnız yemişen ağacından yapılmış bir balta ile kavağı kesebilmişler. Peygamber kargış ettiği için yemişen meyve vermez olmuş o günden beri (Kastamonu).

Kışın yapraklarını dökmeyen ağaçların bu nitelikleri, soğukta barınacak yer arayan kuşları dallarında sığındırmış olmaları ile açıklanır. Kuşlardan bu yardımı esirgeyen ağaçları ise Tanrı cezalandırmak için kışları çıplak bırakmış.

Herhalde yapısı insan vücudunu andırdığı için birçok milletlerin geleneklerinde önemli bir yer tutmuş olan **adam-otu** («mandragore») üzerine Sabahattin Eyüboğlu («Tıpta Yenilikler», sayı 6, 1961) şu bilgileri verir: «Bu otu eski Halikarnassos (Bodrum) ta görebildik. Yeşilli morlu yaprakları yere yapışık olan bu otun kocaman, kalın, insana benzer, kollu bacaklı bir kökü var. Bu kök türlü dertlere devadır. Koparılırken sözde bir insan sesi çıkarırmış, ve bu sesi duyan çarpılırmış. Onun için kökü çıkar hale getirdikten sonra bir köpeğin kuyruğuna bağlayıp uzaklaşıyorlar; köpek çağırılınca kökü çıkarıp getiriyor. Bu ot dünyanın pek az yerinde kalmış, nesli tükenmek üzere imiş.»

Bu bahsi kaparken şuna da işaret edelim: bazı bitkilerin, yetiştikleri bölgenin ekonomisindeki önemlerinden dolayı o bölgeye özgü inanışlara konu oldukları düşünülebilir; örneğin: fındık değneğinin yılana dokundurulunca onu hareketsiz, zararsız hale getirdiği, fındık değneğini üzerinde taşıyan kimseyi yılan, akrep sokamayacağı inanışının Trabzon'da yaşaması bu bakıma bir anlam taşısa gerek.

Soru 20 : Hayvanlar üzerine nelere inanılır?

Hayvanlar da, tıpkı bitkiler gibi, 1°) kendilerinden yararlanma bakımından değerlendirilirler, 2°) yaradılışları ve dönüşümlerini açıklayan efsanelere ve inanışlara konu olurlar. Ancak, bitkilerden farklı olarak, hayvanlar bir de yenmesinde bir sakınca olmayanlarla, yenmesi, hatta dokunulması günah, rastlanması uğursuzluk getirici sayılanlar olmak üzere de kümelenir halkın geleneklerinde.

Bildiğimiz gibi islâm dininin kesin olarak yemeyi yasak ettiği hayvan, domuzdur. Bu yasak, halkın davranışlarına da derinliğine işlemiştir. Şarap ve başkaca sarhoş edici içkiler, din kurallarınca yasak edildiği halde onlara gösterilen hoşgörürlük domuz etinden esirgenir. Genel olarak, ev ve av hayvanlarından, memeli, ot yiyen ve geviş getirenler «yenilir» kümesine girer. Müslüman olan, ve Anadolu Türkleriyle ırk, dil ve gelenek ortaklıkları bulunan Orta-Asyalı göçebe, ya da yarı-göçebe toplumlar (Kırgızlar, Kazaklar...) at eti yemeyi hiçbir zaman yasaklamamışlardır. Eski Oğuzların da bu geleneğe uyduklarına tanıtlar **Dede Korkut Kitabı**'na kadar erişmiştir. Av kuşlarından yenilir ve yenilmezleri, her yerde olduğu gibi, denemelerden çıkmış kurallar düzenler. Kimi hayvanlar, örneğin: kurbağa, kaplumbağa, kirpi, midye, istiridye, v.b. üzerine dinlik bir yargı olmadığı halde halkın göreneklerinde, zaman zaman din adamlarının da bu konularda yürüttükleri hükümlerin etkisiyle, yenilmesi hoş görülmeyen nesneler sayılmıştır. Ama bunlardan birçoğunun kimi hallerde, örneğin hastalıkları sağaltma, tılsım, büyü gibi işlemlerde kullanıldığı da görülür.

Alevi-Kızılbaş topluluklarınca domuz gibi kesin yasağa uğramış bir başka hayvan var: tavşan. Onun uğursuz ve etinin yenilmez sayılmasının sebebi türlü türlü açıklanır: vücudu sade kan imiş, hiç eti yokmuş; aslı kedi imiş; anası babası eşekmiş; Halife Ömer kadın olmuş da iki çocuk doğurmuş, sonra bu çocuklar tavşana dönüşmüşler; tavşan bir kadının kirli çamaşırlarından meydana gelmiş; o, kadınlar gibi aybaşı görürmüş... Tavşanın uğursuz bir hayvan sayılması sade Kızılbaşlar arasında değil, Sünnilerde de yaygın bir inanıştır: yola

çıktığında tavşana rastlayan kimse bunu yolculuğu süresinde birçok güçlüklere uğrayacağının bir ön-belirtisi sayar. Genel olarak Anadolu halkının inançları, özellikle de Kızılbaşlarınki, çok çeşitli kökenlere çıkan geleneklerin katışımı ürünüdür; bu «tavşan yasağı ve korkusu»nu da bu türden saymak doğru olur. Etkenler arasında, etnologların üzerinde durdukları: hayvanların etini yemekle onların niteliklerinin (beden gücü, kurnazlık, v.b.) edinileceği inancını da hesaba katmak gerekir. «Tavşanın kaçmasına baktım, etinden iğrendim» sözüne, XVI'ncı yüzyılda derlenmiş, yazıya geçmiş atasözleri arasında da, günümüz Gaziantep sözlü geleneğinde de rastlıyoruz. Bu hayvanın etinin «yenilmezliği»ni, onun korkaklık, aşırı ürkeklik niteliklerini kazanmamak isteğinin etkilemiş olduğu düşünülebilir.

Kimi hayvanların ise kutluluklarına inanılır. Soylarını bir dişi kurtla bir delikanlının birleşmesine çıkaran eski Türkler, bu hayvanı, kendilerine, kapalı kaldıkları dağların arasından çıkmalarında kulağuzluk ettiği için de kutlu sayarlardı. Kurdun bu niteliği Anadolu halkının inançlarında da süre gelmiştir. Afyon bölgesinde derlediğimiz bir anlatmaya göre, Kurtuluş savaşının son safhalarında, o taraflardaki ordu kumandanlarından birine bir kurt kulağuzluk etmiş. - Bir anlatıya göre kurdun aslı insandır: dört kardeşmiş bunlar; en küçükleri, kardeşlerine dağlarda kulağuzluk edermiş. Günün birinde kardeşler hayvan sürülerini paylaştıklarında, en küçüklerine bir şey vermemişler. Kurt kardeş: «Her rastladığım yerde hayvanlarınızı öldüreceğim.» diye ahd etmiş. - Başka bir anlatıya göre kurtlar üç çeşittir: Sarı kurt, kara kurt, boz kurt. Bunlardan ilk ikisi atlara ve eşeklere saldırır; boz kurt ise, soyludur, yalnız koyunlara saldırır. Nizip'te Kurt Baba adlı tepede kırk tane in vardır. İnanışa göre bunların her birinde bir kurt mekân tutmuştur. Bunların bir babaları varmış, senede bir davar yermiş; ona kurşun atan çarpılırmış. Baraklılar kurda «Hazret-i Ali'nin iti»dir diyorlar. - Kurt, saldırdığı hayvanları boğazlar, kanını akıtarak öldürürmüş; onun için kurdun öldürdüğü koyunun eti yenilebilirmiş. - Kurdun çeşitli âzaları, derisi, dişi, v.b. türlü mazarratlardan korunmada kullanıldığı gibi insana bazı olağanüstü güçleri de kazandırırmış: küçük-

ken kurdun yüreğini ve böbreğini yiyen adam, memesi şişen davarları sağaltma yeteneğini elde eder; al-bastıyı önlemek için lohusanın yastığı altına kurt derisi koyarlar; korkak insanları yürekleridirmek için onlara kurt yüreği yedirirler. (Kurtla ilgili inanışlar için bk. Ali Rıza, **Anadolu'da boz-kurt,** «Halk Bilgisi Haberleri», I, 1930, s. 200-202; II, 1930, 1931 ve 1933, s. 32-34, 138-140, 166-168.)

Halk inanışlarında aynı ölçüde önemli olan bir hayvan da geyiktir. Kökenleri, kimisi Orta-Asya'dan gelme, kimisi de Anadolu'nun eski dinlerinden kalma **mythos**lara çıkan efsanelerin anlatım kalıplarına girmiştir, bu hayvanla ilişkili inanışlar. Bu efsanelerin çoğu, Anadolu dağlarında gittikçe azalan geyiğin avlanmasının avcıya felâket getireceği inancını, gerçekten yaşanmış olaylarla tanıtlamak ister. Çağımızda derlenmiş birçok efsanelerde geyiklerle düşüp kalkan kadın, erkek kişilerin olağanüstü halleri anlatılır. Bunlar, bir bakıma, geyiklerin koruyucuları, sahipleri sayılır. Muğla'ya bağlı Ula ilçesi yöresinde derlenmiş bir avcı hikâyesi, «geyiklerin çobanı» bir ihtiyarla bir kızın, bir geyiği kesip konukları olan avcıya yedirdikten sonra kalan kemikleri bir araya getirip hayvanı nasıl dirilttiklerini anlatıyor (Yusuf Ziya Demirci, **Yörükler ve köylülerde hikâyeler, masallar,** İstanbul 1934). Afyon bölgesindeki ünlü yatır Uzun-Kız da geyiklerin çobanı ve koruyucusudur; geyik avcılarını sakatlıkla, ölümle cezalandırır. İbradı'da anlatılan avcı hikâyelerine göre Avcılar silâhlarını ateş edecekleri zaman geyik «sır olur», yerinde sakallı, yaşlı bir adam belirirmiş. Bir avcı, dişi geyikleri sağan «Peri-Kızları»na rastlamış; hayvanlara ateş edince, vurulan geyiğin sahibi kız ona ilenmiş, bu yüzden de avcının bir eli kurumuş. - Başka bir avcı da bir kayanın çukurunda yoğurda benzer bir şey bulup yemiş; geyiklerin südünden yapılan yoğurtmuş meğer bu, ve adamın ağzı, çenesi yeşile boyanmış, hep öyle kalmış; onun için de ona Yeşil-Ali derlermiş.

Ermiş kişilerin geyiklerle haşır-neşir olmaları halk geleneğinde öteden beri yaygın bir inanç olsa gerek. Daha önce sözünü ettiğimiz **Atalarsözü** kitabında geyik üstüne şunlar deniyor: «Geyiklere merkeb ül-evliyâ derler» (yani: geyik ermiş kişilerin bineğidir); «Ejderha geyikten doğar.»

Bu ikinci sözde, geyiğin başka bir efsanelik niteliğine anıştırma var; onun açıklamasını Diyarbakır bölgesindeki Karaca-Dağla ilgili şu hikâyede buluruz: Buralarda güzün bir dişi geyik Ülker yıldızını görünce ondan gebe kalırmış. İlkbaharda tulum gibi bir nesne doğururmuş. Bunu tekmelermiş, tekmelermiş... O zaman içinden bir ejderha çıkarmış torbanın. Gökten melekler iner, ejderhayı göğe çıkarırlarmış. İşte, Karaca-Dağın başındaki bulutlar, kasırgalar bu ejderhalarmış; bunlar güzün yere inerler, ve kışı dağdaki mağaralarda geçirirlermiş; baharda da yeniden göğe çıkarlar, bulutlara karışırlarmış. (F. Kırzıoğlu, «Yeni Meram», ocak 1956, «Türk Folklor Araştırmaları», sayı 144, mart 1953.)

Atın tabiatüstü niteliklerini belirten pek çok inançlara rastlarız. Başka milletlerin mitolojilerinde de birçok örneklerini bulduğumuz «kanatlı atlar»dan biri, destanlık özellikleriyle, Köroğlu'nun Kır-Atıdır. Köroğlu, babasının öğütlerini dinliyerek onu uzun bir süre gün ışığı görmeyen bir ahırda beslemiş, böylece Kır-At kanatlı olmuştur; gerektiğinde kanatlarını açar, uçarmış bu at; ama bu tabiatüstü yeteneğini o, insan gözünden gizlermiş. Göllerden, denizlerden çıkma aygırların soyundan gelme efsanelik atlar da vardır; bu konuya yukarda değindik. - Kimi atların ölmezliğe eriştiğine de inanılır. Bir anlatmaya göre Köroğlu'nun Kır-Atı böyle imiş; her on beş günde bir Şam pazarında satılır, sahip değiştirirmiş. Başka bir rivayet onun her ay İstanbul'da bir fakir sakanın kapısına vardığını, bir ay bu sakaya hizmet ettikten sonra «sır olduğu»nu anlatır. Hızır'ın Boz-Atı, Hazret-i Ali'nin Düldül'ü, Şah İsmail'in Kamer-Tayı da Âb-ı Hayattan içmiş, ölmezliğe kavuşmuş atlar imiş. - Atın kuru-kafasının yağmur yağdırma törenlerinde kullanılması, bostanlara korkuluk, ya da nazarlık, nalının evlere gene nazarlık, ya da uğurluk olarak konulması onun büyülük güçleri ile ilişkilidir.

Kuşlardan turna kutlu sayılır. Halk şiirlerinde (türkülerde, âşık deyişlerinde) ona, uzakta bulunanlara haber götürmesi, onlardan haber getirmesi için ünlenilir. Kızılbaşların inanışına göre turna sesini Hazret-i Ali'den almıştır. Pir Sultan'ın bir şiirinde bu inanış anlatımlanır:

Hazret-i Şahın avazı
Turna derler bir kuştadır.

Pir Sultan'a göre, başka hayvanlar da Ali'den bir şeyler almışlardır:

Bakışı arslanda kaldı,
Döğüşü dahi koçtadır.

Ali'nin, onu yücelten çevrelerce, «Allah'ın arslanı» diye nitelendiğini biliyoruz. Koçun döğüşme gücünü de Ali'nin bir vergisi sayıyor şair. - Koçun, ve genel olarak koyun cinsinin, mübarek sayıldığı inanışına yukarda değindik (bk. soru 3). Mudurnu'da derlenmiş bir anlatıya göre koyunların da, tıpkı geyikler gibi, olağanüstü nitelikte «sahip»leri vardır; çobanın gece uyuyup kaldığı zamanlar sürüyü tehlikelerden onlar korur; insan kılığında çobana göründükleri olurmuş bu kutlu varlıkların.

Balık üzerine inanışlardan da birkaç örnek verelim:

Tanrı balığı hem uçan, hem de denize dalabilen bir hayvan olarak yaratmış. O bununla fazla öğünmüş, «insanlardan benim korkum yok» diye. O zaman Tanrı onu kanatlardan yoksun bırakmış (Mudurnu). Kanı akmadan yenmesinin helâl olmasını da halk inanışı şöyle açıklar: Nemrud, İbrahim Peygamberin Tanrısını öldürmeğe kalkışmış; kendini kartallarla göğe yükseltmiş de Tanrıya ok atmış. Tanrı oka bir balığı karşı tutmuş. Bu yüzden balık kansız kalmış. Tanrı onun kanı akıtılmadan da yenmesine izin vermiş. - Sabahattin Eyüboğlu Anadolu'da halk hekimliği üzerine incelemesinde («Tıpta Yenilikler», sayı 6, 1961) balıklarla ilgili bir inanışın akla yatkın açıklamasını da veriyor: Eskişehir'in Çifteler köyüne yakın bir derede küçük sarı balıklar yaşarmış; köylülerce bu balıkları yemek günahmış. Sağlık Bakanlığınca İtalya'dan sivrisineklerin yumurtalarını yiyen bir çeşit balık getirilmiş, üretilmek üzere. Bu gelen balık, meğer, köylülerin günah diye yemedikleri balığın ta kendisi çıkmış. - Balıkların Anadolu Kurtuluş Savaşına katıldıklarını anlatan bir efsane de vardır: o savaşların Eskişehir bölgesinde geçtiği sıralarda bir derede, kan izleri bırakarak, cephe gerilerine doğru akıp giden balık sürüsü gör-

müşler köylüler: bunların düşmanla dövüşten yaralı dönen balıklar olduğunu anlamışlar.

Hayvanlarla ilgili inanışların bir bölüğü de Nuh Tufanı üzerine anlatılan açıklayıcı nitelikte efsanelere (bk.: **100 soruda Türk halk edebiyatı,** soru 50), ya da «Süleyman Peygamberle hayvanların maceraları» çeşidinden anlatı çemberine bağlanır; bunların çoğu yazılı kaynaklar aracılığı ile, birçok milletlerce ortaklaşa benimsenmiş anlatılardır. Bunlara iki örnek verelim. Kırlangıcın kuyruğu neden çatallıdır? sorusunu bir Trabzon anlatısı şöyle açıklıyor: Nuh'un gemisi delinmiş. Deliği yılan tıkamış, tortop olarak. Buna karşılık da istediği yaratığın etinden yeme izni dilemiş. En lezzetli eti arama işi arıya verilmiş. Arı, bütün yaratıkları bir bir tattıktan sonra gelmiş: «En lezzetli et insan eti.» diyecekmiş, ama, insanları koruma gayretiyle kırlangıç arının dilini ısırmış. Yılan da kızmış, kırlangıcın kuyruğunu yırtmış. - Hüdhüd (= çavuş-kuşu) ün tepesinde neden sorguç olduğu da Süleyman Peygamberin sevda macerasına bağlanır: Belkısla Süleymanın mektuplaşmalarında postacılık görevini bu kuş yaparmış. Taşıdığı mektup ıslanmasın diye, Süleyman'ın yakarışı üzerine, Tanrı onun tepesinde bir sorguç yaratmış.

Bir konu üzerine konuşma fazlaca uzun sürdüğü zaman «yılan hikâyesine döndü» derler; bu deyimi, «yılandan söz açıldığı zaman kolay kolay sonu gelmeyeceği» inanışı açıklar; bu söz, aynı zamanda yılanın halk geleneğindeki önemli yerine de bir tanıttır. Bu hayvan kimi hallerde olumlu, kimi hallerde olumsuz değerlendirilir. Yolda yılana rastlamak uğursuz sayılır. Rüyada yılan görme düşmandan bir zarar geleceğini haber verir. Buna karşılık, evin sahibi, koruyucusu, definelerin bekçisi olan yılanlara inanılır; masallarda, efsanelerde kendilerine iyilik edenleri mükâfatlandıran yılanlardan söz edilir. Böyle iki aykırı düşüncenin gelişmiş olmasında, yılanların zehirli ve zehirsiz, zararlı ve zararsız iki cins göstermesi olgusu da etken olmuştur.

Birkaç hayvanın çeşitli özelliklerini anlatan inanışlara birkaç örnekle bu bahsi kapatalım:

● Keklik, düşmanlardan gizlenmiş olan bir Peygam-

berin bir kavak ağacının dalları arasında saklı olduğunu «gak kavak! gak kavak!» diye ses çıkararak haber vermiş. Peygamberi öldürmüşler. Kanı kekliğin tüylerine bulaşmış; kınalı rengi ordan kalmış. Peygamber: «Herkes seni yakalasın.» diye ilenmiş; onun için keklik kolayca yakalanırmış.

- Karganın ötmesi, hayırlı habere işarettir. (Karganın haberci niteliğini, halk geleneklerinden başka örneklerde de buluruz. Krş. Yusuf Ziya Demirci, **Yörükler ve Köylülerde hikâyeler...** s. 70-71; çocuklar bir suç işledikleri zaman bunu kargaların haber verdikleri, çocuklara inandırılmak istenir.)
- Köpek uluması ölümün habercisi sayılır.
- Baykuş ötmesi bir felâketi, perişanlığı haber verir.
- Katır niçin kısırdır? İbrahim Peygamberi yakmak istedikleri zaman odun taşımayı kabul eden hayvan olduğu için nesli kurumuş.

Soru 21 : Dönüşümlerin çeşitleri ve onlarla ilgili inanışlar nelerdir?

İnsanların, hayvanların, bitkilerin, cansız varlıkların öz niteliklerini yitirip birinden ötekine geçmesine: cansız varlığın canlanması, canlı varlığın cansız madde haline gelmesi olaylarına **dönüşüm** (biçim değiştirme, «métamorphose») diyoruz. Birçok halk inanışları dönüşümlere dayanır. Bu inanışlarla örgülenmiş efsanelerin, giderek, toplum akıl-dışı açıklama ve yorumlara olan inancını yitirdiği ölçüde, inanç öğesinden arınmış birer imge, birer anlatım aracı niteliğini kazandığına birinci kitapta (**Halk edebiyatı**, soru 48, 54) değindik. Çağdaş bilimin verileri halk arasında yayıldıkça, inanışların birçoğu eski kesinliklerini, sağlamlıklarını yitiriyorlar; onları aktaranların: «eskiden böyle derlerdi...», «annem, ninem şuna inanırdı...» biçiminde, kendilerinin aktardıkları şeylere inanmaz olduklarını belirtme çabasına rastladığımız olur, bu konuda araştırma yaparken.

Bu kümeden inanışların da büyük bir bölüğü milletlerin ortak malıdır. Pek çoğu yukarda sözünü ettiğimiz «Nuh Peygamber ve Tufan», «Süleyman Peygamberle hayvanlar» anlatı çemberlerine çıkarlar.

Yukarda (soru 18, 19, 20) dağların, kayaların meydana gelişleriyle bitkiler ve hayvanlar üzerine türlü inanışları incelerken çeşitli dönüşüm olgularına da örnekler verdik. Bu konuda bilgileri tamamlayacak birkaç örnek daha verelim.

- Köstebeğin aslı insanmış. Yahudi ile Müslüman arasında bir toprak kavgası olmuş. Müslüman, tarlanın kendi malı olduğuna tanıklar getirmiş, ama Yahudi direnmiş, ve kimin malı olduğunun tarladan sorulmasını istemiş. Gizlice bir adamını tarlaya gömmüş. Kadı: «Sen kiminsin?» diyince tarladan: «Yahudinin.» sesi gelmiş. - Tanrı yalancı tanığı köstebeğe dönüştürmüş.

İshak-kuşu, Yusufçuk, ibibik (= guguk-kuşu) de eskiden insanken kuş olmuş yaratıklar diye gösterilir, ve dönüşümleri birer hikâye ile anlatılır. Yusufçuk efsanesini birinci kitapta özetlemiştik (bk. **Türk halk edebiyatı**, soru 50, s. 101). İshak-kuşu üzerine anlatılanlardan iki çeşitlemeyi özetliyelim; bunlardan biri bir Ankara efsanesidir, ikincisi Tahir ile Zühre hikâyesinin bir anlatmasında yer almıştır:

- Yeni evli iki genç birbirinden ayrılmışlar. Bir türlü kavuşamamışlar. Tanrı onları kuş yapmış, ishak-kuşu olmuşlar; feryatları ayrılık acısını anlatırmış.
- Muratlarına ermeden ölen Tahir ile Zührenin mezarlarında bir kavakla bir gül fidanı bitmiş; Tahir'in rakibi Kara-Gâvur'un üstünde de bir kara-çalı. Bu çalı, kavakla gül fidanının (demek ki Tahir ile Zühre'nin) birleşip kucaklaşmalarına engel olurmuş. - Tahir'in kavağında bir ishak-kuşu, Zühre'nin fidanında bir dişi ishak-kuşu, Kara-Gâvur'un çalısında da bir çaylak peyda olmuş. İshak-kuşları bütün yıl içinde birbirini bir defacık görürlermiş; ağızlarında getirdikleri yemi birbirine verirken, buluşmalarının sevinciyle düşürüp yitirirlermiş; ve gene ayrılırlar, bir

yıl yem aramak için dolaşırlarmış. Dişi ishak-kuşunun acı acı feryadı buradan kalmış.

Soru 22 : Cansız maddeler, eşyalar ve besinlerle ilgili olarak nelere inanılır? Bunlara karşı nasıl davranılır?

Canlı yaratıklar gibi cansız varlıklar da halkın geleneğinde, törelerinde olumlu veya olumsuz yargılarla değerlenmiş, derecelenmiştir. Kimine, kut ve uğur taşıdığı inancı ile saygı gösterilir; kimi, uğursuz ya da pis sayılıp çekinme ve tiksinme konusu olur; kimi ise olumlu veya olumsuz bir değer taşımayan nesneler kümesinde kalır. Çiftdeğerli olanlar, yerine göre olumlu ya da olumsuz sayılanlar da vardır.

Birinci kümeye girenler:

- Ateş, demir, toprak, su. Su aynı zamanda besin olarak da bir değer ve saygı konusudur.
- Ekmek, tuz; her türlü yiyeceklerle onları yapmak için kullanılan ilk maddeler: ekin ürünleri (buğday, arpa, v.b.); süt ve sütten çıkarılan yiyecekler.

İkinci kümeye giren maddeler şunlardır:

- İnsan ve hayvan vücudunun dışarı attığı maddeler: sidik, pislik, tükürük, sümük, meni; her çeşit hayvan gübresi; bulaşık suları; yenmesi haram hayvanların etleri; dinin yasak ettiği içkiler. - Domuzun eti haram olduğu gibi ona dokunan her nesne de kirlenmiş sayılır. Köpeğin dokunduğu şeyler için de aynı kural yürürlüktedir.

Ekmek, besinler arasında en çok saygı gören nesnedir. Onu yere atmamak, yerde görünce kaldırıp öptükten sonra ayak basmayacak bir yere koymak gerekir. Ekmek ve her çeşit yiyecek baş açık yenmez; suyu da baş açık içmek günah sayılır. Keza ayakta yemek, içmek de iyi sayılmaz: «Şeytan çeker, götürür; yenilenden, içilenden vücuda fayda gelmez» denir.

Ekmek ve besinler üzerine yemin edilir; bu yeminler, birer sözlü anlatım kalıbı niteliğini almıştır: «ekmek çarpsın», «şu

nimet gözüme, dizime dursun» gibi; bunlar, kişinin karşısındakini sözlerine inandırmak istediği zaman kullandığı günlük deyimler olmuştur. Bu sözlerden, ekmekte ve Tanrıdan insana «nimet» olarak verilmiş her türlü besin maddesinde, bir bilinç ve olağanüstü güç bulunduğu anlamı çıkarılabilir. - Tuzun da özel bir yeri vardır besinler arasında: bir kişiye, geçmişte görülen iyiliklerin karşılığı borçluluk ve bağlılık anlatılmak istendiği zaman «tuz ve ekmek hakkından» söz edilir; geleneklere bağlı kimseler sofrada, bir lokma ekmek üstüne serpilmiş tuzu tatmadan yemeğe başlamazlar; bu, ekmeğe ve tuza bir türlü saygı gösterisidir. - İftar sofrasında zeytin, ramazan aylarında hurma özel bir anlam taşırlar: bunlar, Muhammed Peygamberin memleketinde yetişen, Kur'anda sözü geçen yiyeceklerdir.

Yerde, üstü yazılı bir kâğıt görüldüğü zaman, ekmek gibi, kaldırılıp çiğnenmeyecek bir yere konmalıdır, çünkü her yazılı kâğıtta Allah'ın adını meydana getiren harfler vardır. Kur'an ayrı bir saygı konusudur: onu göbekten aşağı tutmamak, oturulan yere koymamak, her ele alışta öpüp alnına götürmek gerekir. En etkili yemin, Kur'an üzerine el basarak edilendir.

Ateşte, sadece yakıcı değil, aynı zamanda pislikleri giderici bir güç bulunduğu düşünülür. Hastalıklardan korunma için girişilen birçok «arınma işlemler»inde ateşten yararlanılır. Balıkesir'in bir köyünde, salgın hayvan hastalığı olduğu zaman, iki çıplak adam iki odun parçasını birbirine sürterek ateş yakar, bununla o gün tamamıyle söndürülmüş olan ocakları yeniden canlandırıp önlerinden hayvanları sahipleriyle birlikte geçirirlermiş. Toroslar bölgesinde, yeni bir at alınmış, yahut yeni bir ahır yapılmışsa, ahır kapısının iki yanında yakılan ateşin arasından geçirirlermiş hayvanı. Anadolu'nun pek çok yerlerinde, hatta Hıristiyanların bulunmadığı kasabalarda bile, Paskalya günü ateş yakarak üstünden atlayan çocuklar, kadınlar böylece bütün yıl boyunca türlü zararlardan, ağrılardan, sızılardan arınacaklarına inanırlar. - Rüfa'îlik, ateşi «zararsız» hale getirmesini, onunla anlaşıp uzlaşmasını bilenlerin tarîkatıdır.

Demirin kutlu bir madde olarak saygı ve korku konusu

olması da birçok inanışlarda izlerini bırakmıştır. Kaşgarlı Mahmûd, kılıçla yapılan andlarda demirin insanlardan öç alma yeteneğine işaret ediyor, ve sözlerine: «çünkü demiri ulu tutarlar» yorumunu ekliyor. Demirden yapılmış bıçak, makas gibi aletlerin elden ele verilmeyip, yere konulduktan sonra alınması gerektiği inanışı da demirde büyülük bir nitelik bulunduğu düşüncesiyle ilgili olmalıdır.

Belki de bakır çalığından korunmak için kapları kalaylama gerekliliğinden daha genel bir düşünceye varılarak, kalayın da arındırıcı bir niteliği olduğuna inanılır. Köpeklerin yaladığı kapları kalaylamak gerektiği inancı bundan doğmuş olmalıdır. Ama, daha hafif derecede «pislenme»lerde arınma aracı sudur. «Akar su pis tutmaz» sözünde de belirtildiği gibi, temizleyici maddenin pis, murdar şeyleri alıp götürmesi şarttır. Kirliliğin derecesine göre suyun ölçüsünü artırmada, üç kere, beş kere, yedi kere, kırk kere yıkamak suretiyle «şartlama»larda da, suyun arındırma gücüyle ilgili bir inanç bulunsa gerektir. Vücudun temizlenmesinde suyun dinlik değerini biliyoruz: abdest ve boy abdesti («gusül»), namaz gibi ibadet işlemlerinden başka, önemli bir iş tutulacağı zaman da öngörülmesi gereken eylemlerdendir. Boy abdesti gerektiği hallerde gereksinmemek bereketi kaçırır, uğursuzluğu doğurur. Aybaşı halinde kadın, kimi önemli işleri tutmaktan, saygı konusu olan şeylere dokunmaktan çekinmelidir; kirliliği sona erer ermez, boy abdestiyle arınması gerekir.

Suyun bulunmadığı yerlerde onun yerini tutan toprak, islâm öğretisinde «teyemmüm» adı verilen arınma işleminde kullanılır. Bir Kastamonu inanışına göre toprak pislik tutmazmış, çünkü gecede yedi kez silkinir, pisliğinden arınırmış. Topraktaki kutun bir tanıtı da, insan vücudunun «hamur»u olmasıdır. Ama, başka anlamları ile toprak «aşağı»da olan, olumsuz bir öğedir: çürümek, toprağa dönüşmekle anlatımlanır. Toprak, ayak altına alınmanın, çiğnenmenin, hor görünmenin simgesidir. «Başa toprak saçma» bir yas davranışıdır: ağıt yapan kadınlar, hareketlerine ya da sözlerine bu anlamı vermekle ölenin ardından ölme, onun için kendilerini kurban etme dileğini bildirmek isterler.

Yenmesi, içilmesi haram nesnelerin uğursuzlukları dinin

yasakları ile açıklanır. Vücudun attığı şeylerin olumsuzluklarını, onların vücuda zararlı sayılmalarında aramak gerekir. Bunların toplandığı yerlerde: bulaşık suyu birikintileri, çöplük, gusülhane, abdesthane, v.b. olağanüstü zararlı varlıkların mekân tuttuklarına inanılır; oralara uğrarken türlü tedbirlere baş vurmayı unutmamak gerekir.

Soru 23 : Konut ve barınakların inanç konusu olan yönleri var mıdır?

Halk inanışları üzerinde araştırmalar yapılırken «tekin» sözüne çok rastlanır; bunu hep olumsuz bir deyim içinde görürüz: bir insanı, «tekin değil» diye nitelendirmek, onun, başka insanlarda bulunmayan esrarlı halleri, tabiatüstü bir gücü var demektir.

Evlerin de tekin olmayanları vardır. Bunlar, büyük, eski yapılardır. Daha çok, içinde oturanların bırakıp gittikleri, haraba yüz tutmuş konaklar böyle bir şöhret kazanırlar; onlar üzerine türlü hikâyeler anlatılır. Tekin olmayan büyük yapılar birçok masallara da motif olarak girmişlerdir. Sahipleri bu türlü evleri, çok ucuza razı olsalar bile kiraya veremezler bir türlü. Tutanlar, çok geçmeden, ürkütücü olaylarla karşılaşıp evi boşaltmak zorunda kalırlar. Kimi evlerde de, oturanların gözüne görünmemekle beraber türlü yollarla kendilerini bildiren esrarlı birtakım varlıkların bulunduğuna inanılır; bunlar korkutan, zarar veren, rahatsız eden türden sayılmaz; onlara evin «sahibi», ya da «piri» denir.

Evlerden başka, ahırlar, köy odaları, hanlar, değirmenler, ve genellikle örenler (kale, saray harabeleri, v.b.) «tekin olmayan» konutlar kümesinde yer alır. Somut bir örnek verelim bu tekin olmayan barınaklara:

- Zonguldak'ta çalışan, aslı Devrek'li bir maden çavuşu 1939'da bize şunları anlattı: O, eskiden ayıncılık yaparmış. Bir defasında bir köy odasında gecelemiş. Yatmağa hazırlandığında kapının aralığından

bir kuşağın sarktığını görmüş. Az sonra kuşak çökelez (= sincap) olup sıçramış, rafa konmuş; ordan atlamış, ocağın içindeki ateşe dalmış; sonra da yeniden kapıya dönüp kuşak biçimine girmiş; oradan dışarı kaçıp kaybolmuş. Arkasından bir gürültü kopmuş, ve kapıda, bir Arap peyda olmuş. Hâsılı, kuşak böyle biçimden biçime girerek adamcağızı sabaha kadar bir hayli korkutup uğraştırmış. Sabah horozlar ötünce gözden kaybolup gitmiş.

Evde oturanlara zarar vermeyen, iyilik eden, «evin sahibi» niteliğinde varlıklar üzerine anlatılan ve inanılanlara örnek olarak da, Malik Aksel'in bir yazısında, aktardığı şu hikâyeyi verelim:

- Evin hanımı ocakta köfte kızartırken kuru bir el uzanır tavaya. Kadın elin içine bir köfte koyar. O günden sonra da «İyi-saatte-olsunlar»ın eve zarar vermemeleri için gereken şeyleri yapar. İyi davranışının karşılığı, her sabah ocağın yanında bir altın bulur. Kadın, tuhaf hallerinin, hele her gün gelen altının anlamını öğrenmek isteyen kocasının baskısına dayanamayıp olan biteni açıklayınca, altınların da arkası kesilir.

«Evin sahibi»ni hoşnut etmek için yapılacak şey: onları kızdırmamak ve onların yaptıkları işleri başkalarına anlatmamaktır. Bu yaratıklar çoğu kez kendilerine her gün «şerbet» verilmesini isterler; onların bu huylarını bilenler mutfağın bir köşesine her gün şerbet hazırlayıp koyarlar.

«Evin sahibi»nin yılan kılığında olabileceğine de inanılır. Evde yılan çıkacak olursa onu öldürmekten çekinmek gerektir. - Değirmenler, hamamlar da «tekin olmayan» yerler arasında sayılır. Masallarda, efsanelerde böyle yerlerde cinlere, perilere rastlayan kimselerin, onları memnun edecek gibi davranırlarsa iyilik gördükleri zıtlarına gidenlerin ise cezalandırıldığı anlatılır.

Soru 24 : Maden kuyuları ve definelerle ilgili inançlar var mı?

Anadolu'da işletilen çeşitli madenler ve maden ocakları ile ilgili gelenekler üzerinde araştırmalar yapılmamıştır. Bu konuda 1939 yılında Zonguldak kömür ocaklarında edindiğimiz bilgileri özetliyoruz:

- Ocakta fare görünmesi uğur sayılırmış. - Bu inanışı bir maden mühendisi akıl yolu ile şöyle yorumluyordu: «Çünkü fare, grizu olan yerde gözükmez.»
- Ocağa kadının girmesi uğur sayılmaz.
- Kuyuya, ilk defa çalışmak üzere gelen bir işçinin, ya da sırf oradaki çalışma şartlarını görme maksadı ile gelen bir «yabancı»nın girmesi sonunda bir kaza, bir aksama olup olmamasiyle, işlerin yolunda gidip gitmemesiyle, yeni gelenin uğurlu ya da uğursuz olduğu inancına varılır.
- Birçok hallerde işçi, beklenmedik bir olaya olağanüstü bir yorum yakıştırır. Bir defasında ocağa, nasılsa, bir horoz girmiş; kimse farkında olmadan baca (= galeri) lardan birine sokulmuş, orada öteceği tutmuş. İşçiler bu umulmadık sesi duyunca olağanüstü bir varlığın belirtisi olduğuna inanıvermişler.
- İşçilerin çoğu ocakta bir «Arab» (= Zenci) ın zaman zaman göründüğüne inanırlar. Onu ocağın «sahibi» sayarlar. O, rastladığı işçiye sorarmış: «Bu ocak kimin?». İşçi: «Falan Şirketin...» gibi bir karşılık verirse, kızar, onu ya çarpar, ya boğar, ya da direkleri çökerterek ezermiş. Onun sorusuna: «Ocak senin.» diye karşılık vermek gerekirmiş. O zaman Arap hoşnut olur, işçiye gücünün yetmiyeceği kadar kömür çıkarmasını sağlarmış. - Bize bilgi veren maden çavuşu, bunlara inanmıyor, Arabın boğduğu sanılan işçilerin ölümünü, sar'a nöbetleriyle düşüp çırpınmaları sırasında direklerin yıkılması ile açıklı-

yordu. Gene de: «Araba kuyuda rastlamadım ama rüyamda gördüğüm oldu.» diyordu.

- Arabın yardımları sayesinde çok kömür çıkarmayı başarmış olan işçinin, ona rastladığını başkalarına bildirmesi hayırla sonuçlanmaz. Dayanamayıp başından geçenleri anlatan işçilerin, çalıştıkları yerde ölülerinin bulunduğu bu inanışa tanıt olarak belirtilir.

Definelerle ilgili rivayetler ve inanışlar üzerine ise pek çok bilgi derlenmiştir. Bu konudaki anlatıların Anadolu geleneğinde en eski belgelerinden biri **Dede Korkut Kitabı**'nda, «Depegöz ile Basat'ın karşılaşması» hikâyesinde yer alır. Depegöz, Basat'ı öldürmek kasdiyle onu, birbiri ardından iki mağaraya gönderir; bunlardan biri, Depegöz'ün hazinelerinin yığıldığı mağaradır; ötekinin ağzında, durmadan inip çıkan kılıçlar vardır. Anadolu sözlü geleneğinde de, defineler gizleyen ve ağzında kılıçların oynaştığı mağaralar üzerine hikâyeler anlatılır. Bu çeşit «defineli» mağaralardan bir tane Mudurnu'nun köylerinden biri yakınında varmış. O da, bir anlatmaya göre, içindeki altınları alanların dışarı çıkmalarını, kapısında peyda olan kılıçlarla engellermiş; başka bir anlatmaya göre kapısını bir genç kız beklermiş bu mağaranın; definenin «tılsım»ı imiş bu kız. - Türlü «tılsım»ların sırrını çözmekle keşfedileceği, ve çoğu kez yeri bulunduktan sonra da elde edilmesi için daha güç işlerin başarılmasını gerektiren defineler üzerine pek çok şeyler anlatılır; bunlar arasında, maceraların kahramanı ağzından dinlenmiş hikâyeler de vardır. - Kimi anlatmalarda definelerin tılsımını bilenler, «Magribî» (Kuzey Afrikalı) ler, gizli bilgilere sahip kişiler olarak nitelenir. Birçok hallerde, definelerin yerini bulanlar, gerekli tılsımı da bildikleri halde, maceraya katılanlardan birinin uygunsuz bir davranışı, ya da işlemlerden birinde beklenmedik bir eksiklik yüzünden tasarılarını bir türlü gerçekleştiremezler.

Soru 25 : Eski ulu yapılar ve örenler üzerine ne gibi inançlar var?

Ünlü büyük yapıların, insanüstü varlıkların eseri olduğu-

na, ya da onların yardımı, himmeti, öğütleri sayesinde başarıldığına inanılır. Bu türlü inanışların oluşum etkenlerinden birini göçebe, yarı göçebe ve köylü halkın «şehir uygarlığı» karşısında duyduğu şaşkınlıkta görmek yerinde olur; ama bu çeşitten efsanelerin birçoğunun şehirlerde, o yapıları gerçekleştirmekte çabalarını esirgememiş büyük ustaların, onları desteklemekten geri durmamış devlet adamlarının adlarını yüceltmek gayretiyle yaratılmış olabilecekleri de hesaba katılmalıdır.

Büyük yapıları insanların değil de, insanlardan çok daha güçlü, daha cüsseli varlıkların kurdukları inancını belirten bir hikâye Kütahya kalesi üzerine anlatılır:

- Kütahya'nın olduğu yerde eskiden boyları minare gibi devler otururlarmış. Susadıkları zaman eğilirler, Felent çayından su içerlermiş. Günün birinde bunların beyleri kendine ve adamlarına barınaklar yapma hevesini duymuş. Şehrin bugün bulunduğu yerden Yoncalı'daki Nemrud-Kayaları'na kadar aralıklı sıralanmışlar. Bir uçtakiler ev büyüklüğünde kayaları sökerlermiş; sıradakiler de, elden ele, bu baştaki beylerine ulaştırırlarmış bunları. Bey tek başına kayaları üst üste koyup kalenin duvarlarını örermiş. İş böylece ilerlerken, bir gün beyin, üç yüz yaşında, henüz bıyıkları yeni terlemeye başlayan oğlu ölüvermiş. Ölüm, bu devlerin ilk kez başlarına geliyormuş. Genç oğlunu yitirmenin acısını yüreğinde duyan bin yaşında bey: «Bu dünyada ölüm olduğunu bilseydim, taş üstüne taş koymazdım.» demiş, kaleyi yarım bırakmış.

Bu efsanenin çeşitlemeleri vardır. Bir tanesini XVII'inci yüzyıl Osmanlı tarihçisi Na'îmâ, Bergama kalesi için anlatır: onun yerli halktan dinliyerek aktardığı bir inanışa göre Bergama kalesinin sahibi Nemrûd Cebbâr, kalenin tepesinden eğilip Bergama çayından su içebilen, dev niteliğinde bir yaratıkmış. - Hikâyenin bir çeşitlemesi de Suğla gölünün sularını boşaltan düdenleri (= yeraltı akıntılarını) tıkayarak düşmanının topraklarını sular altında bırakmak isteyen bir bey üzerine anlatılır.

Ayasofya, 916 yıl Hıristiyanların, 481 yıl Müslümanların

tapınağı olmuş bu ulu yapı, şimdi müzedir; sade mimarlık, mozayik ve başkaca bezeme sanatlarının sergilendiği bir yer değil, efsane ve inanışların da hazinesidir. Bizans çağında ve daha sonraları da Hıristiyan halk, Türklerin onu camie çevirmelerinden sonra İstanbul'un Müslüman topluluğu, insan emeğinin bu yüce yapıyı yaratmasında insanüstü türlü güçlerin payı olduğuna, onun köşe bucağında akım çözümliyemiyeceği nice sırların gizli durduğuna inanmış. Ayasofya üzerine anlatılan sayısız efsanelerden, onun en ufak ayrıntıları üzerine yürütülen yorumlardan birkaçına dokunup geçeceğiz:

- Hıristiyanlar arasında oluşmuş bir inanışa göre Ayasofya'nın planını Kayser Justinianus dinî bir tören sırasında «kutsal ekmek»ten bir parçayı alıp kaçan bir arının peşinden gidip, peteğinden almış.

- Müslümanlar da derler ki: Ayasofya, Muhammed Peygamber zamanında bir zelzeleden yıkılmış; tamire kalkıştıklarında kubbeyi bir türlü tutturamamışlar. Sonunda, Hızır'ın öğüdünü dinleyerek, Peygamberin tükrüğü, Zemzem suyu ve Mekke toprağı ile karıştırılmış bir harç sayesinde kubbe yapılabiliyor. Evliya Çelebi'ye göre, tapınağın «Terliyen direk» diye adlanan sütununun altında karılmış bu harç. Büyük kubbeden sarkan altından top-kandili, bu mucizeye bir saygı anısı olarak Fatih astırmış.

- Terliyen-Direk (yahut Ağlıyan-Direk) te bulunan delik, Hızır'ın, kiliseyi camie çevirmek isteyince, yapının yönünü Kıble'ye döndürmek için parmağını soktuğu delik imiş. Bu delikten sızan ıslaklığın türlü dertlere deva olacağı sanılır. Hızır'ın, Kadir gecesi Ayasofya'ya geldiğine, tam altın top-kandilin altında namaz kılanlar arasına katıldığına inanılır.

Kimi büyük köprülerin yapılmasını da, halk, olağanüstü güçlerin başarısı sayar.

- Karabük yakınında, Öylebeli köyünde yatan Baha'eddin Gazi bir çoban imiş. Koyunlarını otlattığı yer-

de ot kalmamış. Irmağın karşı yakasındaki otlakta sürüsünü yayabilmek için bir köprü kurmak istemiş; ama gücü buna yetmeyince Tanrıya yalvarmış. Bir sürü geyik ona gerekli ağacı, taşı çekmişler, o da köprüyü kurmuş; bir de cami yapmış. (Bk. «Türk Folklor Araştırmaları», n° 150, 1962.)

Hasan-Kalesi yakınındaki ünlü Çoban-Köprüsü'nün kuruluşunu da bir çobanın, ermiş bir dervişin himmetiyle nasıl başardığını ve bu sayede Padişahın kızı ile evlenebildiğini anlatan bir efsane vardır.

İstanbul'da derlenmiş bir hikâyede, Cerrahpaşa hastanesinin kuruluşu şöyle anlatılır:

● Mirasçısı olmayan çok zengin bir adam ölüm döşeğinde, komşusu fakir bir balıkçıya vasiyetini söylemiş: konağının bodrumunda hazinesi saklıdır, ve orayı olağanüstü varlıklar beklemektedir; hazineye, Mısır'da oturan ünlü Cerrah'tan başka kimse giremeyecektir. - Balıkçı, birçok maceralardan sonra Mısır'daki Cerrah'ı bulur, İstanbul'a getirir. Cerrah, Padişaha damad olur, ve bugün onun adı ile anılan büyük hastaneyi kurar.

Gerçekte ise, bu hastane her ne kadar Cerrah Mehmed Paşanın adını taşıyorsa da, onun zamanında ve onun tarafından kurulmuş değildir. Bu osmanlı veziri, kendi adını taşıyan semtte birçok hayratlar yaptırmış, ve bu sebeple mahalle, sonradan, onun adını almıştır. Hastaneye gelince: onun kuruluşu çok yenidir; 1910 yılında eski bir konakta açılmış, 1912'de o konağın yerinde yapılan kârgir binaya yerleşmiştir; adını da bulunduğu semtten almıştır. Efsanenin meydana gelmesindeki etkenlerden biri Cerrahpaşa adını taşıması, öteki de, belki, 1944 yılında hastaneye ek bir pavyon yapılacağı sırada bir işçinin toprağı kazarken bir define bulmuş olmasıdır. (Bk. «İstanbul Ansiklopedisi», **Cerrahpaşa** maddesi.)

Anadoluda pek çok eski kaleler ve örenler Cenevizlilerden kalma sayılır. Erzurum'da şöyle bir efsane anlatılır:

● Cenevizliler, güçlü bir hükümdar olan Karun'a ha-

raç verirlermiş. Onların beyleri, Karun'u güçsüz düşürmek için bir hileye baş vurmuş: kendi vezirini Karun'un hizmetine vermiş. Vezir Karun'a, ülkesinin her yerinde kaleler yaptırmasını öğütlemiş. Bu yapıların kurulmasına bütün hazinelerini harcayan Karun fakir düşmüş. Böylece, haraçlısı olan Bey onun topraklarını eline geçirmiş.

İzmir'e bağlı Kemalpaşa (eski Nif) kasabasının hemen yanında bir saray harabesi vardır; bunu da, yerli halk, Cenevizlilerden kalma sayar. Bu sarayın hikâyesi de şöyledir:

● O memleketin hükümdarının kızı, komşu Beylerden birine gelin gidiyormuş. Yarı yola vardığında kız nişanlısının ölüm haberini duymuş, ve orada bir saray yaptırmış. İşte Nif'teki harabe bu saraydan kalmadır. Kız o saraya kapanmış, tek başına orada bütün ömrünü geçirmiş. Çobanların dağdan bir boru ile saraya akıttıkları sütle yaşarmış. - Öldükten sonra da kimse bu saraya girememiş. Bugün de sarayın yıkıntılarını bir arı bekler, girmeye kalkışanı sokar öldürürmüş.

Birçok örenlerin bekçileri, halk inanışına göre, olağanüstü varlıklardır. Bunlar, çoğu kez, cin, peri gibi genel adlarla gösterilir; kimi de yılan, ya da ejder olduklarına inanılır.

Soru 26 : Tabiatüstü varlıkların çeşitleri, işleri ve insanlarla ilişkileri nelerdir?

Halk geleneğinde, birtakım olağanüstü halleriyle insanların yaşamında etkilerini belirten esrarlı yaratıkların varlığına inanılır. Olağandışı kimi şartlar içinde onları gördüklerini ileri sürenler bile vardır; ama onlar hiçbir zaman iki kişi bir arada iken görünmezler; insana, tek başına olduğu zaman, çeşitli kılıklarda kendilerini gösterirler. Bu varlıkları bütün çeşitleriyle adlandırmak için genellikle «cin» kelimesi kullanılır. Bu söz türkçeye arapçadan, arapçaya da lâtince «genius» kelimesinden geçmiştir; lâtincede anlamı, insanları, hayvanları, yerleri koruyan, onların kaderini yöneten «ruh», ya da «tanrımsı

varlık»tır. İnsanlarla türlü yönlerden alış-verişleri olan cinlerden başka, tabiat öğeleriyle: orman, dağ, göl ve kaynaklarla, hayvanlarla ilişkileri olanlar da bulunur. (Yukarıki bahislerde, soru 20, 23-25, bunlardan bir bölüğü ile ilişkili inanışları gözden geçirdik.) Bu varlıklar, yerine göre, «pir» (evin piri), «sahip» (evin, geyiklerin, koyunların sahibi), yahut «bekçi» (definelerin, örenlerin bekçisi) adlarını da alabiliyorlar. - Türkçede cin kelimesi yerine «ecinni» sözü de kullanılıyor. «Peri» sözü, birçok hallerde «cin» ile eş-anlama gelir, ama bu varlığa daha çok masallarda rastlanır. Anadolu'nun orta ve doğu bölgelerinde, örneğin Tokat'ta, Erzurum'da, bunlar «mekir» deyimiyle adlandırılır. Onların zararlarından korunmak için, bir **euphémisme** olarak, «iyi saatte olsunlar» denir; böylece adlarını duyup gelmeleri önleneceğine inanılır. Konya'da, İstanbul'da, kadın cinsinden olduğu kabul edilenlere Rüküş Hanım, İstanbul'da Ibrık Kalfa denildiği de olurmuş. Cinlerin Müslümanları, Kâfirleri, kadınları, erkekleri varmış. Toplum halinde yaşarlar, beylerinin, padişahlarının yönetimi altında bulunurlarmış. Bütün işlerini gece yaparlar, horoz sesi, ya da sabah ezanı duyulur duyulmaz dağılıp kendi konaklarına çekilirlermiş. Oturdukları, ya da toplaşıp eğlenmek için uğradıkları yerler, değirmenler, hamamlar, terk edilmiş, tekin olmayan evler (özellikle büyük, eski konaklar), örenler, mezarlıklar, hanlar, köy odaları, büyük ağaçların altı imiş. - İstanbul halk inanışlarına göre şehrin içinde ve dışında onların uğrakları olan belirli yerler vardır: Deniz cinlerinin padişahı Kız-Kulesi açıklarında konaklarmış. Bir efsane Dimetoka'da bir camiin bile ne sebeple cinlerin uğrağı olduğunu anlatır. Gündüzleri de, aptesane, çöplük, ulu ağaçların dibi, bulaşık sularının birikintileri, saçak altı gibi yerlerle izbelerde bulunabileceklerini düşünerek dikkatli davranmak, onları ürkütecek, kızdıracak hareketlerden çekinme, ya da belli birtakım tedbirleri almak gerekir: örneğin, bulaşık suları dökülen yerlere, çöplüklere işememek, aptesaneye, izbe yerlere girerken «destur» demek gibi. - Bergama'da derlenen iki hikâyede, «peri»lerin, tenha bağlarda, gündüz, sıcağın kızgın zamanında da göründükleri anlatılıyor.

Cinlerin insanlara karşı davranışları türlü türlüdür: kızdı-

rılmazlarsa kötülük etmezler; ya kayıtsız kalırlar, ya da zararsız muzipliklerle yetinirler. Gönüllerini hoş edecek yolda davrananları mükâfatlandırırlar. Onlardan gelebilecek kötülüklere karşı gerekli tedbirleri almayanları, onları herhangi bir sebeple kızdıranları, hele onlara meydan okuyanları çarpmak, sakatlamak, hatta öldürmek suretiyle cezalandırırlar. Cinler Padişahına dilekçe vererek dilediklerini elde eden kimselerin maceralarını anlatan hikâyeler vardır. Bu türlü baş-vurmalar, doğrudan doğruya, ya da cinlerle alış-verişi olan, onları yatıştırmasını, sindirmesini bilen ocaklı kişilerin, «cindar»ların, aracılığı ile olur. Mükâfatları içinde en çok sözü geçen nesne, bağışladıkları soğan, sarımsak kabuklarıdır; bunlar eve götürülünce altın ve gümüş para olurlar. Cinlerden gelebilen sakatlıklar içinde en çok sözü edilenler, uzuvların çarpılması ile inmedir. Başkaca marifetleri arasında, karı kocanın aralarını bozmak, evlenmelere engel olmak da vardır; bu türlü haller onları kızdırmanın sonucu olduğu gibi, kadına bir erkek cinin, erkeğe de bir dişi cinin tutulmuş olmasından da ileri gelebilir. Cinlerden ve onların sebep verebilecekleri türlü zararlardan korunmak için, onların uğrağı olan yerlere, hele geceleri, gitmemek, oraları kirletmemek, rastlanabilecekleri yerlerde bir iş yaparken, hatta genel olarak bir iş tutarken, bir yerden bir yere giderken besmele çekmek, «destur» demek gerekir. Bir yere (kilere, dolaba) bir eşya, bir yiyecek koyarken besmele çekilmezse yiyeceğin bereketi olmayacağına, çünkü cinlerin onun bir parçasını alıp götüreceklerine, elbiseyi alıp kullanacaklarına inanılır. Ciddî hastalıkların, sakatlıkların cinlerden geldiği anlaşılınca, uzmanına baş vurmak gerektir. Cinciler («hüddamlılar») hükümleri altında tuttukları bu varlıkları çağırıp onlarla çekişirler; hastayı, sakatı sağaltmaya, kimi zaman onlardan özürler dileyerek, kimi de korkutma yolu ile, onların gönlünü razı ederler. Bu işlem, birçok hallerde cinlerin gazabına uğramış kimsenin de hazır bulunduğu oturumlarda geçer. - 1920 yıllarından önceleri İstanbul, İzmir, Manisa gibi büyük şehirlerde oldukça önemli bir topluluk halinde yaşayan Afrika asıllı Zencilerin içinde, cinlerden geldiğine inanılan hastalık ve sakatlıkları giderme işinin uzmanları vardı; bu şehirlerin aydın kişileri bile, birçok hallerde onlara baş vururlardı.

Cinler insanlara türlü biçimlerde görünürler; en çoğu: kara kedi, oğlak, teke, kara köpek, tavşan, tilki, eşek, ördek, civcivleriyle birlikte tavuk, kuzu, manda, yılan... kılığına girerler. İnsan azmanı olarak, çok defa telgraf direği, yahut da minare gibi ince ve çok uzun boylu, bembeyaz heyette, veya güzel kız, gelin, cüce, kundakta bebek biçiminde de insanın yolu üzerine çıktıkları olur. Yukarda, tekin olmayan bir köy odasında konuklayan adamın başından geçenleri anlatırken değindiğimiz gibi, görünüşleri sırasında bir kılıktan bir kılığa geçtikleri, bu arada cansız eşya biçimini aldıkları da olur.

Buraya kadar peri, mekir, cin gibi genel adlarla gösterilen ve değişik işleri yapan varlıklar üzerinde durduk. Olağanüstü varlıklardan bir bölüğünün yaptıkları işlere, kılıklarına, cinsiyetlerine göre özel adları var: Karakoncolos, Kara-Kura, Al-Bastı, Cadı, Çarşamba-Karısı, Albız gibi.

Karakoncolos, Karadenizin doğu bölgesinde yaygın bir inanışa göre, kışın en soğuk günlerinde insanlara musallat olan bir varlıktır; adına burda Kancalar derler. Zemherinin ilk on iki gününde sokaklarda dolaşır, rastladığına: «Nerden geliyorsun? Nereye gidiyorsun? Adın ne?...» diye sorarmış; verilecek karşılıkların içinde «kara» kelimesi olmalı imiş: «Kara-Köyden geliyorum...» v.b.; yoksa karşısındakini, kafasına elindeki kocaman tarakla vurarak, öldürürmüş. Bu günlerde evlerde bütün tarakları kilitlerler, Kancalar'ın eline geçmesin diye. - Yozgatta bu varlığın adı Congolos'tur; evlere, kara-kışın sonu, zemherinin başında, bir hafta süresince (10 ocakla 17 ocak arası) uğrarmış; bu yedi günlük süreye de congolos derler, bunun için. Congolos, açık kalmış yiyecek küplerine tükürür, işer, böylece hastalıklara sebep olurmuş; kimi insanları da, yakınlarından birinin sesini taklit ederek çağırır, uyku halinde alır götürürmüş; o kimse uyanırsa evine dönebilir, uyanmadan dışarda kalırsa donup ölürmüş. - Pancar olan evlere Congolos'un gelmeyeceğine inanılır, o günlerde evlerde pancar pişirirler, eşiklere pancar gömerler. (Bk. Hasan Özbaş, «Türk Folklor Araştırmaları», n° 212, mart 1967.) - Onun adının başka çeşitlemeleri de var: Koncolos, Karacongolos. Bütün bu çeşitli adların rumca Kallikantzaros/Karkantzalos'tan geldi-

ği anlaşılıyor (bk. H. ve R. Kahane, A. Tietze, **Lingua Franca**..., Urbana 1958, s. 521-522.)

Bir başka tehlikeli varlık Albastı'dır. O, bir atlara, bir de lohusa kadınlara musallat olur. Lohusa hummasının (eski adı ile «humma-yı nifâsî») ondan geldiğine inanılır; bu hastalık da aynı adla, **albastı, albasması** diye adlanır. Albastı'nın kadın olduğu sanılır; birçok yerlerde adı Al-Karısı olan bu varlık atları gece ahırdan alır, sırtlarına biner, sabaha kadar koştururmuş; atların yelelerinin örülmüş ve vücutlarının tere batmış olmasından anlarlarmış at sahipleri Al-Karısının hayvanlara musallat olduğunu. At sahiplerinin, ya da lohusanın yakınlarından erkeklerin Al-Karısını yakaladıkları, onu evlerinde köle gibi yıllarca kullandıkları olduğu söylenir. Adının çeşitlemelerinde **al** kelimesi bulunan, ve inanışlarda hep **al renk** ile ilişkileri belirtilen bu varlık Türklerle Kafkas ve İran asıllı kavimlerde ortak bir geleneğin malıdır; **Albastı,** veya bundan bozma sözlerle gösterildiği toplulukların geleneğine Türklerden geçmiştir. - Al-Karısı'nın, lohusanın ciğerini söküp götürdüğü, kendini ve çocuklarını bununla beslediği sanılır; türlü tedbirlerle lohusa ve yeni doğmuş çocuğun korunmasına dikkat edilir; lohusaya gelincik, miyan-kökü şerbeti gibi kırmızı renkte şeyler içirme, odasında demir bulundurma, ve özellikle onu yalnız bırakmama bu tedbirler arasındadır; erkeğin bulunduğu yere Al-Karısı'nın giremeyeceğine inanılır. Onun lohusaya «basarak» eziyet verdiğine hükmedildiği zaman silâh patlatmak da ondan hastayı kurtarma çarelerindendir. (Bk. O. Acıpayamlı, **Doğumla ilgili âdet ve inanmalar,** Erzurum 1961, s. 75 v.d.; Michèle Nicolas, **Croyances et pratiques populaires turques,** Paris 1972, s. 131-136).

Çarşamba-Karısı, adından da anlaşılacağı üzere, çarşamba günleri beliren dişi bir varlıktır.

Albız adı, daha XVI'ncı yüzyılda bir atalarsözü kitabına girmiş olduğuna göre, çok daha eskilerden beri Anadolu halkınca inanılan bir varlığın adı olmalıdır. Gelenekte tam bir tanımlanmasına rastlanmıyor. Orta Asyadaki kimi türk kavimlerinde **albıs, almıs,** Yakutlarda **albın,** Moğollarda **albin** sözleriyle şeytanımsı, hileci, aldatıcı bir varlık gösteriliyor. Edirne'-

de de, günümüzde, şeytan anlamında bir **albız** kelimesinin yaşadığına işaret edelim.

Kara-Kura da, Erzurum inanışlarına göre, Albastı gibi lohusalara musallat olur. Konya'da anlatıldığına göre bu, keçiye benzermiş; kedi büyüklüğünde olurmuş; insanların üstüne çöker, onları boğmaya kalkışırmış; gün ışığını görünce kımıldayamadığı için yakalanabilirmiş; yemin ettirip emri altında, köle gibi kullananlar olurmuş onu. Kara-Kura adına da XVI'ncı yüzyıldan kalma atalarsözü kitabında rastlıyoruz.

Cadılar, hortlayan ölülerdir. Onlar üzerine de pek çok hikâyeler anlatılır. Çokluk, kadınların cadı olduklarına inanılır; cadı-karı sözü bu inanıştan gelmeli. Ama, erkeklerden de «cadılaşan»ların bulunduğuna tanıt belgeler vardır. Türk geleneğindeki cadı, aşağı yukarı, batı inanışlarındaki **vampire**'i karşılar. Cadılar, mezarlardaki taze ölüleri çıkarıp ciğerlerini yermiş. Bir Rumeli anlatmasından öğrendiğimize göre eskiden cadıları zararsız hale sokan uzman «cadıcılar» olurmuş. Cadılar üzerine inanış ve hikâyeler, Anadolu'dan çok İstanbul ve Rumeli bölgelerinde yaygın olsa gerek. (Bk. Osman Saygı, **Sarıgölde Cadılar,** «Türk Folklor Araştırmaları», n° 150, ocak 1962.)

Ejderhalar üzerine bilgilerimizin çoğu sözlü ve yazılı destan, efsane ve masallardan gelir. Türk geleneğinde ejderha genellikle «büyük yılan» olarak düşünülür; bu düşünce **Dede Korkut Kitabı**'nda açıkça belirtilmiştir: Kazan Han, yedi başlı Ejderhayı öldürdüğünü anlatırken onu «yılan» diye nitelendiriyor. Masallarda onun, su kaynaklarını tuttuğu, ve memleket halkına su vermek için insan kurbanı istediği anlatılır. Kimi efsanelerde ise halkı haraca kesen bir canavar niteliğinde görünür. Mudurnu'da derlenmiş bir hikâye, Ejderhadan memleketi kurtarmak için, akıllı bir adamın baş vurduğu çareyi anlatır: Bir kuzu postunu, sönmemiş kireçle doldurduktan sonra, Ejderhanın su içmeğe gittiği yol üzerine bırakırlar. Ejderha «kuzu»yu yutar, pınardan su içince karnındaki kirecin yanmasıyle telef olur. - Aynı kasabada, yine gerçek bir olay gibi anlatılan başka bir hikâyedeki Ejderha, insanlara düşmanlığı olmayan bir varlık niteliğindedir: bir kervanın sahibini sırtına bindirip başka bir Ejderhanın inine götürmüş, bezirgâna bu

düşmanını öldürtmüştür. - Ejderhanın aslı, bulutlarla ve mevsimlerle ilişkisi üzerine inanışlara yukarda (soru 20) değindik.

Soru 27 : Ne gibi işler nasıl, ne zaman, nerede yapılmalı, veya yapılmamalı?

Bu kümedeki inanışlar çok sayıda ve çok çeşitli olgulardır; burada hepsinin incelenmesine girişecek değiliz; ancak birer ikişer örnekle yetineceğiz. Bugüne kadar bunların düzenli bir incelenmesi yapılmamıştır; yayınlanan gereçler genel bir başlık altında bir bölgenin, ya da bir köyün, kasabanın, şehrin, yahut bir toplumun, «çeşitli inançları» olarak sunulmuştur. Aşağıda, belli bir düzen göstererek inanç tiplerini kümelemeyi denedik; her tipten birkaç örnek verdik.

I. Neler, nasıl yapılmalı?

A. İşler.

a) Ev işleri: çamaşır, temizlik, dikiş:

1. Dikiş üzerine hamarat, tez canlı bir kimsenin gelmesi istenir: o zaman iş başarılı olur, sürüncemede kalmaz.
2. Ev süpürülürken aynı evde başka birisi de süpürürse ilk süpürenin başı ağrır. (İstanbul.)
3. Yeni yıkanan çamaşır dürülüp bohçaya konmadan giyilmemelidir.
4. Yatak yapıldığı zaman, yorganın ucunu kıvırıp açmak gerekir; ölünün üstüne örtülen örtüye benzememesi için.

b) Üretim işleri; alış veriş:

5. İlk mahsul olarak elde edilen buğdaydan halka şeklinde bir çörek çeşmenin musluğuna takılır: mahsulde suyun bolluğu, bereketi sağlansın diye.
6. Siftah parası uğurlu sayılır, çeneye sürülür: paranın sayısı sakaldaki kıllar kadar artsın diye.

7. Günün alış veriş bakımından hayırlı olup olmayacağı, ilk gelen müşterinin uğurlu veya uğursuz olması ile ölçülür.
8. İlk satış yapılmadan ve kasaya para girmeden önce, dükkândan, karşılığında para alınmadan bir şey verilmez. (Muğurnu.)
9. Köyde cenaze çıktığı zaman çift sürülmez. (Çerkeş.)
10. Ekini biçmeğe başlamadan önce, tırpanları dikerler: «Pirimiz Hazret-i Âdem, Peygamberimiz Muhammed, Salli 'alâ Muhammed.» derler. (Sıvas.)
11. İlk biçilen ekinden bir deste yoldan geçenlere verilerek bahşiş alınır.
12. Ambardan, kilerden bir şey alırken besmele çekmek gerektir.
13. Gök gürlediği zaman ambara vururlar; bereket gelmesi için.
14. Harmanda ilk mahsul kalburlanırken üç taş alınır, buğdaylar onların üzerine kalburlanır. Sonra bu taşlar buğdayla birlikte ambara konur. Tohum ekilirken gene bu taşlarla birlikte ekilir.
15. Yayık çalkanırken konuşulursa ayran geç olur.

B. Yer değiştirmeleri:

16. Yolcu yola çıkmadan, elini una bastırıp bir aynaya baktırırlar; unu fukaraya verirler; aynayı da, yolcu dönünceye kadar yüz üstü bırakırlar.
17. Yolcu giderken, arkasından, yere çokça su dökerler: yolu kolay olsun, diye.
18. Leyleği ilk defa ayakta iken, ya da yürürken gören kimse o yıl çok yolculuk yapacaktır.

C. Giyim, kuşam, vücut bakımı:

19. Yıkanmış çamaşırı bekletmeden, hemen giymek iyi değildir; üstünden peri atlarmış. (Balıkesir.)

20. Yeni elbise giyilmeden yakasına basmak gerektir, yoksa vücutta ağırlık olur. (İstanbul.)
21. El ve ayak tırnakları aynı zamanda kesilirse, sevinç ile keder bir arada gelir. (Trabzon.)
22. Kesilen tırnakları sokağa atmamalıdır.
23. Taranırken baştan dökülen saçları sokağa atmamalıdır. (Bk. soru 8.)
24. Elbisenin, veya çamaşırın söküğünü, düğmesini giyisi insanın üzerinde iken dikmek iyi değildir: sahibinin kısmeti bağlanır. Bir zorunluluk varsa, dikilirken, giyisinin bir ucu dişler arasına alınmalı.

D. Davranışlar.

a) Sevgi davranışları: öpüşler, v.b.

25. Gözden öpmek iyi değildir; ayrılık olur.
26. Ensesinden öpülen çocuk yalancı olur. (Balıkesir.)
27. Ağzından öpülen çocuk geç konuşur. (Balıkesir.)
28. Dirseği öpülen kimse Hacca gider. (İstanbul.)

b) Başkaca davranışlar:

29. Ayağının altına vurulan çocuk çabuk yürümez. (Balıkesir.)
30. Üstünden atlanan çocuğun boyu uzamaz.
31. Çocuğun başına fırın küreğiyle vurulursa boyu uzamaz. (Kastamonu.)
32. Boynundan tesbih geçiren borçtan kurtulmaz. (Balıkesir.)
33. Yumurta kabuğu kırılmamış olarak bırakılmamalı: içine şeytan oturur.
34. Başı tokuşanlar kel olur; kel olmamak için ikinci defa tokuşturmak gerekir. (İstanbul.)
35. Göz kapaklarını üst üste yedi kerre kırpmak, cinleri ürkütmeğe, zararlarını çekmeğe sebep olur.

36. Dudağını emen çocuk büyüyünce katil olur. (İstanbul.)

II. Neleri, ne zaman yapmalı, veya yapmamalı?

A. Bayramlar, sayılı günler:

37. Arife günü ve üç gün bayramda çift sürülmez. (Çerkeş.)
38. Ramazanda ve iki bayram arasında evlenilmez.
39. «Üç-aylar» (receb, şa'ban, ramazan) içinde memeden kesilen çocuğun rızkı dar olur. (Trabzon.)

B. Gece ve gündüz; günün ve gecenin saatleri:

40. Gece tırnak kesenin ömrü kısalır. (İstanbul.)
41. Gece sakız çiğneyen ölü eti çiğnemiş gibi olur. (Balıkesir.)
42. İkindiden sonra örümcek yuvası bozanın yuvası dağılır. (Balıkesir.)
43. Ağzının iki tarafında yara olan kimsenin ağzına şeytan gem takmıştır; sabah güneş doğmadan sokak kapısının halkasını üç defa yalaması gerekir. (Balıkesir.)
44. Gün-yarısından, yani öğleden sonra, çocuk bezi yıkanmaz; yıkamak zorunda kalınırsa suyunu dökmemelidir. - Gün eksilmiştir, öğle geçince, çocuğun ömrü de eksilir. (Kastamonu.)

C. Haftanın günleri:

45. Salı, çarşamba, cumartesi günleri büyük işler (çamaşır, v.b.) yapılmaz; yeni bir elbisenin biçim ve dikimine o günlerde başlanmaz. Böyle işler için uğurlu sayılan günler: pazartesi, perşembe ve cumadır.
46. Cuma günü dikiş dikenin kısmeti bağlanır. (Kastamonu.)
47. Cuma günü ezan zamanı süpürge süpürülmez.

48. Kırk cuma birbiri ardınca tıraş olan insanın boynu vurulacaktır. (Trabzon.)
49. Cumartesi kulağı çınlayanın muradı hâsıl olur. (İstanbul.)
50. (Bir karşılaştırma örneği olarak, tırnak kesilmesi ile günlere bağlı, iki ayrı bölgedeki inanışlar):

	Trabzon'da	İstanbul'da
Pazar	Hırstan kurtulur.	Hediye alır.
Pazartesi	Zengin olur.	Kabir azabı görmez.
Salı	İmanla gider.	Çocuğu ölür.
Çarşamba	Kötü huylu olur.	Kara haber alır.
Perşembe	Sevdiğinden miras gelir.	Zengin olur.
Cuma	Imanı artar.	———
Cumartesi	: ———	Hacca gider.

D. Doğumdan başlayarak, çocuğun yaşları ile ilgili inanışlar:

51. Çocuk ilk aylarında bal, yumurta yerse dili geç açılır. (Trabzon.)
52. Kırkı çıkmadan çocuğun odasında ağzı açık kap bırakmamalı: bir karakuş gelip suyun içine bir boncuk atar; anne o sudan içince çocuk boğmaca olur. (Maraş.)
53. İki yaşından sonra ana memesini emen çocuk hayatı boyunca anasına hasret kalır. (Balıkesir.)

(İlk aylarında çocukla ilgili inanışlara, doğum konusunu incelerken ilerde gene değineceğiz.)

III. Neleri, nerelerde yapmalı, veya yapmamalı?

A. Evin içi:

54. Akşamdan sonra evden maya, elek, tava verilmez; evin bereketi kaçmaması için.

55. Evden kazan verilmesi iyi sayılmaz: evden ölü çıkar. (Balıkesir.)
56. Akşamdan sonra evden maya vermek gerekirse, uğursuzluğu (evin mayasının bozulmasını) önlemek için üstüne bir kömür parçası konur. (Kütahya.)
57. İkindiden sonra evde örümcek yuvası bozanın evi dağılır. (Balıkesir.)
58. Evden tuz verilirse evin tadı kaçar. (Kütahya.)
59. Geç vakit, akşamdan sonra, evden turşu verilirse evin sirkesi bozulur. (Kütahya.)
60. Yeni girilen evin izbe yerlerine şerbet dökülür, cinleri memnun etmek için.

B. Evin dışı:

61. Başkasının evinde çamaşır kurutanın evi kurur. (Kütahya.)
62. Gece vakti dört yol ağzı, harabelik, mezarlık gibi tekin olmayan yerlerden geçerken «destur» demeyi unutmamalıdır.
63. Gece vakti sokağa bulaşık suyu dökmek cinleri kızdırır.
64. Duvar diplerine, çöplük, saçak altı gibi yerlere işememelidir.

Bu bahsi kapamadan şunu da ekleyelim: yukarda rasgele seçilerek kümelenmiş örneklere bir göz atmak bile açıkça gösteriyor ki, bu konuda da inanışlar çok defa çelişkilidir; birinde «iyi» diye kabul edilen, ötekinde «kötü» diye nitelenivor. Bunu, onların oluşumlarının ayrı kökenlere çıkması ile olduğu kadar, birçoğunun birer toplum olgusu değil de kişilerin bireylik sınamalarından elde edilmiş sonuçlar olması ile açıklamak gerekir.

Soru 28 : Hangi türden sözler hangi inançlara bağlıdır?

Sevgi ve saygı sözlerinden çoğunun bir inançla ilişkisi vardır. Bundan önceki soruda, davranışlardan söz ederken, bunlar

arasında sevgi gösterisi niteliğinde olanlara değindik. Onlara, hemen her zaman, iyi bir dilek anlamı taşıyan sözler katılır, ve o sözlerin etkili olacağına inanılır; «maşallah», «Allah kem gözlerden saklasın», «şeytan kulağma kurşun», v.b. gibi.

Büyüklerin, hele kutlu, uğurlu sayılan yaşlı kişilerin sözlerinin etkili olduğuna inanılır. Onların olumlu bir dilek niteliğinde olan sözleri söylemelerine vesile yaratmaya çalışılır: selâm verme, el öpme, yardıma koşma gibi.

Eski türkçede **alkış** deyimiyle gösterilen hayır-dualarm hepsi iyilik getirici güçte büyülü sözler sayılır. İlençlerin (eski deyimiyle **bed-du'â, kargış**), olumsuz yönden, aynı derecede büyülük gücüne inanılır. Dilin anlatımını zenginleştiren bu türden sözlerin çeşitleri ve anlamları üzerinde birinci kitapta (**Halk edebiyatı**, soru 66, 67) durmuştuk. Kargışları çok etkili kimseler olduğu da yerleşmiş bir inançtır; öksüzlerde, çaresiz, yoksul kimselerde bu gücün üstünlüğü kabul edilir. Anaların çocuklarına ilenmeleri ise, içten gelmeyen, kuru sözler sayılır: ananın, ne kadar kötülüğünü görse, evlâdına kıyamıyacağı, ona bir felâketin gelmesini yürekten istemeyeceği düşünülür. Bir atalarsözü: «Ananın ilenci candan değildir.» diyor.

Yerli yersiz, haklı haksız ilenmenin, küfretmenin iyi görülmediği de yaygın bir inançtır. XVI'ncı yüzyılın, yukarda başka vesilelerle de adı geçen **Atalarsözü** kitabında bu konuda şöyle deniyor: «Kakıgan (= sık sık öfkeli söz söyleyen) kişi nefsine hay demez ise az vakıtda kâfir olur.»

Türlü durumlar karşısında, türlü işlerin yapılması sırasında, söylenmesi yasa olmuşçasına gerekli sözler bakımından Türkçemiz çok zengin, renkli bir dildir. Bunların, inançlarla ilişkileri belirgin olanlarından birkaç örnek:

- Bir düş gördüğünü haber veren kimse, düşünü anlatmadan, karşısındakinin: «Hayırdır inşallah!» demesi gerektir. - Bu sözü düş gören kendisi de, haber verirken, söylemeyi unutmaz.
- Kötüye yorumlanabilen bir düşün hayıra dönmesini sağlamak için «hayırdır inşallah» dedikten sonra üç ihlâs bir fatiha okunup üflenir.
- Yeni bir eve girilince, cinlere «şerbet döküldükten»

sonra: «Alın ağzınızın tadını, verin ağzımızın tadını.» denir.

- Sokağa kirli su dökülürken: « Destur yâ ahd-i Süleyman!» denir. - Bu, Süleyman Peygamberin cinlerle sözleşmesini hatırlatmak içindir. - Cinler: «Senin adını anan kişiye dokunmayacağız,» diye söz vermişler Süleyman'a.
- Esnafla, sabah ilk rastlaşıldığı zaman «pazar ola» diye selâmlaşılır. - Pazar-ola-Hasan Bey, İstanbul'un ünlü tiplerinden biri idi. Onu bütün İstanbul esnafı uğurlu bilir, «pazar ola» demesini, dükkândaki mallara elini sürmesini hayır sayardı.
- İstanbul'da ve aydın zümreler arasındaki «afiyet olsun» sözünün karşılığı, Anadolu kasaba ve köylerinde «bereketli olsun»dur. Sofraya oturmuş kimselerin üstüne varıldığı zaman, bu sözle selâmlanır yemek yiyenler; onların da geleni sofralarına buyur etmeleri gerekir.
- «Bereketli olsun» sözü tohum atan, harman savuran çiftçiye rastlandığında da söylenir; genellikle buna «kolay gelsin» dileği eklenir. Bu son söz, herhangi bir işi yaparken rastlanan kimseye de söylenir.
- Belirli söz kalıpları ile selâm vermek, verilen selâmı almak (uygun, yerinde karşılığını söylemek) «farz» sayılır; bu ödevi yerine getirmemek günahtır. - Bir kimseden, onun uzakta bulunan bir tanıdığına, bir yakınına selâm götürmeyi üzerine alan kişi, selâmı sahibine iletmezse günaha girer. Uzaktan gelen selâm söylenince, sahibi, «gönderen, getiren sağ olsun.» karşılığını verir.

Kimi sözlerin söylenmesi uğur sayılmaz. İyi niyetli sözlerin bile, kimi hallerde, söylenmemesi gerekir. Avcılara rastlanınca «uğurlar olsun» demek uğursuzluk, avda başarısızlık getirirmiş. (Çerkeş.) Balıkçılar da kimi sözlerin söylenmesini istemezler. Onlara, balığa çıkarlarken, balığın adını söyleyerek sipariste bulunmak doğru olmazmış. Çünkü «deniz ile pazarlık olmazmış.» (İstanbul.)

Söylenmesinde sakınca olan sözler arasında, nazarı önlemek kasdiyle çekinilenleri de saymak gerek: analarım çocuklarına «çirkin», «yumurcak», «piç kurusu» gibi kötüleyici kelimelerle seslenmeleri, onları olumlu nitelikleriyle anmamaları bundan ötürüdür. Yasak sözler kümesine bir de kimi hayvanlarla olağanüstü varlıkların adlarını ekleyelim. Türkçede eski adı **böri** olan hayvanın bugün **kurt** (asıl anlamıyle ufak böcek), kimi yerlerde, gene böcek anlamında **böcü** diye adlandırılması buna en belirgin örnektir; **canavar** kelimesi de kurda, domuza verilen bu nitelikte adlardandır. Yılanın da, adı söylenmeden, «uzun oğlan» diye anılması eski bir «yasak» inanışına dayanır. - Cinlerden söz edilirken «iyi saatte olsunlar», ya da «Rükiiş Hanım», «Ibrık Hanım» gibi deyimlerle anılması da, yukarda değindiğimiz gibi (soru 26) kendi adları ile anılırsa onların duyup gelmelerine yol açılacağı inancına dayanır.

Soru 29 : Kişi adlarının ve lâkaplarının özel önemleri, anlamları ve büyülük etkileri var mıdır?

Eski Türklerde oğlan çocuğa, ya uzun zaman hiç ad verilmez, yahut da ilk verilen ad ömrünün sonuna kadar kalmazdı; geçici bir ad idi. Önemli bir iş başardığı zaman, yani delikanlılık çağına geldiğinde, ya yaptığı önemli işi hatırlatan, ya da ilerisi için bir dilek anlamını taşıyan bir ad verilirdi ki, buna **er-at** (= «erkek adı») derlerdi. Türkler islâm dinine girdikten sonra bu gelenek gitgide gücünü yitirmiştir.

Müslüman Türklerin geleneğinde çocuğa ilkin bir **göbek adı** koyma kuralı vardır. Bu adın verilmesi ufak bir törenle olur; göbek adları, genel olarak, müslüman geleneğinden geçerek **Kitab-ı Mukaddes**'e çıkan, ya da doğrudan doğruya islâm geleneğine çıkan adlardır: Musa, İsa, İbrahim, Hacer; Tanrının adına ve sıfatlarına bağlananlar: Abdullah, Abdurrahman; Peygamberin adına, sıfatlarına bağlananlar: Mehmet, Ahmet, Mahmut; kadın, erkek, müslüman ululanının adları: Ömer, Ali, Hamza, Hasan, Hüseyin, Fatma, Zehra, Zeyneb gibi. İkinci bir ad koyma yöntemi köy ve kasaba çevrelerinde daha az görülür; aydınlar arasında yaygındır, ve bir türlü özenti, dilek,

öğünme anlamlarını alır. - Köylerde ve kasabalarda eski Türk geleneği başka bir yönde süregelmiştir. Eski **er-at**'ın yerini «lâkap» almıştır. Soy adı yasası çıkmadan önce erkek, kadın, çocuk, herkes bir lâkap taşırdı; eskisi kadar yaygın olmamakla beraber bu kural bugün de sürmektedir. Bu görenek birçok yönlerden faydalı ve zorunlu idi de: Ahmet, Ali, Mehmet.. gibi adları ortaklama taşıyan birçok kimseleri birbirinden ayırd etmeyi sağlardı. Lâkabın önemi «yiğit lâkabı ile anılır» atasözünde de belirtilir. Birçok hallerde lâkap, tıpkı **er at** gibi, onu taşıyanların atalarından birinin zenaatını, başardığı bir işi, ya da vücut yapısındaki bir niteliği gösterir: Demirci, Ayı-Boğan, Kalın-Boyun, Altı-Parmak... gibi. Soylu kimselerden, lâkapları çok eskilere, örneğin Oğuz geleneklerine, çıkanlar da vardır: Kozanoğulları, Kazan gibi.

Adların en önemli büyülük işlevi, çocuğun yaşamasını sağlamasıdır. Üst üste birkaç çocuğu ölmüş veya düşmüş olan ana baba çocuğa, yaşatma gücü taşıdığına inanılan şu adlardan birini koyar: Dursun, Durmuş, Durdu, Duran, Yaşar... Ad, çocuğun yaşamasını sağlamak için baş vurulan başkaca işlemleri güçlendirme, yahut tanıtlandırma niteliğini de taşır: doğumdan az sonra çocuğu sokağa, çok defa cami önüne, bırakırlar; oradan birisi alıp evine götürür; ana baba yalancıktan onu satın alırlar; böylece çocuk, geçici olarak ana baba değiştirmiş sayılır; erkek ise adı Satılmış, kız ise Satı olur. Gaziantep bölgesinde bu sözde alış-veriş işlemi bir Arap veya Kürt ile yapılır, ve çocuğa Arap, ya da Kürt adı verilir. Bir yatıra yapılmış adak sonunda doğan çocuklara da Satılmış, Satı adları verildiği oluyor kimi yerlerde. Çocuğa adak yerindeki yatırın adının verilmesi de aynı maksatla başvurulan işlemlerdendir. - Trabzon'da, büyük babanın adının verilmesinin de çocuğa yaşama sağladığına inanılır. Birçok yerlerde ölmüş olan büyük babanın, büyük annenin, yakın akrabaların adlarını verme kuralı vardır; «toprağı kadar yaşasın» dileği bu vesile ile, bir de çocuğun ölmüş bir yakınına benzediğine işaret edildiği zaman kullanılır; bu deyimle, ölünün vücudunu örten toprağın dayanıklılığı düşünülür.

Çok yaygın bir görenek de çocuğa, yaptığı büyük işlerle, bilimi, yiğitliği, büyük başarıları ile ün salmış bir kişinin adını

vermektir; bu, adın asıl sahibinin niteliklerinin, adla birlikte yeni sahibine de geçeceği inancına dayanır. Büyük adamların, ölümleri beklenmeden de adlarının çocuklara verildiği görülüyor: İkinci Meşrutiyet döneminde Enver ve Niyazi Beylerin, Kurtuluş Savaşı sırasında Mustafa Kemal'in, halk içinde uyandırdıkları sevgi ve coşku, o yıllarda doğmuş birçok çocuklara onların adlarının verilmesine yol açmıştır. Doğu Anadolu'da, doğum sırasında eve bir konuk gelmişse çocuğa onun adını verme geleneği görülüyor; bu, konuğun uğurlu sayılması ile ilgili olmalıdır. Birçok adlar bir dilek anlamını taşırlar; kızlara verilen çiçek adları: Nergis, Menekşe, Gül, Çiğdem, Güllü, onlara güzellik; oğlanlar için seçilen: Çetin, Demir, Kaya, Bahadır adları, yiğitlik, savaşçılık, güç dilendiğini ve bu adlarla, beklenen niteliklerin sağlanacağı umudunu belirtirler. Ankara köylerinde kızlarda rastlanan Gürcü adı, Gürcü kadınlarının güzellikleri ile ün salmış olduklarından verilse gerek. Kızlara verilen Döne, Yeter, Kâfiye adlarının anlamları da, adlardan büyülük bir güç beklendiğine bir başka örnektir: üst üste kız doğuran analar, son doğana Döne adını vermek suretiyle, ondan sonra gelecek çocuğun oğlan olmasını sağlamak ister. Yeter adında da aynı anlam vardır. Yeter, Yetişir, Kâfiye (oğlanlarda Kâfi) adları, bir de, artık hiç çocuk istemeyenlerin Tanrıya sundukları bir çeşit «dilekçe» anlamını aldığı oluyor. - Kimi hallerde ise, hep oğlan doğuran ana, doğumdan önce Döne adını seçerek, kız beklediğini anlatmak istermiş.

Soru 30 : Sayıların özel önemleri ve anlamları var mıdır?

Halk inanışında kimi sayılara özel bir önem verildiği, onların sık sık kullanılmasından, tam ve gerçek rakam yerine, bildirilmek istenen miktarın böyle bir sayı ile gösterilmesinden de anlaşılır. 1, 3, 5, 7, 9, 12 gibi ilk sayılarla, 40, 70, 72, 99, 300, 360, 366, 1001, 18.000 gibi daha yüksek sayılardan her biri kutluluk, hayırlılık, uğurluluk anlamı taşırlar. Onların bu anlamları nasıl, nereden aldıkları sorunu çeşitli incelemelere konu olmuştur. Bunlar Türk geleneğine özgü sayılar değildir; onlara özel bir değer tanıma, ta en eski uygarlık-

lardan bu yana, birçok kavimlerin ortak geleneklerine girmiştir. Bir bölüğü eski Mısır geleneklerine, bir bölüğü Sumerlilerden başlayarak Mezopotamya'da gelişmiş yıldızlar ve gökyüzü bilgilerinin verilerine dayanır: gezegenlerin, burçların sayıları, yılın aylara, haftalara, günlere bölünmesi gibi. Bazıları da Yunan filozofu Fisagor'un, «sayılar»la insanın türlü halleri, bedenlik ve ruhluk yaşamı arasında ilişkiler kurma düşüncesine çıkar. Bunların içinde, Türklerin, islâm-öncesi çağlarında, kendi günlük yaşam denemelerinin, yahut da dinlerindeki işlemlerin sonucu olan değerlendirmelerin anlatımını taşıyanlar da olabilir.

Sayıların değerlendirilmesinde bize bilgi veren en yakın kaynaklar, şüphesiz, islâm dininin, ve ondan türemiş mezheplerin, tasavvuf sistemlerinin, tarikatlarm öğretileridir.

/1/ Allahı gösteren rakamdır. «Söz bir, Allah bir», «Ben anamdan bir defa doğdum» deyimlerinde; masallarda çok rastladığımız bir motifte: Ejderhanın, ya da Devin kafasını kesen kahramanın kılıcı ile bir defadan fazla vurmamaya dikkat etmesinde bu rakamın kullanılışına örnekler görüyoruz. Bütün evreni ve yaratıkları Tanrı ile bir tek varlık olarak gören «birlik bilgisi» düşüncesinde bu sayıya verilen değer belirtilmiştir

/2/ İnsanın ve bütün canlı varlıkların üremesi için cinsiyetleri ayrı bir «çift»in birleşmesinin gerekliliği bu sayıya özel bir değere verir: Bütün bakışımlar («symétrie») iki yönlü, iki bölüktür: doğu/batı, sağ/sol, ay/güneş, yer/gök, kara/deniz.. - Çiftçilik geleneklerinde de bu sayı ayrı bir anlam taşır; zenaatın adı, «çift» (yani sabana koşulan iki öküz) deyiminden geliyor. Çiftçilerin piri Âdem Ata, öküzü ilk çifte koşan insandır:

Âdem Ata öküzü çifte koşunca,
İreçberler, hoşça görün öküzü.

diyor Pir Sultan. - Anadolu köylüsünün bir göreneğine göre, tohum atılmadan önce, çuvaldan bir avuç dane alınır; «çiftleme» yapılır, yani daneler ikişer ikişer ayrılır; çift çıkarsa, tohum o çuvaldan alınır, tek çıkarsa çuval değiştirilir; çünkü çift, üremeyi, bereketi sağlayacak sayıdır.

/3/'ten başlayarak /5/, /7/, /9/'a kadar varan tek sayılar, genel olarak uğurlu, olumlu sayılır: yıkanırken tek sayıda sabun sürünmeğe dikkat edilir; halk şairleri koşmalarını, destanlarını tek sayıda bentlerle bitirmeyi bir kural bilirler. Bu sayılara özel bir değer verildiğini din, mezhep ve tarikat geleneklerinde de görürüz: beş farz, islâmın beş şartı; Alevilerde üç sünnet, yedi farz; birçok tarikatlarda, özellikle de Alevilerde, önem sırası ile Üçler, Yediler, Kırklar, Üçyüzler diye adlanan, ve hepsi, bir tek Kutb'un yönetimi altında bulunan, dünyaya düzen verici kutlu kişiler... inanışları gibi.

Kutlu kişiler arasındaki bu dereceli kümelerden halkın geleneğinde en çok anılan Kırklardır. Herkese nasip olmayan bir mutluluğa erişen kimi insanların ölmediğine, Kırklar'a karıştığına inanılır. Birçok sözlü anlatmalara göre ünlü hikâye kahramanı Köroğlu ölmemiş, Kırklara karışmıştır. /40/ sayısı, ayrıca, kırklama; lohusanın kırkı; kırk gün beklemeyi gerektiren, hastalıkların bulaşmamasını sağlayan korunma tedbirleri (karantina), v.b. hallerde de önem taşır; halk hekimliğinde ot, baharat, v.b., kırk çeşit nesneden yapılan ilâçlar; kimi törenlerde kırk çeşit yiyeceğin bulunması şartı; debdebeli düğünlerin, şenliklerin anlatılmasında (özellikle masallarda) kullanılan «kırk gün, kırk gece» deyimi de bu sayının önemini belirten örneklerdir. - Gök ve yer yedişer kat olarak düşünülür. Cennet dokuzdur. Temizlik işlemlerinde üç kez tekrarlama şart koşulur. Erkeğin karısını boşadığını kesinlikle belirtmek istediği zaman kullandığı «üçten yediye şart olsun» deyiminde de tek sayıların özel önemi anlaşılır.

/360/'ın önemi zodyakın bu sayıyla derecelenmesinden geliyor. /72/ sayısını bu derecelenmenin beşe bölünmesiyle, veya dokuz sayısının sekiz misli olmasıyla yorumluyorlar. Bu sayı, dünya üstündeki dinleri, ırkları, birbirinden farklı toplumları göstermek için, «yetmiş iki millet» deyiminde de kullanılır.

/366/'ya önem verilmesi, dört yılda bir yılın günlerinin sayısı olmasındandır. - Hurufîlere göre vücutta 360 veya 366 damar varmış; bu inanış halkın günlük söz kalıpları arasına da girmiştir.

/1000/ sayısı genel olarak çokluğu anlatır: Bingöller, Bin-

boğa Dağları, v.b. yer isimlerinde olduğu gibi. Ama bin sayısına bir kutluluk, veya bir üstünlük değeri verilmek isteninçe «bir» eklenir: Tanrının bin bir adı vardır, Bin Bir Direk, İstanbul'da, çok sayıda direkleriyle ünlü eski bir yer altı sarnıcıdır; güç doğuran kadının «bin bir ağrı» çektiği söylenir.

Evreni meydana getiren sayısız «dünya»lar anlatılmak istendiğinde, /18.000/ âlem deyimi kullanılır.

Çift sayılardan bizim geleneğimizde en önemli yer tutan /12/'dir. Bunun, Şi'î-Kızılbaş öğretisiyle berkleşen, daha eski geleneklerden geldiğinde şüphe yoktur. Yılın 12 aya bölünmesi bu sayının değerlendirilmesinde en eski başlıca etken olmalıdır. Kızılbaş inanışlarında 12 kapı, vücuttaki 12 deliğe işaret eder: 2 göz, 2 kulak, 1 ağız, 2 meme, 1 ön, 1 ard. - On iki İmam, Alevilerin yüce bildikleri, ve Ali ile Fâtıma'nın (dolayısıyle Muhammed'in) soyundan gelmiş 12 din ulusudur.

İkinci Bölüm

TABIAT BİLGİSİ. - TABİAT YASALARINI ETKİLEME

Soru 31 : Uğur ne demektir?

. **Uğur** (veya **oğur**) kelimesinin anlam gelişimi başlı başına bir inceleme konusu olabilir. Türk dilinin en eski sözlüğünde, Kâşgarlı Mahmûd'un kitabında ona «vakıt, zaman», «bir işte vakıt ve fırsat», «karşılık» (**ıvaz**), «uğur, bereket», «devlet» (yani **mutluluk**) anlamları verilmiş. Kelime bu anlamlardan bir bölüğünü, «mutluluk», «bereket» anlamlarını, günümüzde de taşımaktadır; onunla yapılmış kimi deyimleri Kâşgarlı'nın çağındaki anlamlariyle kullanırız: **oğur bolmak**, «yol hayırlı ve uğurlu olmak» kavramı «uğurlar olsun» deyiminde yer alır. Öte yandan **oğurlug bolmak** deyimine Kâşgarlı, «sırasında ve yerinde olmak» anlamını veriyor; biz **uğurlu olsun** deyimini, çokluk, **hayırlı, uğurlu olsun** biçiminde, «mutlu olsun», «mutluluk getirsin» yerinde kullanırız. Kâşgarlı'nın «vaktında ve yerinde yapılan iş» diye anlamlandırdığı **oğurlug ış** (= «uğurlu iş») deyimini biz «mutluluk, iyilik hayır getiren iş» yerinde kullanırız; **uğurlu eşya, uğurlu çocuk, uğurlu ev** deyimlerimizde de aynı anlam vardır.

Uğur kelimesi dilimizde, bir de, «yol» ve «hizmet» anlamlarını kazanmıştır: **padişah uğrunda, din uğruna, vatan uğrunda,** v.b. deyimlerinde olduğu gibi; yolcuya: **uğurun açık olsun** denildiğinde, **uğur,** bir bakıma, «yol» anlamına da geliyor.

Bütün bu açıklamalardan çıkaracağımız sonuç: **uğur,** bir

nesnenin, bir kişinin, bir hayvanın, bir işin, bir zamanın, bir yerin özündeki iyiliği, mutluluğu, bereketi, kolaylığı, kısacası **olumlu niteliği ve gücüdür**. Halkın inanış ve işlemlerindeki bütün davranışlar, zamanlar, yönler, çevresindeki nesneler, kişiler, hayvanlar **uğurlu** ve **uğursuz** diye kümelenmiştir. Uğurlu olanları yeğlemek, uğursuz olanlardan kaçınmak, veya onlardan gelecek olumsuzlukları giderme yöntemlerini gözetmek gerektir. İnanışlar bölümünde, sırası düştükçe, bunlardan birçoğuna değindik. Aşağıda, tabiat yasalarını etkileme niteliğindeki işlemleri incelerken de, sık sık, uğurlu ve uğursuz nesnelerden, davranışlardan, v.b. söz edileceği için, kavram üzerinde birazcık durmakta yarar gördük.

Soru 32 : «Bereket», «uğur»dan farklı bir anlam taşır mı?

Aslı arapça olan **bereket** kelimesinin anlamını, birkaç deyim içinde inceleyelim: «toprağı bereketli», «bereketli yağmurlar», «bereketli bir yıl» deyimlerinde **bereket**, «topraktan elde edilen ürünlerde bolluk» anlamınadır. Bereketli toprak: çok ürün veren toprak; bereketli yağmurlar: zamanında ve yeterince yağdığı için ürünlerde bolluk sağlayan yağmurlar; bereketli bir yıl: ürünlerin bol olduğu yıl demektir.

«Bereket versin» dileği, verilen bir şeye karşılık alanın verene söylediği sözdür; «Tanrı kesene, malına bereket versin», yani «paranı, mallarını arttırsın» demek olur. - Yemek yiyenlere rastlandığı zaman söylenen «bereketli olsun» sözünün asıl anlamı da «yiyeceğiniz eksik olmasın», «yiyecekten yoksun olmayın»dır. Anlaşılıyor ki **bereket** kelimesi, bir de, iyi, faydalı şeylerin, mal, para, ve yiyeceğin artışı anlamına geliyor.

Tabiat yasalarını etkileme işlemlerinin birçoğu, bu anlamları ile bereketi sağlamak amacını güder; onun için de bu kelimeye o işlemler sırasında sık sık rastlanır. Bu türden işlemlere bir iki örnek verelim:

- Mahsulün bereketli olması için, tohumi atmadan abdest alıp iki rekât namaz kılarlar. Sonra: «Kurdu-

nın, kuşunan, eşinen, dostunan yemeği nasib eyle,» deyip saçarlar tohumu. (Yazılı-Kaya/Afyon.)

- Yazın, ilk buğday mahsulü tarladan gelince, hemen öğütülüp yoğurulan hamurdan halka biçiminde çörek pişirilip sokak çeşmesinin musluğuna bırakılır; bunu yapanın evinde bereket su gibi akarmış. (Balıkesir.)

En köklü ve en yaygın inançlardan biri, Hızır'ın bereket sağlayıcı gücü üzerine olanlardır. Onun bu niteliği üzerinde, ilerde, Hıdrellez günü törenlerini incelerken duracağız. - Tabiî bütün ermiş kişiler de bereket sağlama yeteneğindedirler. - «Ocaklı»lardan da (bk. soru 41) bereket umulur. Nicolaïdès'in kitabından (**Traditions populaires de l'Asie Mineure**, s. 336) öğrendiğimize göre, onun memleketi olan Kayseri bölgesinde «ocaklı» bir değirmenci varmış; bu adamın değirmeninde öğütülen unların bereketli olacağına inanılırmış.

Bereketi sağlamak için söylenmesi gereken sözlere (bk. soru 28), yiyeceklerin bereketini kaçırmamak için, onların cinlerden nasıl korunması gerektiğine (bk. soru 26) yukarda değindik.

Soru 33 : «Yorum» sözünden ne anlıyoruz? Ne gibi olaylar, davranışlar, nasıl yorumlanır?

Yorum, türkçe bir **yo-** kökünden türemiş **yor-** fiilinin isim biçimidir; «olaylarda ve nesnelerde gizlenmiş bulunan, ve geleceği haber verme yeteneğinde olan belirtileri açıklamak» demektir. - **Dede Korkut Kitabı**'nda rastladığımız, ve iyi dileklerin sıralanmasından meydana gelmiş bir çeşit «alkış» anlamına gelen **yom**; eski türkçede, ağıt töreni ile, orada söylenen ağlama sözlerini adlandıran **yog**; Türkiye dışındaki bazı türk dillerinde masal, bilmece anlamlarında kullanılan **yomak, comak** kelimeleri de hep aynı köktendir. - **Yormak** fiili bugünkü anlamı ile Kâşgarlı Mahmûd'un kitabında da geçiyor. Kelime, fiil biçimi ile günümüzde en çok düşler için kullanılır; arapça karşılığı **ta'bir**'dir. Bugün, daha geniş bir anlamla yazı diline kabul edilen **yorum** ise **tefsir**'i karşılıyor. - Halk dilinde, kelimenin

fiil biçimi, düşlerden başka, herhangi bir ön-belirtiden, gelecek için iyi veya kötü sonuçlu bir anlam çıkarmak anlamına da gelir: bir şeyi «iyiye yormak», «kötüye yormak» deyimlerinde olduğu gibi.

Burada üzerinde durmak istediğimiz anlamı ile **yorum**, kısacası, «kişinin herhangi bir etkisi olmaksızın, kendiliğinden oluşan bir durum, bir olay, bir görüntüye gelecek için olumlu, ya da olumsuz bir anlam verme» işlemidir.

Yorumda bulunmak, yorumlanacak olay veya nesnenin niteliğine göre, ya herkesin yapabildiği bir iştir, ya da bir «uzman» gerektirir. Her yerde geçerli inanışlar halini almış birtakım görüntüler vardır ki bunları, bir uzmana baş vurmadan herkes yorumlayabilir. Ama, sık rastlanmayan, anlamı çapraşık olaylarda işin ehli yorumcuya baş vurulur. Her iki türden yorumları şöyle kümeleyebiliriz; her tipten birkaç örnekle yetineceğiz.

1. **Cansız nesnelerden yorumlanmalar:**

- Camdan bir eşyanın kaza ile kırılmasından, uğurlu bir şeyin olacağı;
- petrol lâmbası yanarken şişesinin çatlamasından, bir yerden para geleceği (Ankara);
- teknede, veya bir kapta, mayalı hamurun taşmasından, misafir geleceği (İstanbul);
- ocakta, veya sobada küllerin top top yığılmasından, kışın çok kar yağacağı;
- sobayı çabucak yakmayı becerenin nişanlısının güzel olacağı;
- ocakta yanan kütükten çingilerin sıçramasından, havaların güzel olacağı;

anlamları çıkarılır. - Ateşin türlü hallerinden yorumlarda bulunmak Türkler arasında yaygın bir gelenek olsa gerek: Yakutlar, ateş başında oturan bir adamın üstüne sıçrayan çingiyi uğurlu sayarlar; adam onu alır, öpüp başına koyar. - Türklerin, yanan ateşin alevindeki renklerden yorumlar çıkardıklarına, onların inanış ve törelerini anlatan bir Arap kaynağında da işaret edilmiştir.

2. **Ay, güneş ve yıldızlardan yorumlanmalar:**

Daha önce başka vesilelerle adı geçen, XVI'ncı yüzyıldan kalma **Atalarsözü Kitabı**'ndaki, «ay ağıllansa ağılın büyüt; gün ağıllansa koyunun güt» sözü, ayın ve güneşin çevresinde görünen haleden yorumlara varıldığını belirtse gerek: ayın ağıllanması, kışın uzun ve sert olacağına, güneşin ağıllanması da havaların iyi gideceğine, koyunları yaymağa götürmekten korkulmayacağına işaret sayılıyor. Yıldız kaymasının, birinin öldüğü, kuyruklu-yıldızın görünmesinin de o yıl savaş, ya da büyük bir afet olacağı anlamına geldiğine yukarda (soru 6) değinmiştik.

3. **Türlü hava belirtilerinden**, gökyüzünde ebem-kuşağının meydana gelmesi, ve yağmur yağarken güneşin parlaması ile ilgili inanışlar arasında da, gelecek olayların yorumlarına rastlarız. Bunlar arasında tutarsızlıklar da görülür; örneğin: o yıl ölecek kimselerin cehenneme gideceği; yılın bereketli olacağı; o yıl kıtlık olacağı; kışın uzun süreceği; o yıl çok kız doğacağı; düşmanların yenileceği ve barışa kavuşulacağı... gibi. - Fahrettin Kırzıoğlu («Türk Folklor Araştırmaları», sayı 234, ocak 1969) bir yazısında, 1713 (1125 h.) tarihli bir yazmada, aslı Kırklareli'nin Babaeski ilçesinden yazarın, «eleğim-sağma» (alâ'im-i semâ, ebem-kuşağı) nın renklerinin nasıl yorumlandırıldığı üzerine verdiği bilgileri aktarmıştır:

- Eleğim-sağmanın yeşili alta gelirse, yaz günleri güzel olur; sarısı alta gelirse, hastalık çok zarar verir, ama sonunda sağlık olur; kızılı alta gelirse, savaş olur; âsumânî (gök mavisi) alta gelirse kış sert olur; gülgûnî (pembe) alta gelirse, salgın hastalık olur; külhânî (boz) alta gelirse, yıl yağmurlu olur, ve sular taşıp gemiler gark olur; al alta gelirse, ilk bahar ise kuraklık, kış günleri yaklaşmışsa don olur...

4. **Hayvanların hareketlerinden yorumlamalara** bir örneği, XVI'ncı yüzyıl osmanlı yazarı Lâmi'î Çelebi'nin **Latâ'if** kitabında buluyoruz: Bir değirmenci, eşeğinin kuyruğunu kaldırıp hayalarını karnına çekmesinden havanın yağmurlu olacağı anlamını çıkarırmış. - Avucun içine konan bir uğur-böceğinin, te-

kerlemesi söylendikten sonra uçup uçmadığına göre, dileğin olup olmayacağı sonucu çıkarılması da bu tipten yorumlara bir başka örnektir. - Gene hayvanlar aracılığı ile çeşitli işlerde yorumlara birkaç örnek daha verelim:

- Toroslardaki Tahtacılara göre, geyiklerin ekili bir yerden geçmesi oradan alınacak mahsulün bereketli olacağına bir işarettir.
- Yolda kurda rastlamak işlerin rast gideceği, tavşana rastlamak ise, bir uğursuzluk olacağı anlamına alınır.
- Köpek uluması bir ölümü haber verir. - Gök-Türklerde de bu inanış vardı. X'uncu yüzyılda Volga Bulgarları ise, aksine, köpek ulumasını uğur ve bereket habercisi sayarlardı.
- Baykuş ötmesi, bir felâket habercisi sayılır.
- Kâşgarlı Mahmûd'un kitabından, onun çağında, akbabanın insanın yüzüne karşı ötmesi, ölümün ön habercisi diye yorumlandığı anlaşılıyor.
- Bir rivayete göre, Attila, leyleklerin bir şehri bırakıp gitmelerinde hayırlı bir işaret görerek, kuşatmayı sürdürme kararını vermiş.

5. **Çocuğun çeşitli davranışlarından yorumlar:**

- Çocuk emekleyince «eve misafir gelecek» denir. (İstanbul.)

Çocuk, günahsız, masum bir varlıktır. Onun başkaca büyülük işlemlerde de, bu niteliği yüzünden, «medium» (aracı) olarak kullanıldığını ilerde göreceğiz.

6. **Vücudun uzuvlarındaki belirtilerin anlamları:**

- Kulak çınlaması birisinin anmasına işarettir.
- Kulağın, veya yüzün bir yerinin, durup dururken kızarması, birinin çekiştirdiğini haber verir.
- Bir sohbet esnasında birden sessizliğin çökmesini, meclise şeytanın gelmesi diye yorumlarlar.
- Vücudun birden bire ürpermesi, Azrail'in yoklaması diye yorumlanır.

Vücudun herhangi bir yerinde, sık ve süratli titremeler olması en yaygın yorumlara yol açan bir olaydır. Buna **seğirme**, veya seğrik derler. Yukarda (soru 8) bu konuya gereğince değindik; **seğrik**leri, belirdikleri yerlere göre anlamlandıran kitaplar yazılmışsa da, nerenin seğirmesi, iyi veya kötü neye işaret ettiğinin, halk geleneğinde, kişiden kişiye değişebileceği inanışı vardır; örneğin, kimine «sol gözünün seğirmesi», kimine de «sağ gözünün seğirmesi» iyi geldiği çok kez duyulan yorumlardandır.

7. **Düşlerin yorumlanması** da, bu konuda kitaplar yazılmasına yol açacak derecede önemli sayılmıştır. Herkesin düşünü kendi yorumlaması âdet olmakla beraber, kimi çapraşık, karışık, ya da genel kurallarla yorumu çıkarılamayan düşler için, meraklıları, bir «uzman»a baş vururlar. Eski çağlarda bu iş, herhalde sadece uzmanlara vergi idi. **Dede Korkut Kitabı**'ndaki hikâyelerden birinde bu geleneğe bir anıştırma buluyoruz: Salur Kazan, düşünü kendisi yorumlayamaz; kardeşi Kara Güne'ye baş vurur; o, düşteki olaylardan bir bölüğüne anlam verir, ama yoramadığı olaylar da vardır: «...Kalanısın yora bilmen, Tanrı yorsun.» karşılığını verir.

Yukarda, kendiliğinden, bir rastlantı sonucu beliren olaylardan örnekler verdik. Bir de, geleceği öğrenmek amaciyle birtakım işlemlere baş vurduktan sonra beliren olayları yorumlama yöntemi var; bunların tümünün birden **niyet** deyimiyle gösterildiği olur halk geleneğinde. Geleceği haber vermede bir az daha gelişmiş bir basamak sayılırlar, niyetli yorumlar. - Düşlerde buna **istihâre** derler; gelecekle ilgili herhangi bir sorun üzerine ön-bilgi isteyen kişi, belli bir gece göreceği düşten bunu beklediğini belirtmek için niyet tutarak, ve birtakım kurallara uyarak «istihâreye yatar.» Bu arapça deyim «hayır bekleme» anlamındadır. Hıdrellez gecesi istihâreye yatmak, genç kızlar arasında yaygın bir gelenektir: o gece görecekleri düşe göre, o yıl içinde evlenip evlenmeyecekleri, kiminle evlenecekleri konusunda yorumlar çıkarırlar. Niyet-Kuyusuna bakarak, gelecekten, ya da uzakta olan bitenden, olumlu veya olumsuz haber öğrenme de aynı türden yorumlama tekniklerindendir. Bunların en basitlerinden biri, yukarda anlattığımız, ve

bir oyun niteliğini almış sayılacak, uğur-böceğini uçurma işlemidir.

Soru 34 : Fal nedir ve çeşitleri nelerdir?

Fal, geniş anlamıyle, bundan önceki soruda incelediğimiz yorum tekniklerini de içine alır; bir bakıma, müjde böceğini uçurma, niyet kuyusuna bakma, düşü yorma v.b. gibi işlemler de birer çeşit fal sayılabilir. Daha dar, ve yaygın anlamıyle falı, özel teknikleri, gereçleri ve uzmanları olan «yorumlama bilgisi» diye tanımlayabiliriz. Kişi kendi geleceğini, yakınlarından birinin sağlık durumunu, uzakta olan birinin halini öğrenme, çaldırdığı veya yitirdiği değerli bir nesneyi bulma kaygısı gibi önemli hallerde, kendi imkânları ile elde edemediği bilgiyi sağlamak için falcıya (bakıcıya) baş vurur.

Bu anlamı ile «fal» (bakıcılık) lar, tekniklerine, uzmanlıklarının niteliklerine, kullanılan gereçlere, ya da yorumlanması beklenen olaylara göre çeşitli biçimlerde kümelenebilirler. Biz Türkiye'de en geçerli fal çeşitlerini gereçlere göre, öteki niteliklerini de kısaca belirterek, kümeleyeceğiz:

1. **Suya bakma.** Bakıcı, bir kabın içine konmuş suyun içine bakar; veya bir başkasını baktırır; çok defa bu «medium» bir çocuktur. - Bu iş için söylenmesi gerekli «da'vet» sözlerini tekrarlayarak cinleri çağırır; ve onlardan sormak istediği şeyleri sorar: hastalığın sebebi, tedavi yolu, v.b., eğer hastalık söz konusu ise; yahut, uzakta olan, haber alınmayan kimselerin durumu üzerine bilgiler; ya da, bilinmesi dilenen, geçmişle, gelecekle ilişkili başkaca konularda bilgiler. Bakıcı sorularının karşılığını suyun üzerinde beliren çizgiler, yazılar, hayallerden elde ettiğini ileri sürer. Bu yöntemi kullanan bakıcılara, cindar, veya cinci de derler. Cinciler erkek de, kadın da olabilirler. - Niyet Kuyusu, aynı fal tekniğinin, aracı gereksitmeyen bir çeşitlenmesi sayılır.

2. **Aynaya bakma.** Şamanların, yitiklerden haber almak için kullandıkları gereçlerden biri de aynadır. Bunu, Türkiye bakıcıları, bildiğimize göre, suyun düz ve aydınlık yüzü gibi

kullanıyorlar; yani bakma kuralı her iki teknikte aynıdır. Cindar, çağırdığı cinlere, aynada istediği kişileri ve olayları yansıtmasını buyurur. İstanbul'da, geçen yüzyılın sonları ile bu yüzyılın başlarında, bu teknikle çalışan, aslı Rumelili ünlü bir bakıcı kadın varmış. (Bk. «İstanbul Ansiklopedisi», **bakıcılar** maddesi.)

3. **Kurşun, köz ve tütsü.** Bu üç teknik de cincilik türüne girer; bakıcı, çağırdığı cinlerden istediği bilgileri alır. Tütsüde de, suda ve aynada olduğu gibi, kişilerin yüzlerinin, vücutlarının belirdiğine, bakıcının bunları gördüğüne inanılır. Kurşunla ve közle bakıcılıkta ise, bu maddelerin, yani köz veya erimiş kurşunun, suya atılması ile aldıkları şekiller yorumlanır. Aynı zamanda o maddelerin suya atılmasıyle, eşikte veya hastanın üstünde duran, hastalığın sebebi sayılan, kötü varlıkları ürkütmek, korkutmak, kaçırmak amacı güdülür. Demek ki, hem fal, hem de hastalığı sağaltma işlemleri bir arada yürütülmüştür.

Tütsü yoliyle hastalığın sebebini keşf etme tekniğinin en ünlü uzmanları Arap adiyle gösterilen Zencilerdi; bunlar içinde de daha çok kadınlardı. Hastalığın sebebini öğrenme ve hastalığı sağaltma yöntemleri epiy uzun ve çapraşık işlemleri gerektirirdi. Godya adını alan bakıcı ve yardımcıları, tütsülenme sonunda cezbeye gelirler: «boruları», veya «babaları tutar», evden dışarı -sokaklara, kırlara- çıkıp uzunca bir zaman dolaşarak cinleri toplarlar, sonra tütsü başına gelip cinlerden dilediklerı şeyleri sorup öğrenirlerdi. Bir hastanın iyileşmesi dilendiğine göre, hasta da tütsülenirdi. Godyaların tütsüledikleri hasta kendisi de godya niteliğini kazanmış olurdu, yani, hastalıkların sebebini tütsü yoliyle öğrenme ve hastayı sağaltma gücünü. - Tütsü tekniğiyle cinleri çağırma uzmanlığı Zencilere özgü değildir. «Ocak» olma, yani ya atadan, anadan, ya da yabancıdan, «el alma» işlemi ve töreni sonunda edinilen bir yetenektir bu da.

Kürek kemiği, kahve, iskambil, bakla fallarında hastalığı, nazarı, kötülüğü giderme sonucu söz konusu değildir; bu tekniklerle bakıcı sadece baktıranın «hâl»i, ya da geleceği ile ilgili olarak öğrenmek istediklerini bildirir.

4. **Kürek kemiği.** Bu fal İstanbul'da tanınmıyor. Anadolu'nun özellikle koyuncu çevrelerinde rastlanıyor buna. Türk çobanları gibi, Rum ve Arnavut çobanları, Kafkas asıllı Çerkeslerin, ve Anadolu Kürtlerinin de bu tekniği kullandıklarını belirten bilgiler derlenmiştir. Kürek kemiği ile fala şöyle bakılır: belli birtakım yöntemlere uyularak çıkartılan kürek kemiği etlerinden arınır. Ateşte kızdırılır, ve üzerinde beliren çizgilerden bakıcı yorumlarını yapar. Bu teknik Orta-Asya Türk kavimleri arasında yaygındır; başka milletlerde de bilinen ve uygulanan bir tekniktir bu; arapça birçok risalelerde bu falın kuralları yazılıp yayınlanmıştır.

5. **Kahve falında,** falına baktırmak isteyen kimse kahvesini içtikten sonra fincanı ters kapayıp soğumasını bekler. Fincanın dibinde telvenin gösterdiği şekilleri bakıcı yorumlar.

6. **İskambil falı.** Her kâğıdın karşıladığı bir kişi (fala baktıran, onun yakınları, dostları, düşmanları, v.b.), veya bir durum (hastalık, sıkıntı, sevinç, v.b.), beklenen bir nesne (para, mektup, v.b.) düşünülmüştür. Bakıcı iskambilleri karıştırdıktan sonra açarak dizer; belli anlamları olan kâğıtların yan yana gelip gelmediklerine, yakınlıklarına, uzaklıklarına göre yorumlar çıkarır.

7. **Bakla falı,** çoğunlukla Çingene kadınlarının uzmanlığında bir tekniktir. Kırk bir tane kuru baklanın arasına karıştıran bir kömür, bir şeker, bir kaya tuzu parçası, bir küçük para ile bakılır bu fala. Baklalar ile öteki nesnelerin her biri bir kişiye, ya da bir duruma karşılık sayılır. Bakıcı bunları üç kere yere serper. Baklalardan ve öteki nesnelerden her birinin yan yana, ya da birbirinden uzak, yakın duruşlarına göre yorumlarını söyler. - Lâmi'î Çelebi'nin yukarda adı geçen kitabında, ve aynı hikâyede, bakla falı da, onun çağında yaygın bir bakıcılık tekniği olarak anılmıştır. Lâmi'î'nin verdiği bilgiye göre bakla yerine nohut ve arpa taneleri de kullanılabilirmiş.

Soru 35 : Nazar ne demektir? Kimin, kime, neye nazarı değer?

Bakış anlamında arapça **nazar** kelimesi, kimi insanların

bakışlarındaki zararlı güç, ve bu nitelikleriyle, bir kişiye, bir hayvana, ya da bir nesneye bakmakla, canlı üzerinde hastalık, sakatlık, ölüm, nesne üzerinde sakatlanma, kırılma gibi olumsuz bir etkinin meydana gelmesi anlamını almıştır türkçede. Herhangi bir zararlı olay böyle bir sebebe yüklendiği zaman «nazar değdi» deyimi kullanılır: Örneğin, sapa sağlam bir çocuk hasta düşüverince, bir aile içinde, veya iki dost arasında bağlılık, düzen bozuluverince... «Kem göze uğradı» deyimi de aynı anlama gelir. Açık, çiy mavi gözlerde nazar gücü olduğu sanılır; ve herhalde bu ilkeye dayanılarak mavi gözlülerin kötü niyetli, kıskanç, başkalarına zarar vermekten hoşlanan kimseler olduğuna inanılır, bu, gerçeklere aykırı olsa bile. Kıskançlık duygusunun nazara yol açacağı inancı da yaygındır. Nazara uğramaya en elverişli kimseler çocuklarla, güzellikleri, hünerleri herkesin hayranlığını uyandırmış kişilerdir; çünkü çocuklar zayıf mahlûklardır, çabuk etkilenebilirler; güzeller, hünerliler, mutlular da insanların kıskançlık duygularını kamçılarlar. Bu kötü duygular göz yolu ile hedefi etkiler ve sakatlar.

Nazara uğrama sade insanlara özgü bir olay değildir: mal, mülk, hayvanlar (özellikle at, inek gibi büyük baş hayvanlar), çeşitli eşyalar (özellikle kolay kırılabilecek, bozulabilecek şeyler), evler de nazara uğrayabilir: durup dururken hastalanan, veya sakatlanan at, südü azalıveren inek, bereketli beklendiği halde kıt elde edilen yıllık mahsul, v.b. için de «nazara geldi», «nazara uğradı» yargısı verildiği olağandır. Hatta, yukarda değindiğimiz, aile içindeki düzen, iki dost arasındaki sevgi bağı gibi, başarı ile yürütülen bir iş de nazara uğrama sonucunda bozulabilir. Halk içinde bazı kişilerin, sebebi bilinmeyen, olağanüstü ölçüde «nazar» güçleri olduğuna inanılır: bakışı ile bir atı yüz, iki yüz, üç yüz metreden «çatlatabileceği»ni ileri süren, ve bunu ispatlayan kimseler üzerine hikâyeler anlatılır. - Nazar, kıskançlık gibi olumsuz duygulardan gelebileceği gibi, özellikle kişinin yakınlarının fazla hayranlık ve sevgi duygularından da gelebilir; bu türlü nazardan en çok çocuklar etkilenirler; onun içindir ki ananın, babanın çocuğuna fazla düşkünlüğü iyi sayılmaz.

Soru 36 : Nazardan nasıl korunmalı?

İlk akla gelen korunma çaresi zarar görmesi ihtimali olan kişiyi «kem gözler»den kaçırmaktır. Bu kuralın aşırı uygulanmasının örneklerini masallarda buluruz: Padişahın çocuğu (çoğu kez kızı) o kadar güzeldir ki nazar değmesinden korkulur; yıllarca kimseye gösterilmeden, bir köşkte tek başına yaşama zorunda bırakılır... - Çok sıhhatli ve güzel çocuklar, hatta kırkı geçtikten sonra da, mümkün olduğunca nazarı dokunacağı kestirilen kimselere gösterilmemeğe çalışılır.

Çocukların en yakınlarının sevgi ve hayranlık bakışlarının, aşırı okşamalarının kötü sonuçlar verebileceği inancı ile, tatlı sözler yerine «maskara», «çirkin», «boklu» gibi kötüleyici kelimelerle sevmek tavsiye edilir; arada bir muhakkak: «maşallah» demek, bu kelimeye «tü, tü...» sesleriyle tükürme taklidi eklemek gerektir: bu sözler ve hareketlerle, kötü gözlerin etkisini ürkütüp kaçırmak amacı güdülür. «Elem tere fiş, kem gözlere şiş» sözü gibi anlamları daha açık, ve tehditli sözler söylemek de zararları önleyici çarelerdendir.

Nazara karşı çocukları koruma araçları arasında en yaygını **nazarlık**tır. Bu nesne, çoğu kez, sadece bir mavi boncuktur. Kimi nazarlıklarda, büyücek bir boncuğun üstünde bir göz resmi olur. Nazarlıkların daha gelişmiş biçimleri, altından, ya da gümüşten yapılmış **maşallah**lardır; bunlar aynı zamanda süs görevini de görürler. En basit, yapılıp takılması en kolay nazarlıklar: ufak bir şap parçası, çitlembik ağacının kabuğu, yeşil kahve danesi, kurt dişi, küçücük kaplumbağa yavrusunun, veya deniz hayvanlarının kabukları gibi nesnelerdir.

Nazar değmesi sonucu olarak hastalanan, zayıflayan çocuk, veya büyük kimse uzmanına okutulur. Nazarın zararlarını gidermenin etkin yollarından biri de tütsü, veya kurşun dökmedir ki bunlara yukarda değindik; ilerde, başka vesilelerle de onların sözü geçecek. Üzerlik yakma da tütsüler kümesine girer; nazara karşı çok sık kullanılan bir tekniktir bu: Üzerlik tohumları ateşe atılır; nazar değmiş, ya da nazardan korunmak istenen kimseye üzerliğin dumanı, şu tekerleme söylenerek koklatılır:

Üzerliksin, havasın.
Yetmiş iki derde devasın.
Gelmiş, gelecek belâyı savasın. (Gaziantep.)

Soru 37 : «Büyü» kavramı içine hangi işlemler girer?

İyi veya kötü bir sonuç almak için tabiat öğelerini, yasalarını etkilemek, ve olayların olağan düzenlerini değiştirmek için girişilen işlemlerin topuna birden **büyü** diyoruz. Bu anlamı ile kelimenin kavramı genişlemiş oluyor; deyim fransızcadaki **magie** kelimesinin bilim dilindeki kullanılışını karşılıyor. Halk dilinde **büyü** daha dar bir alanda kalan işlemler için kullanılır: bir kimseyi sevdiğinden soğutmak, düşmanını hasta düşürmek, veya öldürmek için yapılan «kötü büyü», bir kişide karısına karşı sevgi uyandırmak, ya da evine bağlılık sağlamak için yapılan «olumlu büyü» (muhabbet tılsımı) gibi. Bu türden etkilemelerin öteki tipleri geçerli oldukları yerlere, şartlara, amaçlarına, ve uzmanları olup olmadığına göre çeşitli adlar alırlar halk geleneğinde. Kelimeyi bilim deyimi olarak kullanırsak, yukarda 31'inci sorudan beri, aşağıda da 55'inci soruya kadar sözü geçen davranışlar ve işlemler, hatta bu kitabın başka yerlerindeki birçok konular «büyülük» nitelikte olgulardır. Biz şu 37'nci soruda, ve bundan sonraki iki soruda geniş anlamında değil de, dar anlamında **büyü** çeşitlerini gözden geçireceğiz.

Soru 38 : Büyülerin çeşitleri nelerdir?

Bu soruyu cevaplandırmak için, yayınlanmış büyü metinlerini ve tariflerini M. Halit Bayrı'nın **İstanbul Folkloru** (İstanbul 1947, s. 160-176) ndan seçtik. M.H. Bayrı, İstanbul'da büyü işleriyle uğraşan kimselerden, yani sözlü gelenekten derlediği bilgilerle birlikte, bu işlerin ehilleri yararlansın diye yazılmış bir «risale»den 108 tane «büyü reçetesi» aktarmıştır. Bunların incelenmesinden çıkardığımız sonuç şudur: Büyüler, yukarda da belirttiğimiz gibi, iki büyük kümede toplanır: a) olumlu büyüler, b) kötü büyüler.

a) **Olumlu büyüler.** Bunlarda amaç işlemin sonunda büyü yapanın da, ondan etkilenenin de «hayrına» bir sonuç elde etmektir. Sonuçlara göre olumlu büyüler şu çeşitleri gösterir:

1. Karısına, çocuklarına kayıtsız, gözü dışarda erkekleri evlerine bağlamak için yapılanlar;
2. Karısına, çocuklarına sert davranan babaları yumuşatmak için yapılanlar;
3. Sevgisi kazanılmak istenen kimsede bu duyguyu uyandırmak için yapılanlar. - Sevdiğinden karşılık görmeyen erkek veya kadının baş vurduğu büyüdür bu.
4. Gurbette olan kimsenin çabuk gelmesini sağlamak için yapılanlar.
5. Yitirilmiş eşyayı, özellikle mücevher gibi değerli şeyleri, bulmak için yapılanlar;
6. Südü kesilen ananın südünü getirmek için yapılanlar;
7. «Her murad için» geçerli olanlar;
8. Mahkemede işi olanın davasını kazanması için yapılanlar. - Bu sonuncu büyü, yaptıran haksız ise, ve büyü etkisini gösterdiği takdirde bir haksızlık işlenecek ise, «kötü büyüler»den sayılmak gerekecektir. Olumsuz büyülerde başka örneklerle de göreceğimiz gibi, kimi büyülerin «çift değer»li olduğunu unutmamak gerekir.
9. Kötü büyülerin etkilerini bozmak için yapılanlar.

b) **Kötü büyüler.** Bunların bir bölüğü, büyücünün, kendisine baş vuranın kötü niyetini bile bile yaptığı büyülerdir. Halk arasında bu türlü büyüleri yapanlar hoş karşılanmaz. Bunlardan büyücü (uzman) aracılığı ile yapılanlar olmakla beraber, çoğu kötülüğe niyetli kişilerin kendi başlarına uygulayabilecekleri işlemlerdir; reçeteleri ya kulaktan kulağa öğrenilen, ya da bu işler için düzenlenmiş kitaplarda bulunan şeylerdir:

1. Dil bağlamak için yapılanlar. - İşleme amaç olan kimsenin konuşamaz hale geleceğine inanılır;
2. Uyku bağlamak için yapılanlar. - Büyü bozulmadıkça murad edilen kimsenin gözüne uyku girmez;

3. Erkekliği bağlamak için yapılanlar. - Çok yaygın olan bu işlemde gerdek gecesi güveyin erkeklik görevini yapamaz hale sokulması amacı güdülür.

Gene bu kümedeki büyülerin bir bölüğü ise baş vurulan uzmana bir suç yüklemeyi gerektirmez; o, sonucun kötülüğe, haksızlığa çıkıp çıkmayacağını bilemez. Sorumluluk, büyüyü yaptıranadır:

4. Düşmanının hakkından gelmek için yapılanlar. - «Düşman» denen kişi, gerçekte bir ceza hak etmiş ise, büyüyü «olumlu» saymak yerinde olur.
5. Hırsızın yakalanması için yapılanlar. - Büyü, elbette ki hırsız için zararlı, kötü bir sonuç verecektir; onun bakımından olumsuz, ama toplum bakımından, hele malı çalınıp canı yanmış kişi bakımından olumludur.
6. Kaçmış kölesini, ya da uşağını tutmak (uzaktaki bir kimseyi getirtmek) için yapılanlar. - Bu büyü için de yukardaki düşünce yerinde olur. - Bu büyüye «yol bağlama» da derler.

Soru 39 : Büyülerin yapıları nasıldır? İçerikleri nedir?

Her büyünün tarifini yapan «reçete»de aşağı yukarı şu bilgilerin bulunması gerekir:

A. Konusu (sevgi, soğutma, v.b.)
B. Etkilenecek kişi (veya kişiler).

(Bu iki öğenin çeşitlerini bundan önceki soruda gösterdik.)

B*. Etkilenecek kişinin yerini tutan (hayvan, ya da nesne). - Örnek olarak M.H. Bayrı'nın kitabındaki bir «soğutma büyüsü»nün metnini alalım: «İki kişiyi birbirinden ayırmak murad edildikte yekşenbe (= pazar) günü ikindi ve kuşluk saatlarında iki parça ekmeğe yazılıp (yazılacak şeyler gösterilmiş) birini köpeğe, birini kediye yedire.» - Görülüyor ki burada, soğutulmak is-

tenen kişilerin yerlerini köpek ile kedi tutmaktadır; geçimsizlikleri bilinen hayvanlar.

C. Etkileyici madde (taşıt olarak).
Yukardaki metindeki «...iki parça ekmek»; yazılar bunların üstüne yazılıyor; demek ki «ekmek parçaları» etkileyici öğeye taşıtlık görevini yapıyorlar.

C*. Etkileyici maddenin taşıdığı «büyülük öğe»; yukardaki örnekte bu bir «yazı»dır. Yazının çeşitleri: harfler, kelimeler, esmâ (= Tanrı adları), dualar, rakamlar, türlü remiz veya resimler; iki taraf kişilerinin (ya da sadece bir tarafın) adları. Bu, yazı yerine «söz ve üfleme» de olabilir: dua, esmâ, türkçe uyaklı, tekerlememsi sözler; burada da etkilenecek kişinin, ve karşı tarafın adları söylenir. - Sözlerin, üflemelerin sayısı da belirlidir.

C**. Etkileyici maddenin kullanılışı: yenme, içilme, yakılma, bir yerine (etkilenecek kişinin) bağlanma veya dikilme, atılma, dökülme, saçılma, gömülme; kullanılırken yapılması gereken işaret ve hareketler; maddeye verilen şekiller: düğüm, kırma, çözme. Yukardaki örnekte etkileyici maddeye «yenme» işlemi uygulanmıştır.

D. İşlemin zamanı: gün, saat.
Yukardaki örnekte işlemin «...pazar günü, kuşluk ve ikindi saatlarında yapılması» gerektiği bildirilmiştir.

E. İşlemin tekrarlanma sayısı.
Yukardaki metinden, işlemin iki defa yapılmasının gerektiğini anlıyoruz.

Yazılar şunlardır: rakamlar, harfler (arap alfabesi ile), remizler, çizgiler; bunlardan her birinin birer simge değeri vardır. Arap alfabesi ile kelimeler: Tanrının adları (=esmâ), Muhammed Peygamberin adı ve sıfatları, ilk dört halifenin adları; tam dualar: dileği açıkça ifade eden, ya da dilekle ilgili kelimeleri kapsayan arapça dualar; Kur'ân ayetleri, ya da on-

lardan parçalar. - Yazılardan, anlatımı türkçe olanlar da vardır: kaçak hizmetçiyi, işçiyi geri getirtmek için kullanılacak bir tılsımda, remizli kelime ve çizgilerin altında: «Başın çözdüm filân ibn-i filânın» yazılıdır; «filân ibn-i filân» yerine, geri gelmesi istenen kişinin adı, ve babasının adı yazılacak.

Kimi büyülerde (daha çok «okuma üfleme» biçiminde sözlü öğeleri kapsayanlarda), türkçe tekerlememsi sözler arapça dua klişelerinin yerini almakta, ya da onları güçlendirmek maksadı ile eklenmektedir; örnek olarak muhabbet için önerilen şu büyü tertibini verelim:

- Üç arnavut biberi alınır. Her biberin içindeki tohumların her birine «Tebbet» sûresi okunup üflenir. Sonra tohumlar biberin içine doldurulur. Kıvılcımlı küle gömülür. Bunu yapan ocağın duvarına sağ elini vurarak: «Elimi vurdum duvara / Duvar oldu üç pâre / Birinden in çıktı / Birinden cin çıktı / Birinden İsmail Peri çıktı / İni yolladım ine / Cini yolladım Çine / İsmail Periyi yolladım Filâna (burada etkilenmek istenen kimsenin adı söylenecek) / Durmadan, dinlenmeden bana gele.» dedikten sonra arkasına bakmadan yatağına gire.

Bu çeşitten biçim ve anlatım özellikleri gösteren büyüler, belli ki, yabancı yazılı kaynaklardan gelme hazır formüller olmayıp, yerli sözlü gelenekte oluşmuş yeni tiplerdir. Bunlara bir örnek daha verelim, Bayrı"nın metinlerinden 21. sayıdaki muhabbet büyüsü:

- Kırk bir adet kızıl üzüm alıp her birine bir kerre «Âmenerresûl» sûresini okuyup üfüre. Kırk bir adet kızıl üzüm okunup tekmil oldukta bir tava içerisine koyup kavura. Kavururken «Ak dut, kara dut, filânı falana tut.» diye. (Burada ilgili kişilerin adları söylenecek.) Üzümler kavrulmazdan önce bir parça kızıl toprak, bir parça sarı toprak, bir parça da kara toprak ala. Bu toprakları önüne koya. Bâdehû eline biri beyaz, diğeri siyah iki dut çubuğu ala. «Kızıl toprak gibi kızsın, sarı toprak gibi sararsın, kara toprak gibi

kararı kalmasın, hiç durmasın, eğlenmesin, gelsin.» diye; dut çubukları ile üzümleri kavura. Lâkin cuma günü salâ vaktı ola.

Büyülerin büyük çoğunluğu olan «muhabbet tılsımları»nda, görülüyor ki etken öğe «ateş»tir; yakılan, kavrulan nesne, ya da bütüniyle tılsım aracılığı ile, hedef olan kimsenin «yanması» (sevda ateşine tutuşması) murad ediliyor. Başka hallerde etki, büyünün etkilemesi dilenen kimsenin elbisesinden bir parça aracılığı ile oluyor; elbise, bir türlü, sahibinin yerini tutuyor. Yukardaki örnekte, kelimelerin söylenişi ile büyüde araç olarak kullanılan nesnenin adının benzerliğinden yararlanılmış olmalı: «tut»/«dut», «kara»/«karar» benzerliklerinde olduğu gibi. Renklerin anlamları da, simge değerleri bakımından, önemli etken sayılıyor: **kırmızı**, «kızmak», **sarı**, «sararmak» ile ilgili. Sayılar, özel önem taşıyanlardan seçiliyor: «kırk», «kırk bir», «üç», «yedi», v.b. Kimi işlemlerde kullanılan aracın simge anlamı beliriyor: bir muhabbet tılsımında, erkekle kadının adlarının sarmaşık yaprağının üstüne yazılması öneriliyor; «yapraklar birbirinin üstüne kapatılacak, başta taşınacak.» deniyor.

Soru 40 : Kötü büyülerden nasıl korunulur? Etkileri nasıl giderilir?

Kötü büyülerden korunmak için alınması gerekli çeşitli tedbirlerden 19 tanesi M. Halit Bayrı'nın kitabında (**İstanbul Folkloru**, s. 175-176) sıralanmıştır. Bunlardan birkaçını örnek olarak verelim:

- Değirmenin dolabından sıçrayan su ile yıkanıp abdest almak.
- Deniz aşırı bir yere gitmek, veya ırmak, çay, nehir gibi küçük yahut büyük akarsu üzerinden geçmek.
- Çeşitli tütsülerle: a) yedi dükkân süprüntüsü, leylek tersi, maydanoz tohumu ile, b) kaş, kirpik ve vücuttaki başka kıllar yakılarak, c) yedi kapı eşiğinden ke-

silmiş tahta parçaları yakılarak, tütsülenmek (veya evi tütsülemek).

- Evin içindeki kapıların eşiklerine ardıç katranı ile haç işareti yapmak.
- Malta pamuğu ile kırk bir düğüm yapmak; düğümlerden her biri üzerine «kul e'ûzu» sureleri okunduktan sonra düğümleri çözmek; pamuğu bir bardak suyun içine koyduktan sonra büyü tutan kimseye bu sudan içirmek.
- Kahvenin üzerine kırlangıç pisliği ekerek büyüye uğrayan kimseye içirmek.

Bu işlemlerin çoğunun, aynı zamanda, yapılması ihtimali olan büyülere karşı bir «ön tedbir» olabileceği de anlaşılıyor. İşlemlerde yer alan öğelere gelince: Değirmenin «tekin olmayan» niteliğini biliyoruz. Suyun arındırıcı gücünden yararlanma, deniz aşırı yere gitmek, ırmak, dere gibi akar suları geçmek işlemlerinde; ateşin aynı niteliğinden yararlanma, tütsülerde görülüyor. Eşik, bilindiği gibi, evin «bekçisi» olan tabiat-dışı varlıkların durağı sayılır, «eşiğe basmadan geçme» çeşidinden kurallar bu inanışa bağlıdır; oradan kesilmiş tahtaların koruyucu güçleri bu inanışla ilişkili olmalıdır. Evi büyünün kötü etkisinden korumak için yapılan işlemlerden birindeki «haç işareti», belki de hıristiyan geleneklerinden gelmedir. Düğüm, bütün «bağlama» büyülerinin simgesidir; düğümü çözmek bu türlü büyüleri etkisiz kılma yöntemi oluyor. Evlenen erkeği bağlama büyülerinde, onlardan korunmada, ve onların çözülmesinde düğümün önemli rolü üzerine, Sedat Veyis Örnek (**Sivas ve çevresi...**, 1966, s. 83-89) Sivas bölgesi için etraflı bilgi vermiştir. Bu türden büyülerde düğüm gibi bıçak ağzının kapatılması/açılması, el parmaklarının kenetli/açık, kilitlerin kapalı/açık durmaları da olumsuz veya olumlu birer etken oluyor. S.V. Örnek'in verdiği bilgilere göre, güveyi bağlamada en etkili zaman nikâhın kıyıldığı saattir. Nikâhı kıyan hocanın o anda aldığı bazı tedbirler de dikkate değer: törenden önce mendilini düğümleyip, nikâhtan sonra çözmesi, hazır bulunanların ellerini dizlerinin üstüne koydurması gibi. Bu son tedbir, bir kötü niyeti olmadan, farkına varmadan da

herhangi bir kimsenin parmaklarını kenetlemesinden doğacak kötü sonucu önlemek için alınanlardan olmalı.

Kötü büyülerin etkilerinin giderilmesi için bir başka yol da «karşı-büyü»ye başvurmaktır. S.V. Örnek'in kitabında (s. 84-89) bunlardan 19 örnek buluyoruz. Bunların kimisi sadece işlemlerdir; kimisi ise, işlemi güçlendirme amacı ile, yazılardan (remizler, sayılar, kelimeler) yararlanmıştır. Bu sonunculara bir örneği M. Halit Bayrı'nın kitabında (s. 175, sayı 105) buluruz.

Soru 41 : «Ocak» nedir? Büyülük işlerle nasıl bir ilişkisi vardır?

Ocak kelimesinin, bildiğimiz anlamından türeme üç anlamı daha var: birincisi, «ocağın batsın» deyiminde olduğu gibi, soy. İkincisi, «Hasan Dede ocağı», «Narlıdere ocağı» deyimlerinde görüldüğü gibi, Anadolu'daki Alevi-Kızılbaş topluluklarının, bölge bölge, bağlı bulundukları kutlu merkezler; ocak, bu deyimlerde, aynı zamanda, o yerlerde oturan tarikat ulularının soyu anlamına gelir; genel olarak bu ocakların önderlik görevi babadan oğula geçer; nitekim ocak ulusunun soyundan olan kimselere «ocakzade» derler. Kelime, üçüncü anlamı ile, belirli bir veya birkaç hastalığı sağaltma gücünde olan, bu işin yöntemlerini bilen, bunu uzmanlık edinmiş kimseyi gösterir: «sarılık ocağı», «fıtık ocağı», v.b. gibi. Bu son halde, «ocak» ve «ocaklı» deyimleri eş anlamda kullanılır. Ocaklıların hastalıkları sağaltma yöntemleri çoğu kez büyülük işlemlerdir; ama bunların yanında belirli şeyleri yedirmek, içirmek, vücudun ağrıyan yerine şu veya bu maddeyi sürmek, bağlamak gibi «ilaç» saydıkları gereçleri kullandıkları da olur. Örneğin, Afyon bölgesinde, Bardakçı köyündeki Köstebek Ocağı, köstebek denilen çıbanı iyileştirme yeteneğine sahiptir; bu çıban azınca sıracaya çevirirmiş; bunu sağaltmak için ocaklı, hastaya köstebek eti yedirir.

Ocak olan kişiler, çokluk, bir yatırın yakınındaki köyün halkındandır; ermişin soyundan gelmeleri, yahut onun türbesinde, ziyaret yerinde görevli olmaları kendilerine yetki sağladığı-

na inanılır. Ocaklı erkek de, kadın da olabilir. Genel olarak, erkek hastalara erkek ocaklılar, kadınlara da kadın ocaklılar bakar.

Bu üçüncü anlamda ocaklık da atadan oğula, yahut anadan kıza geçer; ama bu, kesin bir kural değildir. Ocaklı kendi soyundan olmayan bir kişiye de «el verebilir», yani büyülük gücünü, kendinden sonra sürdürmesi için başkasına aktarabilir. 1950 yılında tanıştığımız, Afyon bölgesinde Yazılı-Kaya köyünün imamı K. Hocanın babası, Hayran Veli türbesinde bir şeyhten el almıştı. Sırası düştükçe kitabındaki bilgilerden yararlandığımız Nicolaïdès'in dedesinin babası, Andon, bir ortodoks papazı idi. O, bir defasında Ankara'ya gitmiş, XIX'uncu yüzyılın başlarında olacak; orada sarılık ocaklısı olan bir müslümanla tanışmış; bu ocaklı Andon'a el vermiş; Andon ölmeden oğluna, bu sonuncusu da kızına, yani Nicolaïdès'in teyzesine el vermiş. Nicolaïdès'in verdiği bilgilerden öğreniyoruz ki eskiden Anadolu'da Hıristiyanlar da el alıp ocaklı olabiliyorlarmış, bir müslüman bir hıristiyana el verebiliyormuş; erkekten kadına el geçebiliyormuş. Nicolaïdès bu konuda şu bilgileri de veriyor: ocaklının, kendindeki şifa gücünü vermeyi uygun gördüğü kimse gelip önünde diz çöker, elini öper; ocaklı el verdiğini bildiren sözleri söyledikten sonra, onun ağzına tükürür, ya da tükürür gibi yapar.

Kimi ünlü yatırların bulundukları köylerin tüm halkı ocaklı olabilirmiş: Afyon yakınındaki Karaca-Ahmed Sultan ocağı böyledir; buna «dolular ve deliler ocağıdır» derler; yani orada akıl hastaları ile gebe kadınlar şifa ararlar; köy halkından herhangi bir kimse hastayı sağaltma işlemlerini üzerine alabilir.

Zencilerin geleneklerinde, «ocaklı»yı karşılayan **godya**ların tütsüsünden geçmiş kimselerin «tütsüleme» yeteneğini kazanabildiklerine yukarda (soru 34) değindik.

Ocaklı yeteneği kazanmanın bir başka yolu Al-Karısı ile ilgili gelenekler içine girer. Lohusalarda **albastı** denilen hastalığa sebep diye gösterilen, lohusanın ciğerini söküp götürmesinden korkulan bu tehlikeli varlığı, kimi hallerde, erkeklerin yakaladıkları olurmuş. Yakalayan adam Al-Karısının vücuduna bir

iğne batırmak, ya da başındaki tarağı çekip almak suretiyle onu kendine kul, köle edebilirmiş. O zaman adam, kendi soyundan kimseye zarar vermemesi şartı ile Al-Karısını bırakır, buna karşılık **al-ocaklısı (alıcı)** olurmuş; alıcının, al-basmasını sağaltma yeteneğinden başka, herhangi bir eşyasını lohusanın yanma bırakmak suretiyle lohusayı koruma gücü de olurmuş.

Ocaklıların sağaltma yöntemlerinde üstün öğenin büyülük işlem olduğuna bir iki örnek daha verelim: gene Afyon bölgesinde Künbet köyü yakınındaki Çıbık Babaya bağlı ocaklı, Yapıldak köyünden Arap Kızı adında bir kadındı, 1950 yılında. Onun uzmanlığı fıtıklıları iyi etmekti: Çıbık Babanın yakınındaki ağaçlardan kesilmiş iki çubuğu birbirine sarar; çubuklar yapışınca fıtık da geçermiş. - Yukarda değindiğimiz Köstebek Ocağı örneğinde de, çıbanın adı ile eti yedirilen hayvanın adlarının ortak olması, hastalık ile deva arasındaki büyülük bağı gösterir.

Ocaklıların birçok işlemleri de ateşle ilgilidir. Bunlarda sağaltma gücü ile, evin ateş yakılan yeri olan «ocak»ın ilişkisi beliriyor: Al-basmasına karşı demirden yapılmış şeylerin, bu arada ocaklının kılıcının kullanılması; lohusanın südü kesildiğinde, memesi üzerine ıslak bir keçe koyup bunun üstüne de kızgın bir çubuk bastırma; kimi şişleri dağlama; kırk basmasına karşı çocuğu, içine ocaktan alınmış küçük taşlar atılan su ile yıkama... gibi tedbirler bu bakıma bir anlam taşır. Ocaklının kimi işlemlerde tükürüğünü kullanması, örneğin, çıbanın üstüne tükürmesi, ona el verenin onun ağzına tükürmüş olması ile açıklanır: sağaltma yeteneği ocaklının tükürüğündedir, ve bir uzmandan başkasına eller ve tükürük aracılığı ile aktarılır. Yarayı onartmak, ölüyü diriltmek, kesilmiş uzvu yerine koyup eski haline getirmek istediklerinde, Peygamberin veya ermiş yüce kişilerin, tükürüklerini kullandıkları türlü efsanelerde anlatılmıştır.

Kimi ocaklıların, bir tek hastalığın uzmanı olmayıp, her derde deva getirdiklerini biliyoruz. Aynı zamanda insan ve hayvan hastalıklarına bakan ocaklıların bulunduğunu da Nicolaïdès'in kitabından öğreniyoruz: böyle bir ocaklının evi iki ayrı bölüm imiş; birinde insan ziyaretçiler, ötekinde de hayvanlar üst üste üç gece kalırlarmış.

Soru 42 : Üfürük, afsun, v.b. işlemlerin nitelikleri nelerdir?

Bundan önceki soruda kimi örneklerini gördüğümüz ve hastalıkları, sakatlıkları önlemeyi veya sağaltmayı gözeten büyülük işlemler ve araçlar halk dilinde çok çeşitli adlarla gösterilir: üfürük, afsun, ırıklama, urasa, tütsü, alazlama, iplik bağlama, kurşun dökme, dalak kesme, parpılama, darpılama, köstek kesme, tutam, kızdırma... - Bunlardan bazıları eş-anlamlı kelimelerdir; aynı bir işlem bölgeden bölgeye değişik adlarla gösterilebilir; kimi zaman da aynı bir yerde aynı bir işlem için iki ayrı ad, ya da iki ayrı işlem için aynı bir ad kullanıldığı olur. Eski geleneklerde ayrılmalar belki daha belirgin idi; zamanımızda bu deyimlerin anlamlarındaki kesinlikleri yitirmiş oldukları bir gerçektir. Günümüzde derlenmiş bilgilere göre üfürük, nefes, afsun, urasa, ırıklama, darpılama deyimlerini karşılayan işlemler arasında büyük ayrımlar göremiyoruz.

Üfürük kelimesinin anlamını «okuyup üflemek» deyimi açıklar; hastalığın sağalması isteniyorsa duaların, dileklerin etkisini hastanın vücuduna yaymak için, tabiatüstü zararlı varlıkların kötülüklerinden korunmak söz konusu ise, çevreye, etraftaki eşyaya, bu varlıkları ürkütecek sözleri eriştirmek için yapılan işlemdir bu. Üfürükçü deyimi günümüzde bu türlü akıl ve bilim-dışı eylemlerle cahil insanları aldatan ve sömüren kişiler için kullanılır, kötüleyici bir anlam kazanmıştır. Nefes de üfürükle aynı anlamdadır; etkisi güçlü olduğuna inanılan kişilere «nefesi kuvvetli» denir. Aynı kelime, bir başka anlamda, din ve tarikat konularını işleyen şiirler için kullanılır: Bektaşi nefesleri, Yunus Emre'nin nefesleri gibi; bir bakıma bu şiirler de, onları düzmüş olanların kutlu soluklarını, okuyanların aracılığı ile, dinleyenlere ulaştıran sözlerdir.

Afsun, üfürük ile eşit anlamdadır. - Çokluk sıtmadan korunmak için, bileğe okunmuş bir ipliğin bağlanmasına «iplik bağlama» denir. Mersin'de bu işlem **urasa** adiyle anılıyor: sarılık ocaklısı sarı ipliği bükerek sarı bönceuğa geçirir, ve hastanın boynuna asar; aynı zamanda «ocak evi»nin külünü ve tuzunu yalatır. - «Kurşun dökme» ve «tütsüleme»ye yukarda değindik (bk. soru 34 ve 36); hastalık ve nazar değmesi hallerinde, kötü

niyetli kişilerden, ya da zarar verici olağanüstü varlıklardan gelmiş olabilecek her türlü kötülük, sakatlık ve aksaklıkların sebebini anlamak için baş vurulan yorumlama yöntemleri olduğu gibi, korunma ve kötü etkileri kovma yoliyle sağaltma işlevleri de vardır bunların; kurşun dökülen kabı hastanın üzerine ve kapısının eşiğine götürme bu anlamı belirtir.

Urasa (başka çeşitlenmeleriyle: **ırvasa, uğrasa**), yerine göre, aşağıdaki anlamlarda kullanılıyor: ocaklı kimselerin sarılığı ve **yörük** adı verilen çıbanı sağaltma işlemi (Mersin). «Büyülük nitelikte çeşitli işlemlerin topuna birden verilen ad» tanımlamasını yapan **Söz Derleme Dergisi**nin verdiği bir bilgiye göre **urara**, İçel'de, kırkları çıkmadan hastalanan çocukları sağaltmak için, değirmen taşı üzerine koyup döndürme, yahut da, çocuklardan birine bu işlemi uygulayıp ikincisine sadece aynı değirmenden alınmış unu sürme işlemine denir. Konya'da tatarca, küpleme, uçuk, alazlama, kızıl-yel, çıbık, sivil, yanma, parpı gibi deri hastalıklarının sağaltılması için baş vurulan işlemlere bu ad verilir; aynı yerde kurdeşen ırvasası şöyle anlatılıyor: hasta dövülmüş dört soğan alır; dört yol ağzına gider; her yolun ağzında: «Kurt oldum, kurdeşen oldum hu!» der; soğanları birer birer fırlatır; sonra bir çeşme başına gider, baş parmağı ile şahadet parmağı arasındaki fark uzunluğunda bir balmumu yakarak diker; arkasına bakmadan döner; yahut da, gene dört yol ağzında yukardaki sözleri söyler; başından bulgur döker; yaktığı mumu diker, döner. (Bk. «Türk Folklor Araştırmaları», sayı 28, kasım 1951.)

Irıklama sözü **ır** kökünden gelir. Belli bir makamla okumak, türkü söylemek, çağırmak anlamına **ırlamak**/yırlamak eski türkçede vardı. Kâşgarlı Mahmûd'un sözlüğünde bu fiili de, türkü, şarkı anlamında **ır/yır** kelimesini de buluyoruz. Bu kökten fal anlamında **ırk** sözü türemiş; X'uncu yüzyıldan, Orhun alfabesiyle yazılmış **Irk-Bitik** adlı küçücük bir fal kitabı da biliyoruz. Irkıl-Ata, destan geleneğine göre, Oğuz Kagan'ın veziri idi; adının da belirttiği gibi o, geleceği haber verme gücüne, ve buna dayanarak ulusu yönetenlere gerekli öğütleri verme yeteneğine sahip bir kişi idi. - **Irıklama**, (Muğla'da) yel ve romatizmayı sağaltmak için, ağrıyan yer üzerinde makasla çöp kesme diye tanımlanan bir işlemi gösteriyor. Aynı bölgede, **ırıklama** deyimi, «hastayı yere yatırıp afsunlama» diye de tanımlanıyor; böy-

lece, yukarda değindiğimiz olguya bir örnek görüyoruz: **afsunlama** ve **ırıklama** aynı işlemin değişik adları olarak kullanılabiliyor.

Parpılama, Konya'da, ocaklısının keneli hayvanlardaki keneleri gidermek için yaptığı bir işlemdir: ağzına aldığı, veya içine tükürdüğü tuz karıştırılmış suyu hayvana içirir; veya bununla hayvanı yıkar. **Parpı** kelimesi Denizli'de ve Muğla'da tehlike, korku; Amasya'da, **parpu** çeşitlemesiyle, tehlike, sıkıntı anlamlarına geliyor; **parpılamak** Kayseri'de döverek korkutmak, azarlamak anlamında kullanılıyor. **Parpı** kelimesinin bu son anlamı büyülük işlemden mi gelmedir? yoksa ters yönde bir oluşumla, «korku» anlamına gelen **parpı** mı yapılan işleme büyülük anlamını yüklemiştir? İşlemde hastalığı doğuran zararlı ve kötü varlıkları korkutarak kovma, giderme amacının bulunması bu son açıklamayı doğrulayabilir.

Darpılama, Bozkır'da, kuduzun tanılama ve sağaltmasında kullanılan yöntemi gösteriyor: hastanın, veya hastalık şüphesi bulunan kişinin üzerine su dökmedir bu. Kocaeli'nde aynı işleme **parpullamak,** Anamur'da **parpıllamak** denir. Sinop'ta, daha çok kuduz için, ama başka hastalıklar için de, ocaklının, ince bir gül değneğiyle hastanın çıplak yerlerine, veya elbisesinin üzerine birkaç defa vurmasına **parpılama** derler.

Büyülük nitelikte sağaltma işlemlerinden çok yaygın olan biri de **dalak kesme**dir: ocaklısı hastayı yere yatırır; başka bir kişi ile karşılıklı, tekerleme biçiminde bir konuşmadan sonra, tam hastanın dalağı üzerine koyduğu bir tahtaya bir balta ile vurur (Bozkır). İskenderun'da işlemin daha ayrıntılı öğelerini görüyoruz: ocaklı hastanın üstüne bir hayvan dalağı koyar, bunu kızgın bir şişle parçalar; hasta, birtakım dualaların okunmasından sonra, parçalanmış dalağı gidip bir yere gömer. Narlıdere'de, hastanın vücudunda dalağın bulunduğu yere, doğrudan doğruya, vurma taklidi yapılır. Bu işlemin dikkati çeken yanı, tekerlemeyi söyleyenlerden birinin (ocaklının) bir «dağdan» geldiğini belirtmesidir: Narlıdere'de Dalak-Dağı, Bozkır'da Kaf-Dağı. Birincide, uzmanlığın belgesi verilmek isteniyor; ikincide sözü geçen Kaf-Dağı ise, halk inanışına göre, cinlerin ve başka olağanüstü varlıkların diyarıdır. - Narlıdere'de dalak kesme kadınların işi olduğu halde, İskenderun'da ocaklısı erkektir.

Narlıdere'de yürümesi geciken çocuklara **duşşak kesme** işlemi uygulanır; bunda da, ikili bir konuşmadan sonra, yetkili kişi (çocuk oğlan ise, erkek, kız ise, kadın) çocuğun ayağına bağlanmış ipleri keser. Bu işlemin bir benzerine Konya'da **köstek kesme** diyorlar: ayakları yürürken dolaşan çocuklara uygulanır bu; kesme işini, birtakım kurallara uyarak, mahalleden bir çocuk yapar.

Gene Narlıdere'de, cılız, hastalıklı çocukları güçlendirmek için girişilen bir işlem vardır ki adına **aydaş pişirme** derler; iki yaşlı kadının karşılıklı konuşmasından sonra, çocuğu bir kazanda kaynatma taklidi yapılır.

Dalak kesmede, hastalığa sebep olan kötülük öğesini, zararlı varlığı kesmek, parçalamak, öldürmek; **duşşak kesmede,** çocuğu yürümekten alakoyan bağları koparmak (demek ki, onun ayaklarını bağlayan olumsuz güçleri yok etmek); **aydaş pişirmede,** çocuğun tam pişmemiş olduğu düşüncesinden hareket ederek, «yeniden» yeterince pişirmek yolu ile ona kıvamını, gücünü sağlamak anlamları gizli olmalıdır. Taklit, «sympathie» büyülerinin uygulamaları sayılır bunlar.

Soru 43 : Muska, nazarlık, tılsım ne işe yararlar?

Muska, arapçada «yazılı şey» anlamına gelen **musha** kelimesinin halk ağzında bozulmuş biçimidir; hastalıkları sağaltma, ya da, düşmandan gelebilecek kötülükler, görünmez kazalar, v.b. gibi herhangi bir zararı önleme amacı ile üstte taşınan yazılı kâğıda denir. Kâğıttaki yazılar yukarda (soru 39) büyülerin içeriklerini incelerken gördüklerimize benzer şeylerdir. İki örnek verelim; bunlar M. Şakir Ülkütaşır'ın yayınladığı metinlerden alındı («Halk Bilgisi Haberleri», IV, 1934, a 142):

- Birinci muskada, her birinin başına «bismillah» getirilmiş olarak, Tanrının şu on sıfatı sıralanmıştır: yâ Kahhâr, yâ Settâr, yâ Gaffâr, yâ Azîz, ya Vahid, yâ Samed, yâ Evvel, yâ Âhir, yâ Zâhir, yâ Bâtın; ondan sonra; bismillah yâ Rab (üç defa), yâ Allah (üç defa), yâ Rahmân (iki defa), yâ Kerîm, yâ Erham er-Râhimîn; en sonda da şu, herkesçe bilinen:

«lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh il-'aliyy il-'azîm», Tanrıya sığınma sözleri.

- İkinci muskada: önce Eshâb-ı Kehf'in adları (yedi kişi ile köpekleri) sıralanmış, arkasından da bir arapça dua yazılmıştır; bunun sonu yukarıdaki muskadaki «lâ havle...» sözleriyle tamamlanmıştır.

Her iki muskanın ne işe yaradığı da metinlerin başında şöyle anlatılmıştır:

- (1) Her kim bu esmâ-i şerîfeyi okusa, ve yahut yazıp götürse (= taşısa), veya suyunu içse cemî' belâlara ve emrâzlara ve hastalıklara şifadır.
  (2) Her kim bu muskayı taşısa ve suyunu içse yetmiş iki türlü derde şifadır.

Bu metinlerin karşılaştırılmasından şu sonuçları çıkarıyoruz: 1) Muskalarda yazılı olan şeyler üfürük (nefes, okuyup üfleme...) işlemlerinde de kullanılabilir; birinci metindeki «her kim bu muskayı okusa» sözlerinde bu açıkça belirtilmiş. 2) Bunların kullanılış alanı çok geniştir; birinci metinde: «cümle belâlar», «emrazlar»; ikinci metinde: «yetmiş iki türlü dert». 3) Yazılı sözlerde belli bir hastalığa, derde, felâkete anıştırma görmüyoruz; sözler Tanrı adları, Tanrıya yakarış ve sığınma anlatımında şeylerdir. Sözlerin dizimlenmesinde büyülük bir nitelik gözetilmiş olabilir: kimi sözler üç defa, kimisi iki, kimi de bir defa yazılmış. İkinci muskanın büyülük niteliği Eshab-ı Kehf'in adlarındadır; bu yedi kişi, olağanüstü bir uykuya dalıp yüz yıl sonra uyanmaları ile tabiat yasalarını alt üst etmiş kimselerdir.

Muskalar bir kâğıda yazılır. Eskiden, kâğıt yerine deriye de yazılırdı, deri dayanıklı olduğu için. Eskiyip yırtılmasını, yazıların silinmesini önlemek için muskayı muşambaya sarıp deriden veya madenden bir zarf içine yerleştirirler; çocukların omuzlarına, büyüklerin boynuna asarlar. En çok görülen biçimleri üçkendir.

Nazarlık, bir yöniyle, yani kötü gözlerin ve kıskançlık duygularının sebep olabileceği hastalıklardan, sakatlıklardan koruyucu niteliğiyle, muskanın işini görür. Ama, adından da anlaşılacağı üzere, onun asıl görevi kötü gözlerden korumadır. Kıs-

kançlık duygusu ile yüklü, ya da kötü niyetli bir bakışın etkisi düşünülerek, çoğu kez boncuktan yapılmış göz biçiminde bir nesnedir; rengi mavidir, çünkü en etkin olduğuna inanılan, bu yüzden de en çok kaçınılan bakışlar gök gözlülerinkilerdir. Nazarlık olarak kullanılan başkaca şu maddeler de var: herhalde göz biçiminde oldukları için, kabuklu hayvanların kabukları; kurt dişi; yeşil kahve; çitlenbik ağacının kabuğu; iğde çekirdeği; kurt aşığı; şap. Bu nesnelerin, zararlı bakışları kendi üzerlerine çekecekleri, ve böylece taşıyanları koruyacağı düşünülür. «Kötü gözün bakışı ile şap erirmiş» inanışı, nazar boncuklarının mavi, yani «kötü göz»le aynı renkte olması bu düşünceyi açıklayıcı olgulardır.

Boncuk, küçük hayvan kabukları gibi nazarlık değerinde nesnelerden, insanlar gibi hayvanları korumaları da beklenir. Çağımızda otomobil, kamyon, otobüs gibi taşıtlara da, motorları hayvanların işini gördüğü için, nazarlık takılıyor.

Çocukların beşiklerine, veya omuzlarına takılmak üzere, yakınlarının hediye ettikleri, altın veya gümüşten «maşallah»lar, muska ile nazarlık arası koruyucu nesnelerin süse dönüşmüş biçimleri sayılabilir. «Maşallah» yazısı, bezekli biçimlerde, evlerin kapılarına da aynı düşünce ile konulur. Bahçelere dikilen at başı, ev kapılarına çakılan at nalı da birer nazarlık görevi yüklenmişlerdir.

Nazarlık olarak ne kadar çeşitli nesnelerin kullanılabileceğini Kastamonu'daki şu gelenek de bize açıkça gösteriyor: çocuğu korumak için, onun ilk kakası çörek otu, üzerlik tohumu ile karıştırılan bir beze sarılır, odasının kapısına asılır; lohusayı korumak için de, onun yorganına bir iğne saplanır, yan tarafına bir yumurta, bir baş soğan ve bir baş sarımsak asılır.

Birçok yerlerde doğumu kolaylaştırmak için baş vurulan büyülük işlemlerde Fatma-Ana eli, ya da Meryem-Ana eli denilen bir bitki kullanılıyor. Aynı adı taşıyan, ve el biçiminde, madenden yapılmış nesneler nazarlık olarak kullanılır. Beş parmağı açılmış el resminin nazara karşı bir korunma aracı olması dünya üstünde çok yaygın bir gelenektir. Memleketimizin kimi bölgelerindeki köy evlerinin duvarlarında aşı boyası ile basılmış el resimleri görülür. Aynı resimlere Anadolu'nun tarih-öncesi çağlarından kalma yapı artıklarında da rastlanıyor. -

Bu el resimleri ile, kötü gözden korumak için girişilen işlemler sırasında, zarar verecek kimse karşıda duruyormuş gibi, eli ileriye doğru uzatarak söylenen «elemtere fiş, kem gözlere şiş», «beş parmağım gözüne» sözlerinin karşılaştırılması bir anlam kazanır. Bu el hareketleri, kötülük getirmesi ihtimali olan gözleri oyma tehdidi ile korkutmanın, ve eli, nazara uğrayacak kimse ile zarar verecek kişinin bakışı arasına bir engel olarak koymanın anlatımları olmalıdır. - Elin başka büyülük işlemlerde de önemini biliyoruz: ocaklıların sağaltma güçlerini başkalarına geçirmelerine «el verme» deniyor. Ermiş kişilerin kerametleri arasında, onların korumak istedikleri insanlara, hayvanlara atılan okları, mermileri, top güllelerini elleriyle çevirmelerini anlatan efsaneler vardır.

Tılsım, anlamı bulanıkça bir kelimedir. Yukarda (soru 37-39) büyünün etkisini sağlayan araçlara (dua sözleri, işaretler, v.b.) bu adın da verildiğini gördük. Başka bir anlamı ile tılsım, define gibi gizli şeyler bulmayı, kapalı yerleri, örneğin saray, mağara kapılarını açmayı sağlayan, ve ancak ehlinin bildiği sözleri, ya da kullandığı araçları gösterir. Örnek olarak, Bergama'da bir inanışta yer alan şu «tılsım»ı gösterebiliriz: Bir kimse hüdhüd kuşunu tutup onun gözünü ve ödünü sıcak sıcak kendi gözüne sürme gibi çekerse yer altındaki saklı hazineleri görebilirmiş. Defineler söz konusu olduğunda, onların yeri bulunduktan sonra, meydana çıkarılma işinin tamamlanabilmesi için kesilmesi gereken kurbana, ve çoğu kez çapraşık ve güç başkaca işlemlere de tılsım adı verildiği oluyor. Bu anlamları ile tılsım, masallarda çok rastlanan bir öğedir.

Soru 44 : «Halk hekimliği» deyiminden ne anlıyoruz?

Bu soru ile bundan sonrakinin kapsadıkları konuları incelemeye girişmeden «halk hekimliği» deyiminin anlamı üzerinde bir azcık duralım.

Halkın, olanakları bulunmadığı için, ya da başka sebeplerle doktora gidemeyince, veya gitmek istemeyince, hastalıklarını tanılama ve sağaltma amacı ile başvurduğu yöntem ve işlemlerin tümüne «halk hekimliği» diyoruz.

Bu açıdan «hastalık» deyimi de alıştığımızdan geniş bir anlam kapsar. Bununla sadece kişinin sağlık durumundaki aksaklıkları değil, kısırlıktan tutun da nazar değmesi gibi insanlardan gelebilecek kötü etkilere, ve tabiat-dışı varlıkların (cinler, periler, v.b.) sebep olabilecekleri sakatlıklara kadar türlü bozuklukları anlamak gerekir.

Böyle tanımlanınca, halk hekimliği kavramı içine giren işlem ve yöntemlerin, yukardan beri incelediğimiz olguların pek çoğunu da kapsadığı kendiliğinden beliriverir. Nitekim, kitabımızın bundan önceki sahifelerinde sıraladığımız 43 sorudan 22'sinde (soru 8, 9, 15 - 20, 22, 27, 30, 33-43) yer yer, vücut ve ruh sağlığı ile ilgili inanç ve işlemlere rastladık. Aşağıda, geleneğin kendine özgü sorunlarını ele alarak bilgilerimizi tamamlamayı deneyeceğiz.

Soru 45 : Halk hekimliğinin büyülük sağaltma yöntemleri nelerdir?

Halk geleneğinde sağlığı koruma, hastalıkları tanılama ve sağaltma işlem ve yöntemlerinin bir bölüğü sadece büyülük niteliktedir; ikinci bir bölüğünde büyülük ve akıllık (**rationnel**) işlemler birbirini tamamlar. Bütün bunları, her tipten birer ikişer örnek de vererek, kümelemeyi deneyelim.

1. Büyülük nitelikte korunma ve sağaltma işlemleri.

a) **Yatırlar.** Yukarda (soru 15, 16), başka yönlerden incelerken gördüğümüz gibi, türlü olağanüstü güçleri olduğuna inanılan, adlı adsız evliyalara halk, türlü hastalıklarını sağaltmak için de baş vurur. Kısırlık, kadının bir suçu sayıldığı için, yatırlara bunu gidermek amacı ile baş vuranlar kadınlardır. - (Masallarda ve destanlarda ise kusuru kadınla erkeğin paylaştıkları düşüncesinin izlerini görüyoruz: Bir **dervişin**, yahut olağanüstü güçte bir **ihtiyarın** verdiği elmayı paylaşarak yedikten sonra çocuk sahibi olur ana baba. **Dede Korkut Kitabında**, Derse Han, çocuğu olmadığı için yakındığı zaman: «...Bu kara ayıp ya bendendir, ya hatunumdandır.» der.) Yatırlara giden kadınların giriştikleri işlemler çeşitlidir: sadece bir adak; yatırın

toprağından suya karıştırıp içmek; yakınında bulunan kaynaktan su içmek; etrafındaki ağaç, çalı, parmaklık, pencere demiri gibi şeylere bez bağlamak; dileğini daha açık, daha kesin belirtmek için ufacık bir salıncak asmak; yatırın bulunduğu yerde gecelemek... bunların en yaygınları.

Kimi yatırlar bir hastalığın uzmanıdır; ama çoğunda birkaç hastalığı, kiminde ise «bütün dertleri» sağaltma gücü olduğuna inanılır. Ankara'nın Ayaş ilçesi topraklarında, Isparta'da birer «Sıtma Dedesi» var; adlarından da anlaşıldığı gibi bunlar «sıtma uzmanları»dır. Keskin'de Haydar Dede, Afyon'un İhsaniye ilçesine bağlı Karacaahmet köyünde Karaca Ahmet Sultan, Ankara'nın Nallıhan ilçesi topraklarında Bacım Sultan sinir ve akıl hastalıkları uzmanlarıdır. (Hikmet Tanyu, **Ankara çevresinde adak...** 1967, s. 9, 217.) Ama uzmanlaşmış yatırlardan dahi uzmanlıkları dışındaki hastalıklar ve aksaklıklar için «deva» istendiği görülüyor: Bacım Sultan, özellikle kara-sevda, ruh ve akıl hastalıkları yanında, kısırlığı giderme gücüne de sahiptir; Karaca Ahmet Sultan için, «delilerle dolular (yani gebe kadınlar) ona baş vurur» deniyor. (Bk. soru 41.)

b) **Ocaklar.** Yukarda (soru 41) ocaklıların yatırlarla ilişkileri, bir erkeğin hangi şartlar içinde «albastı ocaklısı» olabileceği, Zencilerin tütsülemelerinden geçmiş hastanın kendisinin de tütsüleme yeteneğini, yani bir türlü ocaklı niteliğini nasıl kazanabildiği üzerine yeterince bilgi verdik. - Bugüne kadar derlenen bilgilere göre her hastalığın ocaklısı olabilir sanıyoruz.

c) **Üfürük, afsun, urza,** v.b. işlemlerinin büyük bir bölüğü, bağlama büyülerini çözme yöntemleri, birer sağaltma yolu sayılır. Keza, nazarlık ve muskalar, insan vücuduna gelecek zararları önleme güçleri bakımından, sağlığı koruma araçlarıdır. Bunlar üzerine de yukarda (soru 35-43) yeterince bilgi verildi.

d) **Kutlu yerler.** Bir evliyanın, yani gerçekte yaşamış, veya yaşadığına inanılan bir ulu kişinin makamı olmadığı halde türlü hâcetler için baş vurulan yerler vardır: kayalar, ağaçlar, pınarlar, ılıcalar gibi. - Öksürük çeken hastalar Everek yakınlarında Delikli Kaya'daki delikten geçince dertlerine deva bulurlarmış; sıtma nöbetine tutulanlar, hatta kışın en soğuk günlerinde bile, gene Everek'teki bir kaynakta bir, iki, en fazla üç

defa yıkanmakla şifaya kavuşurlarmış. (Nicolaïdès, s. 337, 338.) Fırat'ın kaynağı diye bilinen Dumlu'ya, güç doğuran kadınların ve türlü hastalıklar çekenlerin baş vurduklarını yukarda anlattık (soru 18). Trabzon yakınlarındaki Meryem Ana (Sumela) manastırındaki mağarada bir havuza 30-40 metre yukardan düşen damlalarla kötürümlerin sağaltılması, Efes'teki Meryem Ana evinin yanındaki pınarın suyundan şifa umma, Edremit yakınında bir kaya oyuğundaki Şıpşıp Dede'ye adakla, ve suyundan alınan çakıl taşları ile hastalıklardan kurtulma inanışlarının, pınarın, kayanın, mağaranın kutları ile açıklanması gerektiğini sanıyoruz.

c) Hızırın kutlu kişiliğine bağlanan birçok sağaltma ve korunma işlemleri de var: Başkaca dileklerin yanında, çocuksuz kadınların, Hıdrellez gecesi, çoğu kez bir gül dalının dibine küçücük bir salıncak asmaları gibi. - İlerde, Hıdrellez töre ve törenlerini incelerken bu konuya değineceğiz.

2. Halk hekimliğinde bir bölük işlemler de var ki, içeriklerinde hem büyülük öğeler, hem de gerçekçi, akılcı (**rationaliste**) yöntemler bulunuyor. Nasreddin Hocanın, fıkrasındaki öğütünü hatırlayalım: Komşusu uyuz keçisini getirmiş Hocaya, okuyup üflesin diye. Hoca: «Bir güzel nefes ederim, ama, illetin hayvandan def' olmasını istersen benim nefese senin tarafından bir miktar katran ilâve edilmelidir.» demiş. - Bunun gibi, okuma, üfleme yoliyle olsun, yatır ziyareti biçiminde olsun, derdinden kurtulmak isteyene, hocası, ocaklısı, türbedarı, yani sağaltma işini üzerine almış kimse, ya da kitaplardaki hazır «reçete»ler, «manevî» araca, çok defa, «maddî» gereçler ekleme gerekliliğini unutmazlar. Denebilir ki her iki taraf, hasta da, «hekimlik» görevini üzerine alan da, bu gereçlerin «manevî» gücü destekleyeceğine, tamamlayacağına, yani «ilâç» niteliklerine inanırlar. Daha önce (soru 41), Afyon bölgesinde, köstebek adı verilen bir çıbanın sağaltılmasında köstebek etinden nasıl yararlanıldığına değinmiştik; ordaki ocağın adı da **Köstebek ocağı**dır; inanışa göre bu çıban azınca sıracaya çevirirmiş. İstanbul halk hekimliği geleneğinde sıraca için aynı yöntemin uygulandığını görüyoruz: «Erkek olana dişi, kadın olana erkek köstebek yarılarak sıracalı yere tatbik olunur.» (M. Halit Bayrı, **İstanbul Folkloru**, s. 108, n° 173). - Elbette ki sağaltma işlemlerinde,

ocaklının kişiliği, hasta ile hayvanın cinsiyetlerinin birbirinden farklı olması, hastalık ile «ilâc»ın aynı adları taşımaları... büyülük birer olgudur; ama, çıbanı ona bir «madde» sararak sağaltma denemesi «ilâç uygulama» ilkesine dayanır. Aynı tipten bir bileşimin başka örneğini yılan şerbetlilerinde görürüz. Şerbetli bir türlü ocaklıdır; onun yılan sokmasına karşı bağışıklığı vardır. Yeteneğini başka bir şerbetliden almıştır; kendisi de başkasına aktarabilir. Şerbetli olmanın ona yılan sokmasını sağaltma gücünü verdiğine de inanılır. Şerbetlilerin, yılan sokmasına karşı uyguladıkları yöntemlerdeki başarı değeri tartışılsa bile, onların bu yeteneği kazanmaları, bilgilerimize göre, sadece «nasib alma» töreleri ve bunlara koşulan dualarla değil, aynı zamanda yılan zehirine karşı doğuştan bağışıklı olmaları ile açıklanır.

Bu bölüğe giren başka bir sağaltma işlemi de «deriye çekme»dir; yüksek bir yerden düşme sonunda vücudun ezilmesi halinde, bir de ateşli hastalıklarda (en çok sıtmada) uygulanır. Yaralı veya hasta, hemen kesilen bir hayvanın sıcak derisi içine sarılıp terletilir. - Alabalığı canlı canlı ikiye bölüp vücudun ezilmiş, morarmış yerine sarma da, deriye çekme tipinde bir sağaltma yöntemi; bu konuda S. Eyüboğlu'nun edindiği bilgiye göre alabalığı avlayıp yemek eskiden günah sayılırmış. - Nevzat Gözaydın («Türk Folklor Araştırmaları», n° 216, 1967), deriye çekme ile sağaltma tekniği üzerine yayınladığı yazıda, gözetilmesi gereken kuralları sayıyor; bunlar arasında, hayvanın kesilmesinin kurban törenindeki gibi olması, etinin fukaraya dağıtılması, kesilen hayvan sahibine, karşılığında, değeri ne olursa olsun bir hayvan isteme hakkı tanınması... gibi.

Bir üçüncü örneği «Kırlangıç Uşakları»nın gözdeki perdeyi gidermelerinde buluyoruz. Bu «göz cerrahlığı uzmanları»nın işlemlerinde, görünüşe göre büyülük bir yan yoktur. Dr. N.R. Balcıoğlu'nun belirttiği gibi («Türk Folklor Araştırmaları», n° 30, 1952) bu, kırıkçı ve çıkıkçılarınki tipinde bir tekniktir Ama, Kırlangıç Uşakları kendilerini Kadiri tarikatından sayarlar, ve adlarını, eski pirlerinden birinin, bir padişahın gazabından, kırlangıç olup uçarak kurtulmasını anlatan bir efsaneye bağlarlar. (Ali Rıza Önder, «Türk Folklor Araştırmaları», n° 91, 1957). Öte yandan, Kilis halk hekimliği geleneğinde de

göze inen perdeyi kırlangıç kanı ile giderme yöntemi var. (Hurşit Alparslan, «Halk Bilgisi Haberleri», X, 1940, n° 106.)

Bütün bunlardan çıkan sonuç: gerçekçi niteliği pek belirli olan işlemlerde bile türlü inançlara, efsanelik kişilerin kutlu güçlerine dayanma eğilimi halk hekimliğinin başlıca niteliğidir. Ecza fabrikalarının en modern ilâçlarını bile alırken «şifa niyetine» demeyi unutmayan hastaların sözlerinde de bunun bir anlatımını buluruz.

Soru 46 : Halk hekimliğinde tümiyle gerçekçi-akılcı yöntemler de var mıdır?

Bundan önceki sorunun kapsadığı konuyu incelerken de gördüğümüz gibi büyülük işlemlerin bile birçoğunda, aynı zamanda, gerçekçi-akılcı araç ve gereçlerden yararlanma eğilimi var. Bir bölük sağaltma yöntemleri ise bütüniyle gerçekçi-akılcıdır. Bunlar «ev ilâçları», «koca karı ilâçları» adlariyle gösterilir. (Bu ikinci adlandırmada birazcık küçümseme, alay anlamı gizleniyor.)

«Halk Bilgisi Haberleri» dergisinde (sayı 42, 43, 45, 46, 48, yıl 1934-1935) M. Şakir Ülkütaşır Sinop'ta, aynı dergide (sayı 109, yıl 1940) Cahit Öztelli Zile'de kullanılan halk ilâçlarının uzunca listelerini yayınlamışlardır. M. Halit Bayrı'nın kitabında (**İstanbul Folkloru**, s. 99-110), hastalıklara göre kümelenmiş 223 «reçete»lik bir liste buluruz. Bunlara, daha başkaları arasında, Osman Bayatlı'nın **Şifalı otlar ve Lokman Hekim** (İzmir 1960) ve Şeref Üsküp'ün **Şifalı otlar ve kuvvet macunları** (İzmir 1968) adlı kitaplarını ekleyelim. Bu makale ve kitaplarda verilen tertiplerin pek çoğuna giren maddelerde herhangi bir büyülük nitelik değil, sadece «ilâç» yeteneği tanınmaktadır; çoğu için modern hekimliğin yargısı da olumludur; eczanelerde de satılan şeylerdir bunlardan büyük bir bölük: kâfur, ispirto, ıhlamur, kinin, karbonat, v.b. gibi. Ev ilâçlarının, koca karı ilâçlarının birçoğu eski tıbbın bugün için eskimiş, yeni yeni ecza maddelerinin, sağaltma yöntemlerinin bulunması ile uygulanmaz olmuş gereçleri olsa gerek. Olumlu etkilerini unutmamış eski kuşaklardan miras alan yeni kuşaklar, bunlara olan

güveni sürdürüp gidiyorlar. Bununla beraber, içlerinde garip terkipli olanlar da yok değil; birkaç örnek verelim:

- Sıtma için: Yedi deliksiz inci dövülerek toz haline getirilir. İçine, lekesiz siyah tavuğun üç damla kanı ile biraz kırmızı büber ilâve edilir. Bu suretle hap yapılarak birbiri arkasına üç sabah hastaya verilir.
- Verem için: ölü köpek kafası yakılarak toz haline getirilir. Bu toza baharat karıştırılarak hastaya verilir.
- Gene verem için: Köpek tersi yoğurtla karıştırılarak hastaya verilir.
- Gene verem için: Köpek yavrusu kesilerek eti pişirilir. Haberi olmadan hastaya verilir.

Birinci reçetedeki, «tavuğun lekesiz, siyah renkte», kan damlaları sayısının da «üç» olması şüphe yok ki büyülük öğelerdir; verem için salık verilen ilâçlarda köpekten alınan şeylerin bulunmasının da gene bu türlü bir anlamı olmalı.

Eski tıbbın sağaltma yöntemlerinin halk hekimliği işlemlerine dönüşmesine ilginç bir örnek de «kan aldırma»dır. Bunun «boynuzla hacemet» ve «sülük tutunma» çeşitleri vardır. Hacemet uzmanları, genellikle, hamam natırlarıdır; sülük tutunmayı evlerde, hasta veya yakınları, kendi başlarına uygularlar.

Ilıcalara gelince: onların inanışlarla olan ilişkilerine yukarda (soru 18) değindik; gördük ki ılıcaların meydana çıkışları, çok defa, olağanüstü olaylara bağlanıyor. Yakınlarında, çoğunun, bir yatır, bir evliya vardır. Kimi ılıcaların pirleri, sahipleri olduğuna inanılır. Şifa sağlama güçleri de bütün bu «kutlu» öğelerden gelir. Ama, öte yandan da, her ılıcanın suyundaki terkibe göre, bir hastalığa, kimisinin birkaç hastalığa, şifa sağlaması konusunda halk hekimliği geleneği ile çağdaş tıp birleşmiş durumdadır. Bursa'daki, Yalova'daki konforlu kaplıcaların müşterileri aynı zamanda romatizma uzmanı doktorların hastaları olabilirler; ücra köylerdeki ılıcalar, dağ başlarındaki, çoğu üstü bile örtülmemiş sıcak su kaynakları, ağrılarını, sızılarını dindirme yollarını kendi başlarına arayanların uğrağıdır.

Soru 47 : Hayvan sağlığı ile ilgili gelenekler nelerdir?

Hayvancılık deyince, daha çok, dört ayaklı evcil hayvanların üretim ve bakımı hatıra gelir: at, eşek, katır, inek, öküz, manda, deve gibi büyük baş hayvanlar; koyun ve keçi gibi küçük baş hayvanlar. Halk geleneklerini incelerken, koyuncuların önemli yardımcısı köpeği, Türk evlerinin kedisini, avcıların alıcı kuşlarını, ve bütün çeşitleriyle kümes hayvanlarını da unutmamak gerekir. Görülüyor ki, halk hekimliğine paralel olarak, «halk baytarlığı» deyimiyle gösterebileceğimiz bu araştırma alanı çok geniştir; memleketimizin halkbilimi çalışmalarında bu zengin konular üzerinde araştırma ve incelemeler henüz yetersizdir. Halk hekimliği üzerinde çalışmalar nasıl tıp öğreniminden geçmiş uzmanlar bekliyorsa, halk baytarlığı konularının da en yetkili araştırıcıları veterinerlik biliminin dallarından gelecek. Son zamanlarda bu yönde çalışmalara girişmiş uzmanlar da belirmektedir bilim dünyamızda. Biz kendimizde, bu zengin araştırma alanının da ancak bir iki sorununa değinip geçme yetkisi görüyoruz.

Anadolu'ya gelmeden önce yaşadıkları yerlerde de başlıca geçimlerini hayvancılıkla sağlayan, göçebe ve yerleşik Türklerin, hayvan sağlığı ile ilişkili zengin bir gelenekleri vardı. Kâşgarlı Mahmûd'un kitabında yer yer izlerini buluruz bunun. Örneğin o, Anadolu'da da **andız** denilen otun adı geçince sözlüğünde, bunun, «atın karnı ağrıdığı zaman ilâç olarak içirildiğini» söyler. - Ferruh Dinçer'in **Türk folklorunda veteriner hekimliği üzerine araştırmalar** (Ankara 1967) başlıklı incelemesinden öğrendiğimize göre koyun çiçeğine karşı, Akdeniz bölgesi Yörükleri kendi hazırladıkları aşıyı kullanırlar; bu aşılama tekniğinin kökeni, Dinçer'in kanısınca, Orta Asya geleneklerine çıkar; yazara göre bu tipte aşılamaya diğer ülkelerde rastlanmıyormuş.

Hayvanların sağlığını koruma, hastalıklarını sağaltma yolları da, insanlarda olduğu gibi, 1) tümiyle akılcı yöntemler, 2) tümiyle büyülük işlemler, 3) büyülük ve akılcı katışık işlemlerdir.

Hayvan sağlığı ve bakımı gelenek ve göreneklerinin bu üçüncü türden işlemlerini incelerken, koyun ve keçi kırkımı, nalbantlık, iğdiş etme gibi teknikleri de unutmamak gerekir, ilk

bakışta bunlar hayvan sağlığı konusuna uzak kalıyor görünseler bile. - İğdiş etme, büyük baş hayvanlardan boğalarla atlara, ve küçük baş hayvanlara uygulanır; onların erkeklik bezelerini işlemez hale sokma işlemidir. Ali Rıza Yalgın göçebe topluluklarının hayvancılık geleneklerine değgin bilgiler verirken («Türk Folklor Araştırmaları», no° 2, 1949) bu tekniğin çeşitlerini sıralar: makine iğdişi, çekme iğdiş, burma iğdiş, dövme iğdiş, dişle iğdiş. Bunlardan, uygulanmaz olmağa yüz tutmuş olan sonuncusu, 1940'ta Torosların Bulgar Dağı yaylalarındaki Bahşış Türkmenlerinde gördüğü «dişle iğdiş etme», verdiği bilgiye göre, iğdiş etme tekniklerinin en eski tiplerinden biridir: uzman koyuncu, koçun yumurtalara giden damarlarını ön dişleri arasında sıkıştırarak, damarları işlemez hale sokar. A.R. Yalgın'ın verdiği bilgilere göre bu yöntem eskiden Macaristan'da, ve yakın zamanlara kadar Orta Asya'da da uygulanırmış.

Soru 48 : Hayvan sağlığını koruma yöntemlerinden büyülük nitelikte olanlar hangileridir?

Nazar üzerinde dururken (soru 35, 36, 43) söylediğimiz gibi, hayvanlar, ve özellikle büyük baş hayvanlar da, insanlar gibi kötü göze uğrayabilir. Onun için onlara da «nazarlık» takılır. Bunlar atlarda mavi boncuklarla, üçgen biçiminde, renkli deri zarflar içinde muskalar dizisinden meydana gelmiş boyun ve baş süsleridir.

Yukarda (soru 41), Nicolaïdès'in XIX'uncu yüzyıl sonlarına değgin bilgilerine dayanarak, kimi ocaklıların aynı zamanda hem insan, hem de hayvan hastalıklarını sağaltma gücünde olduklarını söylemiştik. Daha önce, başka bir vesile ile Nasreddin Hoca'dan aktardığımız fıkra da anlatıyor ki, «nefesi kuvvetli» hocalar, hasta insanlar gibi, hasta hayvanları da okuyup üflerler. Hayvanların, salgın hastalıklardan korunması için, «yeniden canlandırılmış bir ateş»in alevleri önünden geçirilmesi biçiminde, Balıkesir'in bir köyünde uygulanan bir töreyi de hatırlatalım. (Soru 22.)

Narlıdere Tahtacılarından edindiğimiz bilgiye göre Beygirlerin piri, Apsak Koca diye, makamı nerede olduğu bilin-

meyen bir evliyadır. Atlar sancılanınca ona çorba adarlar. Kulapa köyünde öğrendiğimize göre Afyon bölgesinde Kara Baba adiyle anılan iki yatır vardır. Hayvanlar kara-dalak hastalığına yakalanınca çoban sürüyü bu yatırların çevresinde üç veya yedi defa çevirir, sopasını yatırın üstüne atar, orada yığılmış değneklerden bir tane alır. Yatıra her sürüden bir kurban vermek gerektir, adak olarak.

Hastalıkları sağaltmak için baş vurulan «hayvan yatırlar»ın da bulunduğuna üç tanıt: Selânik'te bir, İstanbul'da iki «At mezarı» vardır. İstanbul'dakinin bir tanesine (Karaca Ahmet Sultanın atına) vaktında yürümeyen çocukları götürürlermiş. İstanbul'daki öteki «At Evliyası»na sancılı atlar götürülür, mezar etrafında üç defa dolaştırılırdı; orada Padişah İkinci Osman'ın (Genç Osman) Sisli-Kır adlı atı gömülü idi. (Bk. «İstanbul Ansiklopedisi», **At mezarı** maddesi.)

Soru 49 : Halk takvimleri, ve halkın hava değişikliklerine, mevsimlere, aylara değgin gelenekleri nelerdir?

Bu sorunun kapsadığı olgulardan bazılarına yukarda yıldızlarla (soru 6), tabiat olayları ile (soru 17), günler ve işlerle (soru 27) ilişkili inançları ve töreleri incelerken, dolayısıyle, değindik; ilerde, bayramları ve yılın belli mevsimlerinde, belli günlerinde düzenlenen törenleri ve törenimsi eğlenceleri gözden geçirirken de, sırası düştükçe değineceklerimiz olacak bunlardan.

Halk takvimlerini incelemeye girişmeden önce resmî takvimler üzerine bir iki kelime söyleyelim. Bugün, çoğunluğu müslüman olan memleketimizde, iki takvim kullanılır: 1) bir yılı, ayın 29/30 günlük dönem içindeki değişmelerine göre 12'ye bölen, yani 354/355 gün sayan ay-takvimi («kamerî takvim»), 2) dünyanın güneş etrafında 365/366 günlük hareketi esasına dayanan, batı ülkeleriyle ortak, güneş-takvimi («şemsî takvim»). Halkın gelenekleriyle ilişkili sayılı günler için bu iki takvimden de yararlanılır: dinî bayramlar için ay-takviminden, başka türden tören ve işler için, mevsimleri göstermeye elverişli güneş takviminden.

Bizim toplumumuzda 1925'ten önce, geçmiş yıllar, esas

itibariyle, bu iki takvime uyularak gösterilirdi. Birincisi için başlangıç, Muhammed Peygamberin Mekke'den Medine'ye göç ettiği, milâdî 622 yılının 17 temmuz günü idi; onun için «hicrî takvim» de denir buna. İkincisine gelince: bunun başlangıcı, her ne kadar günümüzde İsa'nın doğduğu gün (daha doğrusu, doğumu diye kabul edilen tarihten bir hafta sonrası) ise de, 1672 yılından sonra Osmanlı idaresince uygulanan yeni bir takvim, o yılı, hicrî hesaba göre, olduğu gibi, yani 1087 olarak bırakıp, ondan sonraki yılları güneş takvimine göre yürütme ilkesine dayanıyordu; bu takvime «mâlî-rumî» adı verilmişti. 1332 malî-rumî yılına (1916 milâdî yılına) kadar bu takvim ortodoks-hıristiyan memleketlerin kullandıkları **julien** takvimi üslûbunda idi; yani protestan ve katolik ülkelerinin grégorien takvimi ile, 1894 yılından bu yana, 13 günlük bir fark gösteriyordu: bizim tarihleri, grégorien hasabına uydurmak için, 13 gün eklemek gerekirdi; yılbaşı da mart idi. 1916'da bu 13 günlük fark kaldırılarak grégorien takvimi kabul edildi, ama yılbaşı gene mart kaldı, 1925'e kadar. Demek ki 1925'ten önce doğmuş kimseler için günümüzde üç ayrı «doğum tarihi» ile karşılaşacağız; örneğin: 1) bugünkü takvime göre 2 eylül 1907'de doğmuş bir kimse, 2) hicrî-şemsî (rumî-malî) takvime göre 20 ağustos 1323'te, 3) hicrî-kamerî takvime göre 24 receb 1325'te doğmuştur.

Halk geleneklerinde takvim konusuna dönelim: Geçmişte belli bir olayın zamanını göstermek için halk dilinde örneklerine sık sık rastlanan yöntem, toplumun yaşamında iz bırakmış daha önemli bir olayın bellek-taşı olarak alınmasıdır: Seferberlik (1914-1918 savaşı), 93 harbi (1876), Balkan harbi (1912), Erzincan depremi (1939), gibi. Kimi zaman da tersine bir yol tutularak, bir olayın tarihini, konuşan kişi kendi yaşını hareket noktası alarak belirlendirir: «Ben 15 yaşımda iken...» gibi. Bunlar, şüphesiz, bireylik değerde yöntemlerdir; sadece takvim kavramının ne kadar çeşitli görüntüleri olabileceğini belirtmek için andık bunları.

Gece ve gündüz, tabiî, güneşin batması ile doğması arasındaki zaman bölümleridir. Ancak, batı geleneğinden farklı olarak bizde gün, akşam güneşin batmasından başlar: örneğin, perşembe günü güneş battıktan sonrası, ertesi gün güneş batmasına kadar cuma sayılır.

Haftanın günleri herkesçe «resmî» adları ile bilinmekle beraber, bölgelere, kasabalara göre özel adlar taşıyan günler vardır. İki örnek verelim. Denizli'nin Çal ilçesine bağlı Mahmutgazi köyünde:

yerli gün adları	resmî gün adları
cuma	cuma
cumartesi	cumartesi
gireği	pazar
pazar	pazartesi
pazartesi	salı
ışıklı	çarşamba
cuma akşamı	perşembe

(M. Tuğrul, **Mahmutgazi köyü...**, İstanbul 1969, s. 222.)
Bolu'nun Mudurnu ilçesinde:

yerli gün adları	resmî gün adları
cuma	cuma
pazar	cumartesi
pazartesi	pazar
Bolu pazarı	pazartesi
dernek	salı
çarşamba	çarşamba
perşembe	perşembe

Görülüyor ki günlerin adlanmasını, hafta içinde, bölgenin ticaret merkezi olan kasabaların pazarının kuruluş günü etkiliyor. Cuma, dinlik niteliği gereğince, hiçbir yerde ad değiştirmez. - Mahmutgazi köyünde pazarın adı, **gireği** fumcadan gelme. Bu olguya Anadolu'nun başka yerlerinde de rastlıyoruz.

Yaşamlarını çiftçilik ve hayvancılık ile sürdüren toplulukların takvimleri, pek tabiî, mevsimlerin ve her mevsim içindeki bölünmelerin yıl içinde, her defasında aynı hava şartlarına rastladığı bir düzende olacaktır; nitekim bu çevrelerin halk takvimleri güneş takviminden pek farklı değildir; aynı ilkeye dayanır. Ancak ayların adlarında ve bölünmelerinde, türlü etkenlerden gelme çeşitlenmeler görülür. Birkaç örnek üzerinde görelim bu çeşitlenmeleri.

1) Mahmutgazi köyünde (Denizli/Çal):

bahar	mart	(22 mart - 5 mayıs)
	hıdrellez	(6 mayıs - 21 haziran)
yaz	gündönümü	(22 haziran - 13 ağustos)
	ağustos	(14 ağustos - 21 eylül)
güz	güz	(22 eylül - 5 kasım)
	kasım	(6 kasım - 21 aralık)
kış	zemheri	(22 aralık - 31 ocak)
	karakış	(1 şubat - 21 mart)

Bu takvimde göze çarpan nokta, her mevsimde iki ay hesabiyle, yılın sekiz aya bölünmüş olmasıdır.

2) Darende'de:

orta kara kış	(ocak)
gücük	(şubat)
mart	
lisan	(nisan)
mayıs	
ilk temus	(haziran)
orta temus	(temmuz)
son temus	(ağustos)
ilk güz	(eylül)
orta güz	(ekim)
son güz	(kasım)
ilk kara kış	(aralık)

3) Giresun'da, Köroğlu köyü:

zemheri	(ocak)
gücük	(şubat)
mart	
abrul	(nisan)
mayıs	
kiraz	(haziran)
orak	(temmuz)

ağustos	
haç ayı	(eylül)
avara	(ekim)
koç ayı	(kasım)
kara kış	(aralık)

4) Erzincan'da Semek köyü:

zemheri	(ocak)
şubat	
mart	
abril	(nisan)
mayıs, haziran, temmuz, ağustos, eylül	
havara	(ekim)
koç ayı	(kasım)
kara kış	(aralık)

5) Muş ve çevresinde:

kânun-i sani	(ocak)
sıbat	(şubat)
adar, veya mart	(mart)
ebrul, veya nisan	(nisan)
gulan	(mayıs)
haziran, temmuz	
tabak	(ağustos)
eylül	
birinci çirin, veya teşrin-i evvel	(ekim)
ikinci çirin, veya teşrin-i sani	(kasım)
kânun-ı evvel	(aralık)

6) Van iline bağlı Erciş kasabası ve çevresinde:

mart	(13 mart - 12 nisan)
nisan	
gülân	(mayıs)
haziran, temmuz, ağustos, eylül	
teşrin-i evvel	(ekim)

teşrin-i sani (kasım)
kânun-ı evvel (aralık)
kânun-ı sani: (ocak)
15 gün zemheri
15 gün kara kış

(2-6 n° lı takvimler, M. Kemal Özergin'in «Türk Folklor Araştırmaları», sayı 238'deki yazısından alınmıştır.)

Görülüyor ki kimi ay adları resmî takvimdekilerin aynıdır; bazı yerlerde resmî takvimdeki eski adlar kalmıştır: teşrin-i evvel, kânun-ı sani... gibi. Muş bölgesindeki **adar** adı, İran asıllı bir dilden (belki kürtçeden) gelmedir; (farsçada **âzar:** mart); başka adların kökeni üzerinde de uzun boylu konuşulabilir. - İlk bakışta göze çarpan, bizim halk takvimlerimizin ay adlarında katışık kültür etkenlerinin payı olduğudur. Bunlar içinde, türk kökenine çıkanlar, ve Anadolu köylü, göçebe halkının yaşam şartlarından etkilenmiş olanlar üzerinde birazcık duralım. Halk takvimlerinin çoğunda kış aylarından birini, veya bir ayın bir bölümünü gösteren **kara kış** deyimindeki **kara** sıfatı olumsuzluk anlamı yüklenmiştir; köylünün iş göremediği ve en çok sıkıntılı günlerini kapsayan bir dönemdir bu; Darende takviminde, **ilk** ve **orta** sıfatları eklenerek iki ay bu adla gösterilmiş. İki takvimde, **havara** ve **avara** biçimlerinde, işlerin (burada ekim işlerinin) bitip çiftçinin âvâre kaldığı bir dönemi gösteren adlar kullanılmış. - Birçok takvimlerde şubat, öteki aylara baka kısalığı belirtilmek için, **gücük** diye adlandırılmıştır. - Ekim, hayvancılık, meyvecilik işleri de, kimi takvimlere, ayları, veya daha uzun, daha kısa dönemleri belirten deyimler veriyor: koç ayı (koç katımının yapıldığı ay), orak ayı, kiraz ayı... gibi. Hayvancılıkla ilgili kelimeleri ay adlarını göstermek için kullanma Türklerde eski bir gelenektir; Kâşgarlı Mahmûd'un sözlüğünde, kışın yaklaştığı bir döneme koç katımı anlamında **koy kögi,** baharın başlangıcından sonraki aya (22 mart - 22 nisan) **oğlak ay,** ve ondan sonrakine de **ulug oğlak ay** deniyor. Anadolu takvimlerinde koç katımını gösteren dönemlerden başka da, **döl döküm̈ü, kuzu ayı** (Kars bölgesinde, mart için), **döl başı** deyimleriyle belirli mevsim bölünmelerinin gösterilmesi aynı yöntemin çeşitlenmeleridir. - Bu son türden halk takvimlerinde aynı deyimler-

le gösterilen dönemlerin resmî takvimde aynı aylara veya ay bölümlerine rastlaması düşünülemez; örneğin koç katımı, veya döl dökümü her bölgenin iklim şartlarına göre daha erken, veya daha geç olur.

Yılın mevsimlere bölünmesinde değişmeyen bazı ilkeler de var; en tutarlısı ve yaygını, yılı, **kasım** ve **hıdrellez** diye ikiye bölme kuralıdır. Kasım, resmî takvimde de kasım dediğimiz ayın başlarında girer; hıdrellez, 6 mayıstan başlar.

Mevsimlerle ilgili başka yaygın bir inanıştan, cemrelerden, yukarda (soru 17) bahsettik.

Anadolu'nun doğu bölgesiyle, öteki bölgelerde özellikle alevî topluluklar arasında **nevruz** (22 mart, eski martın dokuzu) yılbaşı sayılır. Bu tarih, ilkbaharın başlangıcı olarak birçok kültürlerde yılbaşı sayılmıştır. Doğu Anadolu gelenceklerinde nevruzu, Nuh Peygamber'in, gemisinden çıkıp Ağrı'nın tepesinden, yanındakilerle Sürmeli Çukuru'na indiği gün sayma inamşına rastlanıyor. - Narlıdere Tahtacılarının inanışlarına göre ise nevruz Hazret-i Ali'nin dünyaya geldiği gündür; nevruzla yaz günleri başlar; Tanrı yaz günlerini uzun yaratmış «bitmeyen işler bitsin» diye, kış günlerini kısa yapmış «yetmeyen yemekler yetsin» diye. Aynı Tahtacılar, haftanın kutlu günü cumayı da Ali'nin doğum günü sayıyorlar.

Mevsim değişmeleriyle ilişkili bir başka bölgelik gelenek, «yıldız sıçraması», veya «taş taşa kuytu olması» biçimlerinde anlatımlanan inanıştır. Bu, zemherinin 27'sine, yani 18 ocak gününe verilen addır; «yıldız sıçradıktan sonra taş taşa kuytu oldu» derler; yani, ayaz daha önce tepeden geldiği halde, yıldız sıçradıktan sonra, yandan estiği için iki taş arasındaki ekinler soğuktan korunurmuş. (Haydar Cengiz, **Ilgın'da saya**, «Türk Folklor Araştırmaları», n° 182, 1964.)

Yıldızların durumları ile ilgili, ve mevsim değişmesini açıklayan iki geleneğe daha değinelim. Bunlardan birini, Ülkerin Teraziden yıldız çalmasını yukarda (soru 6) yıldızlara ilişkin inanışlardan söz ederken anlattık. İkincisi, Anadolu halk takvimine Orta Asya geleneklerinden gelme bir öğe olarak dikkate değer; Türklerle Moğollarda ortak olduğuna göre, kökeni çok eski bir kültür birliğine çıksa gerek. Anadolu'nun birçok yerlerinde kıştan yaza doğru gelinirken birer ay aralıkla **dokuza, ye-**

diye, **beşe, üçe, bire** diye gösterilen günler vardır. (**Söz Derleme Dergisi**'ne ek «Folklor Sözleri»nde bu kelimelere bakıla.) Bu günler, **dokuza**dan başlayarak sırasıyle, Gaziantep'te: yediye ocağın sonu ile şubatın üç haftası; beşe, şubatın sonu ile martın üç haftası; üçe, martın sonu, nisanm ilk haftaları; bire, nisanın sonu ile mayısın ilk haftalarını gösteriyor. Mudurnu'da da dokuza için, aralık-ocak, yediye için ocak-şubat, beşe için şubat-mart, üçe için, mart-nisan gösteriliyor. Muđurnu'da bu günlere «yıldız konuşuğu» derler; Ülker ile Ayın yan yana gelmelerini anlatmak için kullanılır bu «konuşuk» deyimi. Buryatların dilinde de bir *tok- (= vurmak) köküne çıkan kelime ile gösteriliyor bu olay. Mudurnu'da bu günlerdeki hava şartlarını anlatan bir tekerleme de söylenir:

● *Ay konuşa yediye,*
Kazıkların başı döner kadıya.
Ay konuşa beşe,
Sular bendinden aşa.
Ay konuşa üçe,
Herkes yaylaya göçe.

Bu deyimlerdeki dokuza, yediye... sayıları, yeni aym doğacağı günlere kaç gün kaldığını gösterir. - Türk halk takviminin bu göreneğine 1551 tarihinde Osmanlı ülkesinde yazılmış arapça-türkçe bir sözlükte anıştırma vadır; orada kânûn-ı evvel (= aralık) için **dokuza** deyimi kullanılmıştır. (**Tanıklariyle Tarama Sözlüğü**, «dokuza» kelimesi.) Şunu da ekleyelim ki Ülker top_yıldızı, kasım başından görünmeye başlar, mayıs (hıdrelllez) tan sonra görünmez olur. - Arapçadan alınma **kasım** sözü, eski türk geleneğindeki **biçin** in çevirisi oluyor bir türlü, yılı ikiye bölen anlamına; ülker kelimesi de, aynı anlamda bir **ül-** kökünden gelmiş olmalı.

Soru 50 : Yağmur, soğuk gibi hava şartları ne gibi büyülük işlemlerle etkilenir?

Bunlardan yurdumuzda en çok rastlanan, mevsimi gelip de düşmesi geciken yağmurları sağlamak, ve böylece kuraklığı,

kıtlığı önlemek için girişilen işlemlerdir. Bu törenler iki yöniyle incelenmek gerekir: a) Büyüklerin katıldığı «yağmur duaları» ile bunlara bağlı büyülük ayrıntılar; b) çağımızda çocuk gelenekleri arasında yer alan, oyunumsu törenler. Bu sonuncular da eski «ciddî» törenlerin kalıntıları olmalıdır.

Yağmur dualarının ana çizgileri şunlardır: 1) Çok sayıda çakıl taşlarının her biri üzerine kısa dualar okunur, ve bunlar torba içinde suya daldırılır. Taşların sayısı, yerine göre, değişik oluyor: en az 41, en çok 70 -ya da 75- bin olduğu hakkında bilgiler derlenmiştir. Taş sayısı binleri, on binleri geçtiği zaman çakıl taşlarının toplanması ve duaların okunması işi birçok kimseler arasında paylaşılır. Yağmurun yeterince yağdığı kestirilince taşlar sudan çıkarılır. Bir tek taşın bile suya düşmemesine dikkat edilmelidir; çakıllar suda kalırsa yağmurun dinmeyeceğine, tufan halini alacağına inanılır. 2) Küçük çocukların da katıldığı kalabalıkla ilâhiler okuyarak, genellikle şehir dışında yüksek bir yerde, bir yatırın yakınında dua töreni düzenlenir. Yakarış sırasında elbiseler ters giyilir; eller, parmaklar aşağıya, yere doğru çevrilerek havaya kaldırılır. Ellerin böyle tutulması yağmurun gökten yere inişini hatırlatmak, dilekleri daha kesin belirlendirmek içindir. 3) Ortaklama hazırlanan bir «hayır aşı» dua yerinde fukaraya dağıtılır, ve hep birlikte yenilir. Kimi masallarda rastladığımız bir motif, bir bakıma, bu geleneğe bağlı olsa gerek: padişah gece vakti kapı kapı dolaşıp, kimseye belli etmeden halkın düşüncelerini, kaygılarını öğrenmek ister; hallerinden yakınan fakir fukaranın yerlerini öğrenir; onları sevindirmek suretiyle memleketin kuraklık afetine uğramasını önleyeceğine inanır. Yağmur duası töreni sırasında verilen hayır aşı da, bu yoldan, Tanrıyı hoşnut etmek amacını belirtiyor. 4) Gene Tanrının çaresizlere acımasını sağlamak için, analarından ayrı bırakılan kuzular meletilir, buzağılar böğürtülür, emzikli çocuklar ağlatılır; böylelikle Tanrıya toprağın da, sütten yoksun kalmış yavrular gibi, su dilediği anlatılmak istenir.

Bu işlemlerin, bütün ayrıntıları ile, her yerde, tam olarak uygulandığı düşünülmemeli. En çok rastlananlar dua ve ilâhilerle, taş okuma öğeleridir. Törenler sırasında toplu olarak çağrılan yağmur ilâhileri halk şiirinin özel bir çeşidini mey-

dana getiriyorlar; eski cönklerde bunlardan örneklere rastlanır. Ankara Millî Kütüphanesinde Ahmet Şükrü Esen cönklerinin birinden aldığımız şu parçayı örnek olarak verelim:

● *Ağlaşıp kapına geldik,*
Bu muhtaçlar yağmur ister.
İlâhî rahmetin neşr et
Kuruyan ekin üstüne.

Ekinler kurudu kaldı,
Cümlesi sarardı soldu,
Sana malûmdur ahvali,
Niyaz eder sana karşı.
Günahımız çoktur amma,
Senden gayra secdemiz yok.
Seni bir biliriz Rabbim,
Dururuz kıbleye karşı.
İlâhî rahmetin neşr et
Ekinlerimiz üstüne.

Kimi yerlerdeki yağmur dualarında, ayrıntı niteliğinde olmakla beraber, dikkate değer öğeler görülüyor: Kütahya'nın bir köyünde, erkeklerle çocuklar yerine, genç kızların duaya çıkması, her kızın yatıra bir mum dikmesi ve duaların yatırın başında yapılması; Kütahya kasabasında, duadan sonra da yağmur yağmazsa, bir meczubun, dua yerinde, Tanrıya çıkışır gibi konuşturulması gibi. - Bu son gelenek, Çinlilerin, dua törenleriyle yağmur sağlayamadıkları zaman Yağmur-Tanrısının heykelini, ona kızgınlıklarını anlatmak için, fışkı yığınına gömmeleri töresini andırıyor.

Yağmur törenlerindeki taş öğesinin kökeni, her halde, Türklerle Moğollarda ortak «yada taşı» geleneğine çıkar. Yada kelimesi, bildiğimize göre, Anadolu'da yalnız Erzurum bölgesinde, **yad boncuğu** deyiminde yaşıyor. Bu, bir çeşit nazar boncuğudur; lohusanın ve yeni doğmuş çocuğun kimi hastalıklardan ve zararlı etkilerden korunmasında kullanılır; yağmur yağdırma gelenekleriyle ilgisini bilmiyoruz. (Bk. Sırrı Numan, «Halk Bilgisi Haberleri», I, 1930, s. 58-59.) Yada taşının yağmur, kar yağdırma, ve başkaca büyülük güçleri üzerine zengin bilgilere Çin ve Arap kaynaklarında rastlanır. Nerede, nasıl elde edildiği

hakkındaki anlatmalar çeşitlidir: bir kehirden, bir hayvanın karnından, yahut başından, bir bitkiyi özel şartlar içinde sökmek suretiyle «yada»yı elde etmek ve kullanmak yetkisi kazanılırmış. (Türk ve Moğol geleneklerinde yada taşı, ve bu konuda belli başlı kaynaklar için «İslâm Ansiklopedisi»nde **İstiska** maddesine bakıla.)

Yağmur yağdırma amacı ile girişilen, daha az yaygın işlemler şunlardır: yılan, öldürüldükten sonra, karnı göğe doğru gelecek biçimde toprağa gömülür; yahut ağaca asılır (Balıkesir). Kuru at kafasını (Tokat); ölü kafasını (Hasankale); mezar taşını, yahut tabutu (Of) suya daldırırlar; suyun değirmenden çıkıp köpürerek döküldüğü yere iki delikanlıyı atarlar (Isparta); anasının ilki ve teki olan çocuğu elbiseleriyle bir çeşme yalağına batırıp çıkarırlar (Kütahya). - Bütün bu işlemler kurban ritlerinin, şakaya, oyuna dönüşmüş kalıntıları olsa gerektir.

İkinci kümedeki törenlere gelince: bunlar, yukarda da değindiğimiz gibi, günümüzde çocukların geleneklerinde yer alır. Başlıca nitelikleri, yukardaki işlemlerden birçoğunda olduğu gibi, bir türlü «sympathique» büyü işini görmeleri, benzetme yolu ile tabiat şartlarını etkilemeyi amaç edinmeleridir. Ana çizgileriyle tören şöyle geçer: yerine göre Kepçe-Kadın, Çömçe-Gelin, Yağmur-Gelini diye adlanan bir kuklayı çocuklar, törene özgü tekerlemeler söyleyerek kapı kapı dolaştırırlar; kadınlar evlerden bu kuklanın başına su dökerler, ve çocuklara da yiyecek şeyler, yahut yemek yapılacak maddeler verirler. Kimi yerlerde kukla yerine, acayip kıyafete bürünmüş bir çocuk gezdirilir, evlerden dökülen su ile bu çocuk ıslatılır. Çocuklar topladıkları erzakla bir sofra hazırlayıp toplu olarak yemek yerler. - Balıkesir'de, Kepçecik adı verilen ve kukla kılığına giren çocuğun, anasının ilki olması şarttır. - Samsun ve Sinop bölgelerinde bu törene **göde-göde** denir; göde buraların dilinde, kurbağa anlamına geliyor; çocuklar kapı kapı, içinde kurbağa bulunan su dolu bir kovayı gezdirirler, ve yiyecek toplarlar.

Kuraklık halinde, yağışı sağlamak için girişilen işlemlere karşılık, yağmurun zarar verecek bir afet olması halinde alınan tedbirler de vardır; bir örnek: 41 kelin adlarını birer birer sayarak bir ipe 41 düğüm atarlar, ve bu ipi kıble tarafına bakan bir duvara asarlar. (Trabzon.) - Buradaki «kel adamların adlarını

anma»nın, saçın bitmemesi ile sudan yoksun toprağın bitkisiz kalması halini, düğümlemenin de, bağlama büyülerinde olduğu gibi (bk. soru 38-40), durma, bitme, kesilme gibi olumsuz sonuçları çağrıştıran simgeler olduğu düşünülebilir. - Erzurum'da bu işlemin bir benzeri, tersine, yağmuru yağdırmak için uygulanır: 41 kelin adlarını söyleyerek 41 düğüm atılmış bir ipi yere gömerler.

Doluyu dindirmek, ve zararından ekinleri, yemişleri korumak için İçel'de girişilen işlem şudur: Bir ananın ilk çocuğu «anamın ilkiyim.» diyerek toprağın üstüne satır, tahra gibi kesici aletleri atar. - Buradaki simge, aygıtlardaki «kesme» gücü ile dolunun «kesilmesi» arasındaki ilişki olmalıdır. İlk çocuğun aracı olması olgusuna yukardaki kimi işlemlerde de rastladık; ilk çocuğa, halk inanışları, sonrakilerden daha başka bir yetenek, bir güç ve değer tanıyor demektir.

Soğukların uzun sürmesi türlü zararlara, kış erzakı ve yakacağı tükenmiş evler için büyük sıkıntılara yol açar. İllerde, bayramları incelerken göreceğimiz gibi, kimi mevsimlik törenlerde, hava şartlarını doğrudan doğruya etkileme, yahut kışın yaza dönüşünü haber verme, ve bunun sevincini kutlama nitelikleri belirir. Isparta'da, eskiden, soğuklar fazla uzarsa, havanın yumuşamasını sağlamak için düğün taklidi niteliğinde bir tören yapılırmış: «Lodosun kızını Poyrazla evlendirme» derlermiş bu eğlenceye. Kışın sonuna doğru düzenlenirmiş bu tören: Dernek (salı) günü gelin süslenir; çarşamba günü, bütün mahalle halkı yemeğe çağrılır. Daha önce, ev ve toplanan erzak ile hazırlanan yemekler o gün bir arada yenir, her mahallenin kendi cami meydanında. Kadının yazdığı izinname, yani evleneceklerin nikâhlarının kıyılmasına izin verildiğini bildiren belge, meydandaki ağaca asılır; yemeği eğlenceler izler... - Bu düğünden sonra da havalar yumuşamazsa, «Lodosun kızını Povrazın oğlu beğenmedi» dive saka yollu yorum yapılırmış. - Hikmet Turhan Dağlıoğlu, töreni ayrıntıları ile anlatarak, «izinnâme» örneklerinden birini de yayınlamıştır (bk. «Halk Bilgisi Haberleri», I, 1930, s. 69-71).

Üçüncü Bölüm

BEŞİKTEN MEZARA: GEÇİŞ TÖRELERİ

Soru 51 : Çocuğu olmasını isteyen kadın hangi çarelere baş vurur? Çocuk istemeyen ne yapar?

Bu soru ile bundan sonraki iki sorunun kapsadığı konular üzerine bol gereçler derlenmiş ve yayınlanmıştır. Biz özellikle şu üç eserden yararlandık: 1) Orhan Acıpayamlı, **Türkiye'de doğumla ilgili âdet ve inanmaların etnolojik etüdü.** Erzurum 1961; 2) Sedat Veyis Örnek, **Sivas ve çevresinde hayatın çeşitli safhalarıyla ilgili bâtıl inanışların ve büyüsel işlemlerin etnolojik tetkiki,** Ankara 1966; Michèle Nicolas, **Croyances et pratiques populaires turques concernant les naissances** (Région de Bergama), Paris 1972.

Genç kadın, hatta daha evlenmeden önce genç kız, çocuğu olup olmayacağını öğrenmekte sabırsızlık gösterir, fal türünden bazı işlemlere baş vurur. Örneğin: Balıkesir'de Deve Dede ve Çırçır Dede adlı yatırlardan birine gider; bir küçük salıncak kurar, içine deve biçiminde bir taş yatırır; salıncak kendiliğinden sallanırsa çocuğu olacak, sallanmazsa olmayacak demektir.

Genç kadının çocuk (ve öncelikle erkek çocuk) sahibi olması için evliliğin ta başlangıcında uygulanan işlemler de var: yeni gelinin yatağında, daha gerdekten önce, bir oğlan çocuk yuvarlamak, kucağına bir oğlan çocuk vermek... gibi.

Bütün bunlar bir çeşit ihtiyat tedbirleridir. Ama evlendik-

ten sonra uzunca bir zaman geçip de çocuğun geleceğini bildirmesi beklenen belirtiler görünmeyince genç kadın kısırlık kuşkusuna düşer, ve kusurunu, ya da bu gecikmeye yol açan herhangi bir sebebi, gidermek için çeşitli çarelere baş vurur. Bunları iki bölüme ayırabiliriz: a) olağanüstü güçlerden yararlanmalar, ve çeşitli büyülük işlemler, b) akılcı-gerçekçi, «ilâç» ve «onarma» tipinde işlemler.

Birinci bölümdeki işlemlerin başında yatır ziyaretleri gelir. Hikmet Tanyu'nun kitabında (**Ankara ve çevresinde adak**; dizinde «çocuk» kelimesine bakıla) bunlardan otuz dokuz tanesi yer alıyor, bütün Türkiye için; gerçekte bu sayı çok daha yüksek olmalı; Michèle Nicolas, yukarıda adını verdiğimiz kitabında, Bergama ve çevresinde altı yatırdan beşinin bu maksatla ziyaret edildiğini belirtiyor. Öyle sanıyorum ki hemen hemen her yatırdan bu «himmet» umulur. Yatırın ziyareti törelerine eklenmesi gereken işlemler de çok çeşitlidir; bunlar üzerine yukarda (soru 45) yeterince bilgi verdik.

Kutlu sayılan yerlerin (ılıca, kaynak, değirmen oluğu...) suyundan içmek, oradan alınan herhangi bir şeyi (toprak, böcek...) yutmak, veya oraların suyu ile yıkanmak gibi işlemler de, yatır ziyaretlerinde girişilenlerden farksız bir anlam taşırlar: kadın, döl sahibi olma yeteneğini, vücuduna kattığı, veya dokundurduğu o maddelerle sağlayacağına inanır.

Öteki büyülük işlemlere gelince: çocuk sahibi bir kadının avucundan su içmek, doğum sancısı çeken kadının ısırdığı elmayı yemek, yeni doğum yapmış bir ananın çocuğunun «son»u (= «eş»i) üzerine, sıcağı sıcağına oturmak... gibileri, döl verme yeteneği olanların gücünü kısır olana geçirme ilkesine dayanıyor. Bunlara, hocaların okuyup üflemelerini, muskalarını da eklemek gerek; bu son işlemler, kısırlığın sebebi olan kötü, zararlı güçleri kovmak, uzaklaştırmak amacını güderler.

İşlemlerin ikinci bölüğü ilâç ve onarma niteliğindedir; çoğu, dölyatağının soğuklamış, eğrilmiş, veya kapalı olması ihtimaline karşı uygulanır. Bele sise çekme, küllü, veya tarçınlı sıcak banyolar, tütsü, veya çeşitli buğulara oturtmalar, ekmek pişirildikten sonra, sıcaklığı dayanılır bir derecede inmiş fırında oturtmak, soğuklamaya karşı alınan tedbirlerdir. Dölyatağının kapalı olmasına karşı: kara bir tavuğun yumurtasının sarısı,

üzerine karabiber ekerek, sıcak temiz bir beze sarılıp dölyatağına sokulur. Bu işlemin, herhangi bir yumurta değil de kara bir tavuğun yumurtasını kullanma şartında büyülük bir anlam olduğunda şüphe yok. İlk bakışta ilâç, onarma gibi görünmelerine karşın, büyülük öğeleri belirgin işlemlere iki örnek daha verelim: kadını, yedi cins kır çiçeği ile kaynatıldıktan sonra içine ayna, makas, eski ayakkabı konmuş, veya üzerine maydanos serpilmiş süt buğusuna oturtmak (Adana, Elâzığ); kısır kadına kurt eti yedirmek (Eskişehir).

Başka bir bölük işlemler ise tümiyle akılcı-gerçekçi niteliktedir; bunlar, dölyatağının eğriliğini düzeltmek için baş vurulanlardır: bel çektirmek (Zile, İstanbul); karnını oğdurtmak (Eskişehir); bacakları açık olarak oturmak suretiyle eğilip yeri öpmeğe çalışmak; baş aşağı tutulmak (Elâzığ)... gibi; bunlar, görüldüğü gibi, basit cimnastik hareketleridir.

Gebe olduğunu anladıktan sonra kadının ilk düşüncesi çocuğunun oğlan mı, kız mı olacağını öğrenmeyi denemektir. Hele ilk çocuk için ananın da, babanın da dileği oğlandır; nâdir hallerde, özellikle daha önceki çocukları hep oğlan ise, daha çok ana, gelecek çocuğun kız olmasını ister. - Doğacak çocuğun cinsiyetini önceden öğrenme yolları yorum ve fal niteliğinde işlemlerdir. Yorumların bir bölüğü düşlerden çıkarılanlardır: gebe kadın düşünde ay görürse oğlan, güneş görürse kız; bıçak, tüfek gibi erkek silâhları, ya da korkunç hayvanlar görürse oğlan, makas, iğne gibi kadın aygıtları, bilezik, gerdanlık gibi takılar veya çeşitli süs eşyası, mücevherler görürse kız doğuracağını yorumlar. - Yüklü kadının karnının, vücudunun kimi yerlerinin biçiminden, gebelik süresince güzelleşip çirkinleşmesinden, meme uçlarının aldığı renkten, aşerme sırasında canının çektiği şeylerden, anasının karnında çocuğun oynamasının şiddetli veya hafif olmasından da, gelecek çocuğun oğlan, ya da kız olacağı anlamı çıkarılır. Bütün bunlar kendiliğinden olan belirtilerin yorumlarıdır. Bir de asıl anlamıyle «fal» denebilecek işlemler var: gebe kadının haberi olmadan, girip oturacağı odanın sedirinde iki minderden birinin altına makas, birinin altına bıçak konur; kadın bıçaklı mindere otururşa oğlan, makaslıya otururşa kız doğuracak, denir. - Gebeliğin sekizinci ayında, kadının memesinden sıkıp çıkarılan «süt»ü bir bardak suyun

içine damlatırlar; damlaların bardağın dibine çökmesine (oğlan), veya dağılıp gitmesine, suya karışmasına (kız) göre de yorum çıkarırlar (Bergama).

Çocuğun düşmesini önlemek için alınan tedbirlerin de, tıpkı kısırlığı gidermek için alınanlar gibi, bir bölüğü akılcı-gerçekçi niteliktedir: ağır şey kaldırmamak, yüksek yerden atlamamak... gibi. Bir bölüğü ise büyülük bir anlamı olan sakınmalar ve işlemlerdir. Bu sonuncuların çoğunda, Sedat Veyis Örnek'in de Sivas bölgesindeki işlemleri incelerken değindiği gibi, çocuğun düşmesine sebep olabileceğine inanılan olağanüstü kötü varlıkların etkilerini başka yöne çevirme amacı görülür. Örneğin: bir kertenkeleyi diri diri bir kutu içine koyup kadının boynunda taşıtma, olağanüstü varlığın -**mekir**'in- öldürücü etkisini kertenkele üstüne çekmek içindir. Çocuk düşürmemiş kadınların «yaşatıcı» gücünden yararlanma yöntemini uygulayan işlemler de vardır: çocuğu «durmayan» kadın, çocuk düşürmemiş kadınların kapısına dokunur; yavruları yaşayan bir hayvanın mengürdesini (yani, sığırların boynuna takılan ağaçtan halkayı), kadının boynuna takıp bir kayanın çevresinde üç defa dolaştırırlar. Bu son işlemde, yerleşik, sağlam, yerinden oynamaz bir varlık olan «kaya»nın bu niteliklerinden olumlu etkileri çağırma düşüncesi de olsa gerek.

Aşerme, gebeliğin belli bir döneminde gebe kadında görülen bir haldir. Deyimin aslı **aş yerme**, bu biçimiyle «yiyecek şeylerden tiksinme» demektir. **Yermek** fiilinin «beğenmemek», «kötülemek» anlamlarını biliyoruz. Deyim giderek anlam değiştirmiş, ve «yüklü kadının kimi yiyecekleri canı çekmesi, onları tatmaktan kendini alamaması» demeğe gelmiştir. Gebeliğin bu döneminde gebe kadına her canının istediğini, ne kadar münasebetsiz de olsa, vermeye çok dikkat edilir. Bu kural gözetilmezse, anada veya doğacak çocukta zararlı etkilerin meydana geleceğine inanılır: çocuğun düşmesi, sakat, kusurlu doğması gibi. Bir de ananın canı çektiği şeylerle doğacak çocuğun cinsiyeti arasında bir ilişki bulunduğu düşüncesi vardır: ekşiye aşerenlerin kıza, tatlıya aşerenlerin oğlana gebe oldukları yorumlanır. - Gebe kadının yediği şeylerin, sık sık baktığı insanların, hayvanların da çocuğun huyuna, vücut yapısına, yüz özelliklerine etkide bulunacakları sanılır. Bunun için, doğacak ço-

cukta kusur niteliğinde bir iz bırakması mümkün olan şeyleri yemekten, böyle kimselere bakmaktan, böyle hayvanlarla karşılaşmaktan çekinir kadın. Hele kusurlu, sakat kimselerle alay etmesi son derecede tehlikeli bir davranış sayılır; bunun sonucu olarak çocukta aynı kusurun, sakatlığın olacağına inanılır. Çalınan şeyler, gizlice alınan yiyecek nesneler de, aşerme halinde olsun olmasın, doğacak çocukta bir iz bırakacaktır, denir.

Bundan otuz kırk yıl öncelerine kadar, hele köy çevrelerinde, çocuk ölümü oranının yüksek olmasının da sebebiyle, doğumu önleyici tedbirler pek düşünülmezdi. Köylülerimizin: «Çok çocuk olacak ki birkaç tanesi yaşasın.» yolundaki açıklamaları bu bakıma anlamlı idi. Ama, nadir hallerde de olsa, öteden beri şehirlerde, kasabalarda, hattâ köy çevrelerinde bile, bir sayıdan sonra doğurmak istemeyen kadınların birtakım çarelere baş vurdukları olagelmiştir. Hele son zamanlarda bu türlü davranışlar daha da çoğalmış olmalı. Hekimlere baş vurarak, gebeliği önleyici hapları elde etmek isteyen karı kocalara artık sık sık rastlanıyor. Doğum ile ilgili geleneklerin araştırmalarında bu tipten tedbirler üzerinde, başka konulara baka, az durulmuştur. Bunların hemen hemen hepsi akılcı-gerçekçi ilâç ve işlemlerdir; pek azında büyülük öğelerden izler görülür. Böyle bir tanesine örnek: katır-tırnağı denilen bitkinin kökünü balla karıştırarak hazırlanan ilâç; bunun korunma tedbiri olarak kullanılmasını, terkibindeki bitkinin adını katırdan almış olması ile açıklayabiliriz; katır kısır bir hayvandır; onun adını taşıyan bitkide de kısırlaştırma gücü olduğuna inanılmıştır.

Gebeliği ve doğumu önleme işlemlerini ikiye ayırmak gerek: birincisi korunma tedbirleri; buna bir örneği biraz önce değindiğimiz ilâçta buluruz. Bu tipten ilâçların çoğu, karbonat, şap, tuz, nişadır, kinin, aspirin, sarı-sabır taşı, limon tuzu gibi eczanelerde, aktarlarda bulunan maddelerdir. Kadınlık uzvunun içine, dölyatağına doğru, belirli miktarda bunları yerleştirmek suretiyle, kadın, gebe kalmayı önlemek ister.

Gebeliğini fark eder etmez, «ay başını getirmek», ya da, gebeliği ilerlemiş ise, çocuğu düşürmek için, yüklü kadının giriştiği işlemler ve kullandığı maddelerden bazıları, korunma için uygulanılanların aynı: karbonat, sabun gibi. Baş vurulan öteki çarelerin de hemen hepsi, kadınlık uzvunun içine, dölya-

tağının ağzına kadar, çeşitli nesneleri sokma yöntemidir: patlıcan sapı, kokar-sedef veya çıfıt otu denilen bitki, ebegömeci, maydanoz sapı, kaz veya kartal kanadından koparılmış tüy, örgü şişi... Bir de buğuya oturma yöntemi var: sirke buğusu, saman buğusu gibi. Belirgin olarak, tümiyle büyülük işlemlere örnekler: gerdek gecesi gelinin yüzünü yıkadığı su bir gül fidanının dibine dökülür; bu sırada, kaç yıl çocuk olmaması isteniyorsa ona göre niyet tutulur (Eskişehir). - Nikâh gecesi çamaşır teknesini, gerdek gecesi de hamam tasını ters çevirirler; işlem sırasında, kaç yıl sonra çocuk olması isteniyorsa, o sayıda parmak açılır (Eskişehir).

Son çocuğa verilen adın, yeni doğumları önleyici etkisi üzerinde soru 29'da durulmuştu.

Soru 52 : Doğum sırasında ve lohusalık döneminde ne gibi kurallara uyulur? Lohusayı ve çocuğu korumak için neler yapılır?

Doğum yaklaşınca, hele doğum sancıları başlayınca, ilk hatıra gelen şey doğumun kolay ve başarılı olmasını sağlamaktır.

Anadolu Türklerinin geleneklerinde belli başlı doğurma teknikleri şunlar: oturarak, diz çökerek veya çömelerek, yatarak, elleriyle ipe asılarak. Bunların da, gebe kadının duruşlarına, kullanılan aygıtlara, yaptırılan hareketlere göre, ve böl geden bölgeye ayrıntılarda farklar ile çeşitlenmeleri var.

Doğumun kolay olmasını sağlamak için gebe kadını yürütme, vücudunun belli yerlerini oğma gibi hareketler dışında büyülük birçok tedbirlere de baş vurulur. Bunların hemen hepsi **sympathique** ve **homéopathique** (taklit, benzerlik, bulaşma...) büyü ilkelerine dayanır. Türkiye ölçüsünde yapılmış araştırmalarda elde edilen uzun listelerden birkaç örnek vermekle yetineceğiz. Şunu da söyleyelim ki, elbette bu işlemlerin hepsi aynı bir yerde, bir bölgede uygulanmaz; ama aynı bir topluluğun doğum geleneklerinde bunlardan birkaçının birden görülmesi de olağandır.

En yaygın işlemlerden biri: içine meryem-ana-eli (veya fatma-ana-eli) denen bitki konmuş sudan içirmektir. Kurutulmuş haliyle bu bitki su içine konulunca açılır; böylece, onda dölya-

tağının açılmasını sağlayan bir gücün bulunduğu inancından hareket edilmiş oluyor. - Doğum sancısı çeken kadının evindeki kapalı yerleri, kilitli şeyleri açmak, düğümleri, kadının kendi saç örgülerini çözmek gibi tedbirlerde de aynı düşünce izlenmiş oluyor. - İkinci bir tip işlemler, su akıtma ilkesine dayanır: dolu kapları boşaltmak, çeşmelerin musluğunu açmak gibi. Bunun da büyülük anlamı açıktır: suyun akması kolaylığın ve çabukluğun simgesi oluyor. Kafesteki kuşları, kümesteki hayvanları serbest bırakmak, kapalı bir yerden kurtuluşu simgelemek bakımından aynı tipten işlemlere girer. - Gebe kadına, kocası, kaynatası, kaynanası ve yakın akrabalarının, dargın olduğu kimselerin ellerinden su içirmek; gene bu kimselerin ellerini -kimi hallerde ayaklarını- yıkadıkları sudan içirmek, gönlü kırılmış olan, veya olabilen, kimselerle gebe kadının barışmasını anlatımlar, ve onlardan gelebilecek düşmanca etkenleri önlemeyi gözetir. - Kolay doğum yapmış bir kadının avucundan su içme ise, yukardaki «benzetme» kümesindeki büyülük işlemlere girer. - Gürültü yapmak, silâh atmak gibi hareketler anaya ve doğacak çocuğa kötülüğü dokunabilecek olağanüstü zararlı varlıkları kaçırma amacını güder. Nihayet, çocuğun ters gelmesi, göbek bağı ile boğulması gibi halleri önlemek için: kilimler ters yüz edilir; doğumda hazır bulunanların bacak bacak üstüne koymaları yasaklanır; düğümlü, örgülü şeyler çözülür; odunlar, fırının ağzına dikey gelecek biçimde uzunluğuna konur.

Çocuktan sonra, ve tabiî hallerde daha kısa doğum sancılariyle gelen **plasentaya** kimi yerlerde **eş**, kimi yerlerde **ron**, kimi yerlerde de **etene**, **eten** diyorlar. Gebelik süresince dölyatağında ananın, kendi kanı ile çocuğunu beslemesini sağlayan bu organa halk geleneği büyük önem vermiştir. - Son, ya saklanır, ya gömülür, ya suya atılır, ya da yakılır. Yakılma, baygın doğan çocukları ayıltma amacı ile yapılır. Suya atılması ile, ananın südünün bol gelmesi sağlanacağına inanılıyor.

Kısırlığı gidermek için, yeni doğum yapmış bir kadının sonundan nasıl yararlanıldığına yukarda (soru 51) değindik. Çocuğu olmayan kadına, haberi olmadan, bir başkasının saklanmış olan sonundan bir parça yedirmek de aynı amacı güder. Sonun, bundan başka, sarayı, sıracayı, boğaz ağrısını sağaltmak

için (Bergama), lohusanın doğumdan sonraki sancılarını dindirmek için (Şarkî-Karaağaç) yedirildiği de oluyor.

Ama, son ile ilişkili işlemlerden en önemlisi, çocuğun yaşamasını sağlamak için uygulananıdır. Bir tek «basit işlem» değil de, birbirini güçlendirip tamamlayan bir seri büyülük öğelerden biri olarak sonun nasıl kullanıldığını; zamanını, yerini ve uygulayıcılarını somut olarak bildiğimiz iki örnek üzerinde inceleyelim. Anlatacağımız olaylar 20 yıl ara ile iki ayrı yerde, iki ayrı doğum sırasında geçmiştir: a) birincisi bundan 85 yıl önce Adana'da; b) ikincisi bundan 65 yıl önce Gümülcünenin bir ilçesinde.

Birinci kadının, ilk üç çocuğundan sonra, arka arkaya beş çocuğu ölmüş. Dokuzuncu çocuğunu doğurunca: a[1]) Son tuzlanmış; üstüne yedi türlü baharat (kına, tarçın, karanfil, yenibahar, kimyon, zencefil, havlican) ekilmiş; yedi kızdan alınan yedi sap iplik yedi yorgan iğnesine geçirilip iğneler sona saplanmış; böylece hazırlanmış son kırk gün lohusanın oda kapısının üst başında asılı kalmış, gelen giden misafirler altından geçsin diye; ondan sonra güneşte kurutulup saklanmış. (Kadın ölmeden sonu asıl «sahibi»nin [yani oğlunun]karısına vermiş.) a[2]) Çocuk kundaklanıp bir kadına verilmiş; bu kadın çocuğu götürüp caminin içine bırakmış, arkasına bakmadan evine dönmüş; caminin kapısı arkasına saklanmış olan ikinci bir kadın çocuğu almış, getirip çocuğun yakınlarından bir kadına satmış, o da asıl çocuk anasını sütnine tutmuş.

Bu tedbirleri, Adana'da doğum yapmış olan hanım, 20 yıl sonra, akrabalarından, üst üste ilk iki çocuğunu yitirmiş, ve üçüncü bir doğum bekleyen genç bir kadına mektupla yazıp salık vermiş. Doğumdan sonra aynı işlemler yapılmış. Ayrıca genç ana, bulunduğu yerde geçerli şu tedbirlere de baş vurmuş: b[3]) Yedi komşudan birer parça bez alınmış, bunlarla çocuğa bir zıbın dikilmiş, ve ilk çamaşır olarak bu giydirilmiş. b[4]) Çocuğun anası üç sene süre ile çocuğa çamaşır dikmemiş; hep ninesinin (yani çocuğu satın alan, ve asıl anayı sözde «sütnine» tutmuş olanın) diktiği şeyleri giymiş çocuk.

a[5]) Adana'daki hanım dokuzuncu çocuğuna gebe kalınca, sağ kalmış ilk üç çocuğundan üçüncüsünü, yani sıra ile ölenlerden hemen önceki oğlunu bir kuyunun başına götürmüşler,

orada yedi defa: «Tövbeler tövbesi, bir daha baş yemem.» diye bağırtmışlar. Bu çocuk, büyüdükten sonra da, ta ölünceye kadar hiç bir hayvan başı (balık başı, koyun başı...) yememiş. - Buradaki «baş yemek» deyiminin, «birinin ölümüne sebep olmak» anlamı üzerinde söz oyunu dikkati çekiyor.

«a[5]» diye numaraladığınız bu son işlemin «b» doğumunda uygulanmamış olmasının sebebi kendiliğinden beliriyor: çünkü ikincide, ölen çocuklardan önce sağ kalmış bir çocuk yoktur.

Yaygın olan bir inanış, eşin (sonun) çocuk gibi «canlı» doğduğu, göbek bağı kesilince, döl yatağı ile ve çocukla bağlantısı kalmadığı için öldüğüdür. Ona ölmüş bir varlığa gösterilen saygının gösterilmesi, herhangi bir yere atılmayıp gömülmesini, kedi, köpek gibi hayvanların yemelerine meydan verilmemesine dikkat edilmesini böyle açıklamak gerekir. Bir inanışa göre, canlı doğan eşi yere koyup üstüne bir çivi çakmak suretiyle öldürmek gerektir; öldürmeden gömmek günah olur (Çanakkale); burada, göbek bağı kesildikten sonra da sonun canlı kaldığı düşüncesi beliriyor.

Çocuğun sonuna (eşine) eski Türk geleneğinde döl sağlayıcı, ve çocuk koruyucu bir «ana tanrıça» niteliklerine sahip Umay ile aynı adın verildiğini Kâşgarlı Mahmûd'un sözlüğünden öğreniyoruz. Mahmûd, **umay** kelimesini açıklarken, ona «son», «eş» anlamını verdikten sonra sözlerine bir inanışı da ekliyor: «umayka tapınsa oğul bolur» diyor. Bu sözler «insan Umay'a (yani «çocuk tanrıçasına») tapınırsa, çocuk sahibi olur» diye anlaşılabilir. Kâşgarlı'nın açıklamasını: «insan, çocuğun sonunu kutlu sayıp, ona gerekli saygıyı gösterirse çocuk sahibi olur» biçiminde de anlasak, gene de, Umay Tanrıçanın gücünün, yeteneğinin sonda yer aldığı inanışının bir anlatımını buluruz bu sözlerde.

Doğumla ilgili gelenekler içinde, hele kısırlığı gidermeyi ve çocuğun yaşamasını sağlamak için girişilen bütün işlemlerde sonun önemli bir yer tutması Türklerin eski dinlerinden günümüze kadar süregelmiş bir inanışın izi olmalıdır.

Göbek bağı, hem sondan, hem de çocuktan bir parça sayıldığına göre, aşağı yukarı son için gösterilen saygı ve dikkat ondan da esirgenmez; atılmaması, hayvanlara yedirilmemesi gerektir. Çocuğu kötü gözden korumak amaciyle, göbek bağını

bir beze sarıp yatağına, yastığının altına koyarlar; buna «çocuğun uykuluğu» derler (Konya). Evde saklanırsa, çocuğun büyüyünce evine bağlı kalacağına, sokağa atılırsa, gözü dışarda olacağına, mektep duvarının dibine gömülürse okumayı seveceğine, sıçan çekerse hırsız olacağına inanılır (İzmir). Kız çocuklarının göbeği, kurutulduktan sonra sandığa konup saklanır, çeyizi bol olsun diye.

Çocuk doğar doğmaz ilk yapılması gereken işlerden biri de ona ad verilmesidir. Adın hangi düşüncelerle ve sebeplerle seçildiği, çocuğun yaşamasını sağlamada adın anlamı ve işlevi, ve bunlarla ilişkili inançlar üzerinde daha önce (soru 29) yeterince bilgi verdik. Çocuğa göbek adını, göbeğini kesen kimse, hemen o anda koyar. Doğumdan az sonra ölebileceği düşünülerek, adsız kalmaması için göbek adının geciktirilmeden verilmesini, islâm dininin kuralları gerekli kılar. İkinci ad, daha sonraki günlerde, ufak bir törenle konur: hoca, veya ailenin büyüklerinden bir erkek, çocuğun kulağına ezan okuyarak adını söyler. Ama, özellikle köylük yerlerde çocuğa tek bir ad verilmekle yetinildiği çok görülmüştür. Adın verilmesindeki çeşitli etkenlerden bazılarını 29'uncu soruda saydık; burada şunları da ekleyelim: Doğduğu yerin adını taşıyan çocuklara örnek olarak, deniz yolculuğunda dünyaya geldikleri için Bahri, Bahriye adını taşıyanları gösterebiliriz; Kars bölgesinde, köy halkının yaylada bulundukları sırada doğan kızlara Yayla adını verdikleri oluyor. Birçok adlar, ananın, babanın, ya da yakın bir akrabanın gördükleri düşe uyularak konur. Çocuğun doğduğu arabî aya göre adı: Receb, Şaban, Ramazan, Muharrem, Sefer, Rebiî (veya Rabia, kız ise); doğum gününe göre: Cuma, Bayram... Günümüzde bu geleneklerin pek çoğu unutulma yolundadır; hele köy nüfusunun şehirlere akın ettiği şu son yıllarda, şehirliler arasında «moda» olan adların köy çevrelerine de yayıldığı görülüyor.

Çocuğun göbeği kesilip adı konduktan sonra tuzlanması ve yıkanması gelir. Vücuduna tuz serpip kısa bir zaman öyle bıraktıktan sonra su ile yıkarlar; yahut da, önce tuzlu bir suda, sonra da duru suda yıkarlar çocuğu. Tuzlamayı, halk geleneği, çocuğun teri, nefesi kokmasın diye önceden alınmış bir «sağlık» tedbiri diye niteliyor; ama bunun büyülük bir işlem olduğunda şüphe yok. Tuzun, nazar, uğur, bereket inançlarındaki kutlu

yerini biliyoruz; örneğin, bir yeni eve ilk girilirken, ilk götürülmesi gereken nesneler tuz ile ekmektir. _ Tuzlamanın, tuzlu bir suyun içine çocuğu batırma biçiminde yapıldığı yerlerde, suyun içine altın atmak, ilerde çocuğun zengin olmasını sağlama amacı iledir (Bergama, Balıkesir). Çocuğun doğumundan sonra verilen ziyafete Çanakkale bölgesinde «tuzluk» denmesi de tuzla ilişkisi olan bir törenin önemini belirtir. - Tuzlamadan sonra çocuğun yıkandığı leğenin içine de para atılır kimi yerlerde; bu, ebenin bahşişidir.

Bazı çocuklar bir zar (torba) içinde doğar; böyle çocuklar uğurlu sayılır. Arnavutluk'tan Anadolu'ya göç etmiş bir yaşlı kadından İzmir'de derlenmiş bir bilgiye göre, bu torbayı alıp kuruturlar; her derde deva sayılır, güç işleri çözümlemeye yarar bu. Çocuk erkek ise, askere giderken verirler kendisine; bunu boynunda taşıyana kurşun işlemezmiş.

Soru 53 : Doğumdan sonra uygulanan başlıca işlemler nelerdir?

Lohusalık döneminde, özellikle doğumdan sonraki kırk gün içinde, ananın da, çocuğun da türlü zararlı etkilerden korunması gerekir. İlk hatıra gelen «kötü göz»e karşı alınan tedbirlerden bazılarını yukarda gördük. Nazarlık, maşallah gibi takılar, çocuğu da, lohusayı da korumak için kullanılan yaygın gereçlerdir. Biraz sonra üzerinde duracağımız «albastı»ya karşı olduğu düşünülebilecek bir başka koruma aracı da al renktir: lohusanın ve çocuğun yastıklarına, veya başka yerlere, al kordele bağlamak, anneyi ve bebeği görmeye gelenlere al renkte şerbet («lohusa şerbeti») ikram etmek gibi töreler bu anlamı taşırlar.

Nazarın birçok kötü etkilerinden biri ananın südünün kaçmasına sebep olmasıdır; ama başka sebepler de olabilir. Lohusanın kendisi de südün kaçmasını önleyecek tedbirleri alabilir: lohusayı görmeye gelenler ayrılıp giderlerken, bebeğin annesi «güle güle» dememelidir (Balıkesir); «süt», bu sözün etkisiyle «gezmeye çıkabilir»; nitekim, herhangi bir sebeple südü kesilen ana: «südüm çayıra gitti, gelecek» yorumunda bulunur. Bu ina-

nışlarda süt, bir türlü canlı varlık gibi düşünülerek etkilenmek isteniyor. Başka bir işlem var ki, aynı anlamı taşır: lohusanın südü kaçtığı zaman, yedi Mehmet adlı evden toplanan unla yapılmış pide ve bir soğan bir çobana verilir; çoban bunları akşama kadar dağarcığında gezdirdikten sonra, akşam: «Size süt getirdim» diye lohusaya verir (Eskişehir).

Gene bu dönemde dikkat edilen bir başka nokta, kırk gün çocuğun ve anasının evden dışarı çıkmaması, çocuğun, kırkı içinde doğum yapmış başka bir kadının çocuğu ile karşılaştırılmamasıdır. Çünkü, kırkı içinde ana da, çocuğu da, olumsuz etkilerden zarar görmeye en elverişli durumdadırlar; kırkı karışmış lohusa ve çocuklardan birine musallat olabileceği düşünülen olumsuz, olağanüstü varlıklardan ötekiler uzak tutulmak istenir.

Çocuk, ve özellikle lohusa için en büyük tehlike «albastı» dır. Al-karısı, Al-anası diye de adlanan bir olağanüstü varlıktır bu. Albastının ne olduğunu, lohusayı ondan korumak için neler yapıldığını, al-ocaklılarının bu yeteneği nasıl kazandıklarını yukarda (soru 26, 41) gördük. Bir de lohusanın, kırkı içinde uğrayabileceği ve «kırk-basması» diye adlanan bir «hastalık» daha var. Öyle sanıyorum ki bu deyim, «al-bastı» (Al adındaki varlığın lohusayı «basıp» ona eziyet etmesi) sözüne benzetme yolu ile meydana gelmiştir. Derlenen bilgilerde, çok defa bu iki «hastalık» aynı nitelikleri gösteriyor, ve korunma yolunda aynı tedbirlere baş vuruluyor.

Kırk gün dolduktan sonra kırklama töreni yapılır: çocuğun ve anasının, yerine göre değişen ayrıntılı birtakım kurallara uyularak yıkanmalarıdır bu. Örneğin: kırk hamamında çocuk, son kurna suyuna (veya son tas suyuna) bir altın, ya da bir anahtar kırk defa batırıldıktan sonra yıkanır (Kilis, İstanbul).

Susuz kırklamaya Tahtacıların geleneklerinde rastlıyoruz: Beşiğin altına bir döşek serilir; beşiğin iki tarafına, karşılıklı iki kadın oturur; sağ tarafta oturan çocuğu, başı kıbleye gelmek üzere kucağına alır, ve bir «gülbenk» (törene özgü bir dua) okuyarak beşiğin altından öteki kadına yuvarlar. Bu hareket üç defa tekrarlanır. Sonra bir dua okunur.

Kırklamadan sonra artık ananın da, çocuğun da aşırı et-

kilenme yetenekleri kalmamış demektir; herkesin içine, herhangi özel bir töreye uymadan, katılabilirler.

Soru 54 : İlk ayları içinde çocukla ilgili inanış, görenek ve törenler var mıdır?

Kırkı içindeki «büyük tehlikeler» kalmamış olmakla beraber, çocuğu gene de, özellikle ilk ayları içinde, birtakım zararlı etkilerden korumaya dikkat etmelidir. Nazara karşı korunma yöntemleri üzerinde birçok vesilelerle durduk. İlk bakışta önemsiz gibi görünen, bununla beraber gözetilmesi istenen bir takım «yasak» hareketler de var; örneğin: çocuğun üstünden atlamak iyi sayılmaz, çocuk büyümez, boyu uzamaz, denir. Bu kurala herhangi bir sebeple uymayan kimse, ters yönden ikinci defa atlatılır. Bu inanış Makedonya Hıristiyanları arasında da yaşıyor. Başka bazı hareketler de var ki, çocuğa sağlık, esenlik getireceğine inanılır: çocuk esnediği zaman, yanında bulunanın şahadet parmağını üç defa çocuğun dudaklarına dokundurup alnına götürmesi, ve iyi dilekli sözler söylemesi gibi. Bu göreneğe Midilli Rumları arasında rastlanıyor.

Çocuğun ilk yaşında gözetilen, daha önemli iki görenek var. Birincisi ilk tırnak kesilmesiyle ilgili: çocuğun eli, tırnakları kesildikten sonra, içinde altın paralar bulunan bir keseye sokturulur; oradan aldığı paralar, erkekse büyüdüğü zaman tutacağı işin sermayesine, kızsa, çeyizine ilk «maya» olarak saklanır. İkincisi daha önemli bir törendir; ilk dişin çıkmasını kutlamak için yapılır; buna «diş buğdayı», kimi yerlerde «diş hediği» derler. 1956'da, Ankara'da bir öğretmenin kızı için tertiplediği töreni, örnek olarak, özetliyelim: Çocuk yere serilen beyaz bir yaygı üzerine oturtuluyor. Daha önce hazırlanmış olan, ve toz şekerle karıştırılan pişmiş buğdaydan bir avuç çocuğun başından serpiliyor. Önüne de makas, Kur'an ve altın konmuştur; çocuk bu üç nesneden hangisini seçerse, geleceği üzerine, ona göre, yorum yapılıyor: Kur'an'ı alan, okumuş olacak, makası alan (çocuk kız olduğu için makas konmuştur) ev hanımı, işinde hünerli olacak, parayı seçen zengin bir koca bulacak. Bundan sonra, pişmiş buğday, başka meyve ve çerezlerle, konuklara ik-

ram ediliyor. - Bu «diş töreni», Midilli Rumları arasında da yaşayan bir gelenektir.

Çocuğun konuşma çağına gelmeden önceki dönemindeki inanışlardan birine de değinelim: Bebeğin tepesinde, kemikleşmenin tamamlanmadığı bir yer vardır ki buna bıngıldak derler. İnanışa göre, bu yumuşak noktanın sertleşmesi, çocuk «taş» diyince tamamlanırmış.

Soru 55 : Sünnet çağına kadar çocukla ilgili başkaca ne gibi inanışlar ve töreler var?

Bunlardan birkaçına, daha önce başka vesilelerle değindik (soru 33, 42). Tümünü kümeliyerek, birer ikişer örnekle gösterelim:

1) **Çocuğun duruş ve davranışlarından yorumlanmalar:** Baş parmağını emmesi, sürekli ağlaması, yumruklarını yumup koltuk altlarına, veya birbiri üzerine kapanmış ellerini apış arasına koyarak uyuması kötüye yoruluyor; anasız babasız kalacağına inanılıyor. - Uyurken dişlerini gıcırdatması da iyi sayılmaz; babasının terliğiyle üç defa ağzına vururlar. - Ellerini ensesine koyup sırt üstü uyuyan çocuğun ömrü kısa olacak diye yorumlanır. (İzmir.) «Baş parmağını emmek» ile ilgili inanışla yukarda (soru 52) gördüğümüz ve çocuğun yaşaması ile ilgili bir işlemdeki «baş yeme» inanışı, aynı bir büyülük düşünce kökenine çıksalar gerek.

2) **Çocuğun vaktında yürümesini sağlamak** için girişilen işlemlerden birkaçı hekimlik tedbirler kanısını verecek nitelikte: topuklarına (veya mafsallarına: İstanbul) yumurta akı sürmek; sıcak tandır ekmeğini bakır bir kapta terletip buğusuna çocuğun vücudunu tutmak (Yusufeli); ceviz yaprağı veya tuz atılmış suda banyo etmek (İstanbul) gibi. Ama birçoğu doğrudan doğruya büyülük işlemlerdir: Bir kalburun üstüne kılden örülmüş urgan konur ve dualar okunur; çocuk bir gâvur mezarının üstüne bastırılır (Yusufeli); «vaktında yürütme gücü» tanınmış yatırlara götürülür, türbenin, veya mezarın etrafında, koltuklarından tutup yürümesine yardım edilerek döndürülür (Isparta'da Ayak Dedesi; İstanbul'da Sünbül Efendi, Baba Cafer; Anka-

ra'nın ilçesi Ayaş'ta Ahmet Dede; Merzifon'da Üçler: burada, yatırın yanındaki ağaçtan alınan yaprak çocuğun beline bağlanacak; Sivas'ta Yürük Şah). - Son yatırın yürütme gücünü yerli gelenek onun adı ile açıklıyor; Isparta'daki Ayak Dedesi'nin adı da bu bakıma büyülük bir simge taşır; bunlar gibi, daha önce değindiğimiz (soru 48) İstanbul'daki Karaca Ahmed'in atına vaktında yürümeyen çocukların götürülmesinde de atın, yürümeyi, koşmayı simgeliyen bir hayvan olması düşüncesini görmek yerinde olur. - Gene bu maksatla girişilen başkaca işlemler: Çocuk dört yol ağzına götürülüp kollarından tutulur, sallanır (İzmir); ayak poğçası denilen çörekler yapılır, çöreklerden birinin içine bir ufak para konur, ikram edilenlerden kime düşerse bu çörek o kimse çocuğa bir gömlek yapar, ya da bir hediye verir (Bursa); çocuk cuma günü, ezan vaktı, minareye karşı «salladım çocuğu selâya, yürüsün inşallah haftaya cumaya» diyerek sallanır (Bursa); Sünbül Efendi'nin müezzini, cuma selâsı verirken çocuğun kuşağını sırtında gezdirir; Eyüp müezzini, arabî ayın ilk cuması, çocuğun bir eşyasını şerefeden sarkıtır: çocuk Eyüp türbesinde tesbihten geçirilir; Merdiven Köyünde Mama adlı yerde bulunan semere oturtulur; yeni aya karşı koltuklarından tutulup adım attırılır, «ay gördüm dağ gibi, çocuğum yürüsün yağ gibi» denerek (İstanbul); bir sepet içine konup yedi ev gezdirilir (Sivas: Kızık, Kangal, Şarkışla). - Kimi yerlerde «köstek kesme», kimi de «duşşak kesme» adı verilen işlem üzerinde yukarda (soru 42) durduk.

3) **Çocuğun vaktında konuşmasını sağlamak.** Geç konuşan çocukların bu kusurlarını gidermek için başvurulan çareler de büyülük nitelikte: yeni ay görüldükten sonra, ilk cumadan başlayarak üst üste üç cuma çocuk ahıra götürülüp yemliğe bağlanır, ve «insan isen dile gel, hayvan isen begaya («yemliğe») gel» denir (Yusufeli); çocuğa yemek kaşıklarının - veya kaplarının - bulaşık suyu (İstanbul, İzmir), kanaryanın su kabından muharremde aşure kâsesinden su içirilir (İstanbul, İzmir); Eyüp'te Beşir Ağa türbesinin anahtarı ile ağzı açılır; cuma ezanı müezzine kara üzüm verilir, müezzin bunu selâ okurken cebinde taşır, çocuğa bu üzüm yedirilir (İstanbul); çocuğa dana, koyun dili yedirilir (İzmir).

4) **Hastalıklı, sıska çocukların** bu hali aydaşlıktan (yani kırkı içinde başka kırklı bir çocukla rastlaşmış olmaktan) ileri geldiği sanıldığı zaman girişilen «aydaş pişirme» işlemini yukarda (soru 42) gördük. Yusufeli'nde, önleyici tedbirler alınmazsa cinlerin sağlam çocuğu çalıp, yerine kendi cılız çocuklarını bırakacaklarına inanılıyor. Bu inanıştan hareket ederek, çelimsiz, hastalıklı çocuğu, cinlerin uğrağı bilinen ıssız, zibillik yerlere götürürler, bir kazanın altına koyarlar, ve «sizin ise alın götürün, bizimkini getirin» diye cinlere seslenirler. - Gene Yusufeli'nde, boynunu tutamıyan çelimsiz çocukların analarına tavuğun boyun etleri yedirilir, kemikleri çocuğun yastığının altına konur; ya da, cuma sabahı su harkına atılan bir kemik, konuşmadan çıkarılıp bir duvar deliğine yerleştirilir. - Sıska çocuklara, Eğirdir gölündeki adada gömülü Şeyh Muslihüddin'in türbesindeki gömlek, gölde yıkandıktan sonra, giydirilir; çocuk Abdülkadir türbesindeki delik taştan «al çürüğü, ver sağı» diyerek geçirilir (Isparta.)

5) Çocuğun ilk değiştirdiği diş konusunda da bazı törelerin gözetildiğine birkaç tanıt var: ilk düşen diş atılmayıp saklanır; bunu döğüp tozunu içmek veremi sağaltmaya yararmış (Bursa); düşen süt dişlerini evin damına atarlar (İzmir).

6) Dikkate değer birkaç göreneği daha sayalım: Ankara'nın Ayaş ilçesinde, çok ağlayan, uyumayan çocukları Yavuz Ana Sultan adlı yatıra götürürler, «ya al, ya ver» diye seslenirler. - Uyumayan çocuk sabahleyin mezarlık çevresinde dolaştırılır; mezardan alınan toprak, ya da yılan kabuğu çocuğun yastığı altına konur (Sivas). (Bu işlemde, ölünün toprağından, uyutma gücünün bir simgesi olarak yararlandığı görülüyor.) - Çok ağlayan çocuğun başına kazan geçirilip, ya da babasının ayakkabısı ile ağzına vurulup «anandan, babandan uzak ola» denir. (Burada, ağlamanın çağrışımı olabilecek bir felâket, örneğin ölüm, uzaklaştırılmak amacı güdülüyor.) - Çocuk, doğduğu odadan başka bir odaya geçirilirken, başı ile ayakları bir hizada olmak üzere yanlamasına çıkarılır, konuşması ile yürümesi aynı zamanda olsun diye; çocuklar küçükken aynaya bakturılmaz, şaşı olmasınlar diye. (Yusufeli.)

Soru 56 : Türk halk geleneğinde sünnet töreleri nasıl bir anlam ve değer taşır?

Bir inanışa göre Muhammed Peygamber sünnetli doğmuş; İnanış, sünnet göreneğini bu olguya bağlamak istiyor. Gerçekte ise çocukları «sünnet etmek» islâmdan önce de, sâmî asıldan ve başka soylardan toplumlarda olduğu gibi, Araplarda da uygulanan bir töre idi; Muhammed bu töreyi sürdürdü. İslâm dininde Peygamberin yaptığı, ya da yapılmasını öğütlediği şeylere uymaya «sünnet» adı verildiği için, oğlan çocukların erkeklik uzuvlarının ucundaki deriyi çepeçevre kesip alma işlemi, halk dilinde bu deyimle adlandırılır. Deyimin eski yazı dilinde (osmanlıcada) karşılığı, arapça «hıtân» kelimesi idi.

Sünnet işlemi, islâm ve yahudi dinlerinin kuralları arasında yer almakla beraber, bu dinlerin dışında kalmış birçok toplumlarca da uygulanır: Okyanusya ve Afrika kavimlerinden, Amerika yerlilerinden kimi toplumlar gibi. Kökeni sorunu üzerinde ayrı ayrı görüşler vardır. Kimi bilginler bunda, «cinsî birleşme»yi, ve dolayısıyle «döl türemesi»ni kolaylaştırdığı için, bir «bereket töresi» anlamı bulurlar; bereket tanrılarına, veya bereket sağlayıcı kutsal güçlere, türetme uzvunun bir parçasının sunulması diye nitelendirirler işlemi. Sünnet törenleri sırasında, evlenme töreleriyle benzerlik gösteren, bereket sağlama amacıyla girişildiği kanısını veren birtakım işlemlerin bulunması bu görüşü destekliyecek niteliktedir. Müslüman-Türk geleneklerinde sünnet törelerinin en belirgin yönü, çocuğun bir törenle islâm topluluğuna katılmasını tanıtlamasıdır. Nitekim, kendi dinini bırakıp müslüman olan kişinin sünnet edilmesini ilk şart, bir çeşit yasa sayma inancı da işlemin bu anlamını belirtir.

Türkiye'de sünnet töre ve törenleri üzerinde toplu ve etraflı bir inceleme yapılmamıştır. Bilgiler oldukça bol, ama dağınık durumdadır, ve çoğu kez eski sünnet düğünlerinin anıları biçimindedir anlatılanlar. Bugün, eski geleneklerin birçoğu, hele büyük şehirlerde, gitgide unutulmaya yüz tutmaktadır. Çocuklarını, düğünsüz derneksiz, hastanelerde, doktorlara sünnet ettiriverip bu «bâdire»yi atlatıyor birçok ana babalar.

Sünnet töre ve törenlerinde, çeşitli bölgelerden, gelenek-

lerin aşağı yukarı uygulandığı hallerde derlenmiş bilgilere göre aşağıdaki ortak öğeleri buluruz:

- Sünnet çocuğunun yaşı ve törenin mevsimi (ayı, günü) üzerine kesin bir kural yok. Çocuklar, çoğunlukla, okul çağına yakın, veya ilkokul yıllarında, her halde 13-14 yaşını geçmeden, ergenlik çağına ermeden, ama kimi hallerde çok erkenden (2 yaşından başlıyarak) sünnet edilir. Birkaç erkek çocuğu olan aileler, ya da akraba birlikleri, «hepsi birden çıksın» düşüncesiyle, yaşları farklı iki, üç kardeşi, veya akraba, komşu çocuklarını birlikte sünnet ettirdikleri de oluyor. - Mevsim olarak bazı yerlerde baharda (Bünyan-Kayseri), birçok yerlerde yaz-tatil aylarında, kimi yerlerde güz mevsiminde, okulların başlamasından önce bir gün seçiliyor. - İstanbul'da, eskiden, sünnet törenleri perşembe günleri düzenlenirdi. Günümüzde gün seçimi, evlenme törenlerinde de göreceğimiz gibi, cumartesi ve pazara dönüşmüştür.
- **Sünnet çocuğunun giyimi:** kasaba ve şehirlerde olduğu gibi, köylerde de çocuğun özel bir «sünnetli kılığı» var. Şehirlerde varlıklı aileler çocuğu mücevherlerle süslerler; bunları «ariyet» alma göreneğine uyanlar da oluyor. Şehirlerde, ön tarafında «maşallah» işlemeli açık mavi renkte bir başlık geleneğin en belirgin giyim ögelerinden biridir. Köylerde çocuk yeni elbiseler giyer; boynuna, omuzlarına çevre, yağlık asılır, şapkasından arkaya doğru gelin teli sarkıtılır (Gölpazarı/Bilecik). - Kimi yerlerde çocuğun parmaklarına kına yakılır (Bursa).
- Tören senaryosu şöyle özetlenebilir:

1) Süslenmiş kılığı ile çocuk, sünnet töreninden önceki günlerde, veya tören günü öğleden önce, hısım akrabaya el öpmeye gider; bu aynı zamanda sünnet düğününe çağrı gezisidir. Tören günü, ayrıca, türbeleri ziyaret, ve atlarla, arabalarla, başka çocukların da katıldığı bir gösteri gezisi yapmak birçok yerlerde gelenektendir.

2) Evde mevlût okutma ve kurban kesme de birçok yerlerde uyulan bir kuraldır.
3) Baba, çocuğa bağışlarda bulunur. - «Kirve töresi»nin yürüdüğü yerlerde kirvenin çocuğa, ve çocuk babası ile kirvenin karşılıklı bağışları.
4) Davetlilere çocuk babası yemek verir.
5) Davetliler çocuğa ve babasına hediyeler getirirler.
6) Tören süresince şehirlerde ince saz, köylerde davul, zurna çalınır, hem çocuğu avutmak, hem de konukları eğlendirmek amacı ile. Şehirlerde hokkabaz, karagöz gösterileri, köylerde delikanlıların çıkardıkları çeşitli «seyirlik oyunlar» aynı amacı güderler. Eğlenceler, sünnet işlemi yapılırken, bir de gece, en yoğun dereceye varırlar. Birçok yerlerde gece sabaha kadar sünnetli çocuğu uyutmamak kuralı vardır: bunun, kanamayı önlemek için gerekli olduğuna inanılır.

Yukarda da söylediğimiz gibi, sünnet düğünleri, birçok ayrıntıları ile evlenme törenlerine benzerler. Kimi yerlerde sünnet gününün gecesine «kına gecesi» adı verilir; törene katılan kadınların, kızların ellerine kına yakmaları görenektendir. Genel olarak, davullu zurnalı, ya da çalgılı eğlenceler bu benzerliğin başlıca tanıtlarıdır; törene düğün adının verilmesi de bu bakıma anlamlı. - Tahtacılarda, tıpkı evlenme törenlerinde olduğu gibi, şeker ve karanfille «okuntu» dağıtma, bayrak ve bayraktar ile törenin toplumluk yönünü belirlendirme, sünnet işleminin bittiğini silâh atarak haber verme, bayrakların evinde delikanlıların eğlence düzenlemeleri gibi gelenekler bu benzerliği pekiştiren öğelerdir. Gene Tahtacılarda, kadınların, sünnet işlemi uygulandığı sırada avuçları arasında oklava döndürmeleri, kesilen «kabuğun» bir tepsiye konarak herkese gösterilip sünnetçiye bahşiş toplanması, kurban kesip «ayin-i cem» düzenlenmesi gibi gelenekler her halde eski, islâm-dışı törelerin kalıntıları olmalı. Kesilen deri parçasının bir tepsi üzerinde çocuğun annesine götürülüp gösterilmesi, ve karşılığında bağışta bulunma göreneğine Osmanlı saraylarında, şehzadelerin sünnet düğünlerinde de uyulurdu.

Üzerinde durulmaya değer bir nokta da sünnetçinin kişi-

liğidir. Günümüzde birçok kimseler bu cerrahlık işlemi doktorlara yaptırıyorlar. Üçüncü Murad'ın oğlu şehzade Mehmed'i de, zamanının bir hekim-operatörü, Cerrah Mehmed Paşa sünnet etmişti. Ama bugün de, bu işi doktorlardan daha iyi becerdikleri kabul edilen uzman sünnetçiler vardır; birçokları «fennî sünnetçi» diye tanıtırlar kendilerini. Köy çevrelerinde bu işin görevlileri sadece sünnetçilerdir. Orta Anadolunun birçok yerlerinde bunlar kızılbaş-abdal topluluğundan kişilerdir. Eskiden sünnetçi, davulcu, zurnacı, köçek ve şaklaban, hepsi bir takım halinde, sünnet mevsiminde köy, kasaba dolaşarak sanatlarını yürütürlerdi. Sünnet edilen çocuğun kesilen yerindeki kanı dindirmek, yarayı sağaltmak için sünnetçi çocuğu temiz odun külüne oturturdu. Yarayı sağaltmak için kullanılan bir başka «antiseptik madde» de çürük odun tozudur (Kığı).

«Kirvelik» (kelimenin **kirve, kivra, kivre** biçimleri de var) kurulu doğu, güney ve güney-doğu Anadolu'da görülüyor. Geleneğin tam olarak yayılış alanını belirtmek için yeter bilgimiz yok. Kirve, hıristiyan çocuklarının vaftiz törenindeki **parrain** («vaftiz babası») ile **marraine** («vaftiz anası») in yerini tutar aşağı yukarı. Önemli bir «geçiş töreni» olan sünnet vesilesiyle çocuğun ailesine dışardan katılan, ve o günden sonra aileden sayılan bir erkektir kirve. Görevini belirten işlem ise kesilme sırasında çocuğu tutmaktır. Kirveliği çocuğun babası yakın akraba veya dostlarından birine önerir; kabul etmek, hem bir onur, hem de bir borç sayılır.

Sünnet töreninin, bireyleri akrabalık ve komşuluk bağları ile birbirine bağlanmış toplumun yaşamındaki önemini belirten bir iki olguya daha değinelim. Kimi köy çevrelerinde sünnet düğününün yüklediği masraflar bütün köy topluluğunca paylaşılır; ağır işler de ortaklaşa yapılır: keşkeklik buğdayın dövülmesi, yemeklerin pişirilmesi, dağdan odunun kesilip getirilmesi gibi. Bütün bu işlerin görülmesi sırasında davul ve zurnacılar işi görenleri eğlendirmek, gayrete getirmekle görevlenirler (Gölpazarı/Bilecik). - Bu törenlerin toplumluk yönlerinden biri de, varlıklı kimselerin kendi çocuklarını sünnet ettirirken, komşu, hısım, akraba ailelerinden geçimleri dar olanların çocuklarını da katmak suretiyle onları masraftan kurtarma geleneğidir. Büyük şehirlerde, son zamanlarda, bu toplu törenleri hayır kurumları üzerlerine

alıyorlar; varlıklı aileler düğünün masrafına katılıyorlar; kurumlar da, eğlencelik gösterileri dışardan seyretmeye gelenlerden aldıkları giriş ücretleri ile, hem fakir çocuklara masrafsız sünnet edilme olanağı, hem de kendilerine gelir sağlıyorlar. İstanbul'da bugün de bu çeşit sünnet törenleri düzenlenmektedir.

Karagöz ve hokkabaz gösterileri büyük şehirlerdeki sünnet düğünlerinin programında önemli yer tutarlardı. Karagöz dağarcığındaki oyunlardan birinin konusu **Sünnet**'tir; bundan eski sünnet düğünlerinin pek çok ayrıntıları üzerine bilgiler edinilir.

Soru 57 : Okula başlama töreni nedir? Bu tören hangi okul için yapılırdı?

Bu törenin şehirlerde, kasabalarda ve hocası olan kimi köylerde düzenlenişi üzerine bilgiler derlenmiştir. Burada söz konusu olan okula şehirlerde mahalle mektebi, ya da sıbyan mektebi derlerdi. Bu okullar camilere eklenmiş yapılardan birinin genişçe bir odasında, ve mahalle camiinin imamlığını da yapan hocanın yönetiminde olurdu. Okumada ilerlemiş, hafızlığa başlamış yaşlıca öğrenciler, küçüklerin «kalfa»lığı (nezaretçi ve alıştırıcı) görevini yaparlardı. Bu okullara, devlet ilk okulları -ya da onların programını uygulayan özel okullar- açılmağa başladıktan sonra da 4 ile 7 yaş arasında, yani ilk okul çağına gelmemiş erkek ve kız çocuklar, elifbayı, namaz surelerini, Kur'an'ı «sökme»yi sağlayan 2-3 yıllık hazırlık derslerini görmeye giderlerdi. Hevesliler arasında, hafız olmak için öğrenimi sürdürenler de olurdu. Cumhuriyet döneminde, öğretim kurumları layikleştikten sonra unutulmuş olan bu töre ve törenlerin, 1950'lerden bu yana, Kur'an kurslarının açılması ile yeniden canlanıp canlanmadığı üzerine bilgi edinemedik.

Okula başlama törenine İstanbul'da halk **âmin alayı** adını verirdi. Çocuk törene, aşağı yukarı sünnet düğününde olduğu gibi, süslü elbiseler giydirilmiş, boynuna işlemeli hamayil ve cüz kesesi asılmış, başına -varlıklı aile çocuklarında- elmaslı, incili fes giydirilmiş olarak katılırdı. Derlenen bilgilere göre tören için yılın belli bir mevsimi -ders yılı başı- söz konusu olmazdı. Çocuk herhangi bir mevsimde okula başlatılırdı; ancak,

üç-aylar, kandil gibi yılın kutlu sayılan bir zamanı, ve pazar, ya da perşembe günlerinden biri seçilirdi. Törenin şeması aşağı yukarı şöyledir:

- 1) Çocuğun gideceği mektepteki öğrenciler mektepte toplanırlar. Alayla çocuğun evine giderler; en önde, elinde bir rahle, başı üzerinde çocuğun oturacağı minder olmak üzere «kalfa» yürür.
  2) Evin kapısının önünde hoca bir dua okur. Çocuklara, hocaya ve davetlilere evde yemek ikram ederler. (Ev elverişli değilse yemek mektepte verilir.)
  3) Alay, çocuğun da katılmasıyle, ilâhiler okuya okuya mahalleyi dolaşır; ilâhilerin belli yerlerinde çocuklar hep bir ağızdan «âmin» diye bağırırlar. Mektebe varılınca çocuk hocasının elini öper, ve önünde diz çöküp oturur. Hoca önce «rabbi yesir» duasını öğretir; sonra elifbadan ilk dersi verir. - Hocaya ana babanın hediyeleri verilir.

Çankırı'da alaya kadınlar da katılır, ve sevap kazanmak için çocuğu sırtlarında taşırlardı. - Bursa'da derlenmiş bilgilere göre çocuğu tören süresince hiç yere bastırmamak gerekirmiş; kadınlar onu, mektebe giderken ve dönüşte kucaktan kucağa vererek arabaya bindirirlermiş. - Mektep çocuğunun alaya arabada, veya ata binmiş olarak katılması geleneği hemen her yerde ortak görünüyor. Ayrıntılar arasında, ilginç başka görenekleere de rastlıyoruz: Yusufeli'nde mektebe giderken rastladığı ilk insanın kişiliğine göre çocuğun geleceği üzerine yorumlar yapılır, «uğuru sınanırmış»: bilgili, okumuş bir kimseye rastlaması, çocuğun da iyi okuyacağı anlamına alınırmış. - İstanbul'da şu eğlenceli gelenek de vardı: öğrenci okumada ilerleyip «İnşirâh» («Elem naşrahleke sadrek») suresine geldiği gün, son ayetin son kelimesi («fergab») ni söyler söylemez hoca: «al fesini sen kap» diyip çocuğun başından fesini kapar, eve başı açık yollardı; babanın hocaya, bevvaba (okul hademesine), kalfalara bahşişi karşılığında öğrencinin fesi geri verilirdi.

İstanbul'da, çocuğun mektebe başlaması ile ilişkili bazı töreler daha derlenmiştir: çocuğun Üsküdar'daki Aziz Mahmûd Hüdâî türbesine götürülmesi ve ona arzuhal verilmesi,

birlikte götürülen üzüm ve kalemin türbede okutturulması; pepeme çocukların damak ve dişlerini miras altını ile çizdirme; kolay ve güzel okumayı sağlamak için çocuğun dilini burma... gibi. Okunmuş üzümü yiyen çocuğun zihni açılacağına inanılırdı.

Okula başlarken çocuğun hocaya teslimi, ana babanın kendi görevlerini hocaya bir çeşit devretme anlamını taşır. Anaların, ve genel olarak çocuğun kadın akraba ve yakınlarının aşırı duygulanmaları bu ruh haletinin bir tanıtıdır. Baba hocaya: «Eti senin, kemiği benim» diyerek, çocuğun eğitimi için, kemiklerini kırmamak şartıyla vücudu üzerinde «tasarruf» hakkını tanımış olurdu. Bildiğimiz «falaka» bu okulların başlıca ceza aracı idi; falakaya yatırma, belli kuralları ile, başlı başına törenlik bir anlam taşırdı.

İki yıl sonunda, Kur'an'ı başından sonuna okumayı öğrenmiş olan öğrenci için «hatim duası» denilen tören düzenlenirdi. Bunda da güzel elbiseler giyinmiş çocuk, camide hatim duası yapıldıktan sonra hocasının, ana babasının ve akrabalarının ellerini öper, gece de baba, evinde bir ziyafet verirdi. Varlıklı köylü ailelerinde bu törende çocuğa babanın bir tarla veya bahçe bağışlaması geleneği de vardı.

Soru 58 : Ergenlik-delikanlılık çağından evlilik çağına geçiş nasıl olur?

Evlenme çağına erişinceye kadar çocuğun ve gencin nelerle oyalandığını, ne işler gördüğünü, hangi kurullara nasıl katıldığını ilerdeki bölümlerde, bayramları ve oyunları incelerken göreceğiz. Burada kısaca, delikanlı erkeğin ve genç kızın evlenmeye nasıl hazırlandığını, yaşamının bu önemli dönemini nasıl beklediğini belirten dikkate değer kurallardan ve törelerden birkaç örnek verelim.

Delikanlı erkeğin evlenme isteğini bildirmek için giriştiği yöntemlerden en yaygını, anasına, babasına «gurbete çıkmağa niyetlendiğinden» sık sık söz etmesidir. Kimi yerlerde daha özel davranışlara rastlanıyor: Çankırı'da delikanlı, anasının ayakkabısını eşiğe çivileyerek everilme zamanının geldiğini hatırlatmak ister. - Yüz yıl önceleri Eskişehir'de, evlenme çağına geldiğini is-

batlaması için, delikanlı, mahallenin birikme odasında bir sınamadan geçirilirmiş: meydan sinisinden bir ibriğe, yere dökmeden su boşaltması beklenirmiş.

Kızların, aynı maksatla başvurdukları çareler daha zengin çeşitlilik gösteriyor:

- Eski İstanbul'da kızlar papatya ile niyet tutarlar; üstlerinde karınca duası, Çingenelerden alınmış kurtbüzüğü gibi, büyülük güçlerine inanılan şeyler taşırlardı.
  Bursa'nın Derekızık köyünde, evde gelinlik kızın bulunduğunu bildirmek için, evin damına, kız sayısınca, testi koyma göreneği günümüzde de yaşıyor.
  Onbeş yirmi yıl öncelerine kadar Afyon'da, gelinlik çağa gelmiş kızlar, cuma günü selâ vaktı, yola çıkmadan yanlarına kilitlenmiş bir de kilit alarak, Kız-Kulesine giderler; orda yaşlı bir kadın kilidi kızların başı üstünde açar; kızlar da kuleden şehre doğru: «Bahtım bahtım, altın tahtım, gelin olacak vaktım» diye bağırırlarmış.
  Çankırı'da, genç kızın Murad Baba türbesinin etrafında dolaşıp «Taliim, lebbeyk!» diye bağırması da aynı türden bir görenek. Eskiden, Çankırı'da, evlenme çağları geçmeğe başlayan genç kızlar, dam üstüne çıkıp miyavlarlarmış. Bir rivayete göre kızın biri bunu bir türlü nefsine yedirememiş. Ama sonunda çaresiz kalınca, damın üstüne çıkmış, ve «Töreniz batsın, miyav!» diye bağırmış. - Bu töre her halde çok eski olmalı; Dede Korkut kitabında, erkekten hoşlanan kız için kullanılan «kedisi mavladı» deyimi ile bu töre arasındaki ilişki açıkça beliriyor: töre, genç kızın, başgöz edilme zamanının geldiğini anlatımlamasını, mart kedilerinin damlarda dolaşıp miyavlamaları ile simgeliyor. İlerde üzerinde ayrıca duracağımız hıdrellez törenleri de, özellikle genç kızların evlenecekleri kimse ile ilişkili düşlerini yorumlamalarına, ve evlenme dileklerini bildirmelerine vesile olur.

Köy, kasaba ve şehir çevrelerinde delikanlı erkeklerle kızların tanışıp görüşmelerini, sevişmelerini düzenleyen töreler halk bilimi, toplum-bilim ve toplum psikolojisi açılarından gereğince araştırılmış ve incelenmiş sayılamaz. Bu konulara özgü zengin gereçleri roman ve hikâyelerde buluruz. Özellikle çağdaş yazarlar, halk yaşamının bu kesimi üzerinde uzun boylu durmuşlardır, ve anlattıkları, çokluk, kendi gözlemleri, ya da iyi kaynaklara dayanan bilgilerdir.

Eski İstanbul'un Kâğıthane, Göksu gibi gezinti yerlerini canlandıran yazarlarda da, büyük şehir gençlerinin, o çağın şartlarına göre hangi kurallara ve törelere uyarak, kimi zaman da göreneklere meydan okuyarak tanışma ve anlaşma yolu aramalarını anlatan sahifeler buluruz. Geçen yüzyılın sonlarında Göksu'da genç erkeklerle genç kızların sandal gezintilerinde «mâni atışma» oyunlarına Kunoş **Türk halk edebiyatı** adiyle türkçe yayınladığı kitapta (İstanbul 1925), anıları arasında yer vermiştir. - Sandal gezintilerinde gençlerin, türkü ve mânilerle söz atışmaları Bartın halk geleneğinde de yer alır.

Soru 59 : Evlenme töre ve törenlerinin incelenmesinde hangi sorunlarla karşılaşıyoruz?

Geçiş törenleri içinde, yapısının karmaşıklığı ve içeriğindeki ayrıntıların zengin çeşitlenmeleri bakımından, hem çok ilginç, hem de incelenmesi çetin bir gelenektir, evlenme-düğün. İki gencin yaşam kaderlerini birleştirmeleri açısından bireylik davranışları, yeni bir hısımlık bağlantısının kurulması yöniyle aileler-arası ilişkileri, iki tarafın akraba, dost, komşu çevrelerinin katılmasını yasa kıldığına göre de toplumluk gösterileri içine alır. Hele küçük köy topluluklarında hemen hemen hiç kimseyi dışında bırakmayan bir «bayram» anlamı kazanır. Törenlerin kimi kesimleri coşkun eğlenceler, yeme-içme, «düğün-bayram» havası içinde geçtiği halde, başka dönemleri «ağıt» görüntüsündedir. Görücülük, söz kesme ve ağırlık konularında, hısımlık bağı kuracak ailelerin karşılıklı çekişmeleri ekonomik bir işlem anlamı alır.

Düğün, bugün, evlenme törenleri dizisinin belli bir kesi-

mini: gelin hamamı, kına, gelin alma, gerdek ve gerdek ertesi gösterilerini içine alan, en uzunu bir haftalık, çoğu kez üç günlük bir süre için kullanılıyor; ama, ilk anlamı ile bağlama, bağlanma demektir; **düğün, düğme** kelimelerini de türeten **düğ-** fiil kökü, **tüg-** biçiminde Kâşgarlı Mahmûd'un sözlüğünde geçer; Kâşgarlı, aynı kökten türemiş başka kelimeleri, bu arada bizim dilimizde **düğüm** anlamı ile **tügün**'ü de almış sözlüğüne. Öte yandan, bizim dilimizde, gelinle güveyin ana babalarının -ve yakın akrabalarının- birbirlerine verdikleri ad olarak kullanılan **dünür** sözü de aynı **düğ-** kökünden türemiş olmalı; bu kelime de, **tüngür** biçiminde, ve bizdeki anlamı ile Kâşgarlı Mahmûd'un sözlüğünde geçer; Kâşgarlı'nın kitabında, ayrıca, bu **tüngür** kelimesinden türemiş **tüngürle-, tüngürleş-** fiillerine de rastlıyoruz. - Evlenme olayının kapsadığı töre ve törenler, gelin ile güveyi, ve onların ailelerini birbirine, birtakım anlaşmalardan geçerek, karşılıklı, mal, para, eşya alış verişleriyle **bağlama,** ve böylece hısımlık kurulunu **pekiştirme** amacını güttükleri için, ta eskiden bu töre ve törenlerin tümü birden **düğün** kelimesi ile gösterilmiş olsa gerek. Deyim, anlamındaki bu genişliği zamanla yitirmiş olmalı. Masallarda, hikâyelerde kırk gün, kırk gece sürdüğü söylenen **düğünleri** de eski anlamı ile almak yerinde olur. **Dede Korkut Kitabı**'nda, evlenmeye ilgin törenlerin tümü, «kiçi düğün» (= küçük düğün) ve «ulu düğün» deyimleriyle iki kesime bölünüyor; birincisi «söz kesimi ve nişan» kümesini, ikincisi de «kına, gelin göçürme ve gerdek» etrafındaki törenleri gösterse gerek. Aynı metinde, kızın parmağına delikanlının nişan yüzüğünü takarken söylediği «düğün kutlu olsun» dileğindeki **düğün** deyimi, yukardaki kesimlerden birincisine bir anıştırmadır. Ama, bu Oğuz destanının yazıya geçtiği çağda **düğün** kelimesi bugünkü dar anlamını da kazanmış olmalı: destanda, yukarıki iki kesimden, her halde ikincisine ilgin «çalgılı, oyunlu toplantılar» **düğün** sözü ile anlatımlanıyor. Aynı kitapta, **toy düğün** deyiminin, bugünkü «düğün bayram» anlamı ile, evlenme törenleri söz konusu olmadan da, «yemeli, içmeli her türlü şenlik» için kullanıldığını görüyoruz.

Kız seçmede ilk girişim erkek tarafına düşen bir iştir. Ya delikanlı bir kıza göz koymuştur, yahut da seçme işini anasına, babasına bırakmıştır. İlk önemli değerlendirme kızın güzel

liği, huyu, edebi, iffeti konularında oluyor. Ama hısımlık kurmaya girişen ailelerin ekonomik yetenekleri de hiçbir zaman gözden uzak tutulmaz; kız alıp vermenin, bu bakımdan, birbirine pek aykırı düşmeyen aileler arasında («dengi dengine») olması yeğlenir. Erkek tarafın ekonomik gücü daha önemli, ve kız tarafına bu yönden üstün olması bir sakınca sayılmıyor; buna karşılık, ekonomik gücü çok düşük erkeğin varlıklı kızla evlenmesi zorluklar doğuruyor, ya da normal yollardan sapmayı gerektiriyor. Akrabalık bağlarını da önemli bir etken saymak gerek. İçerden evlenme («endogamie») törelerinin yürürlükte olduğu çevrelerde bunun belirgin örneklerini buluyoruz. Türkiye halkının yaşayan geleneklerinde içerden ve dışardan evlenme («endogamie» ve «exogamie») düzenlerinin yayılma bölgelerini ve sınırlarını kesin olarak belirlendirmek güç; her iki kuralın, çok defa, aynı bir bölgede yürürlükte olduğu görüldüğü gibi, düzenlerden birini uygulayan herhangi bir ortamda, yürürlükte olmayan öteki geleneğin derin izlerine rastlandığı da oluyor. Örneğin, Maraş şehrinin evlenme geleneklerinde, kızlarını akrabalar dışından evlendirmeğe niyetlenen ana baba, bekâr amca çocuklarının öncelik haklarını göz önünde tutarak, onların rızasını almak zorundadırlar; «amca oğlu gelini attan indirir» sözü bu geleneğin anlatımıdır. (H. Uğurol Barlas, **Maraş düğün âdetleri**, s. 17-18.)

Yukarda, «kim kimle evlenir?» sorusunun bir iki yönünü cevaplandırmayı denedik. Bir de «evlenmelerine ailelerince engel çıkarıldığı hallerde gençler ne yaparlar?» sorusu var. Bu gibi hallerde uygulanan yöntem «kız kaçırma»dır. Bu durum, ekonomik düşüncelerle, kimi de başka sebeplerle, en çok kız tarafının engellemesiyle ortaya çıkar. Delikanlı, daha önce kızla da anlaşarak, ve arkadaşlarının, yakınlarının yardımiyle, olmazsa sadece kendi olanaklarıyle kaçırır. Gençler «düğünsüz, derneksiz», hatta nikâhın gerdekten önce kıyılmasını zorunlu kılan töreyi dahi çiğneyerek «karı koca olurlar». Bu oldu-bitti karşısında, çok defa, kızın yaşı küçük olup da kız babasının hükûmet kapısına baş vurma olanağı olsa bile, iş tatlıya bağlanır. Kız kaçırma olayları, özellikle köy çevrelerinde, kız babasının istediği «ağırlık» («başlık») m, kızı gözüne kestirmiş olan delikanlının gücü üstünde olduğu hallerde geçer. Birçok

yerlerde, kız babası da bunu hoş karşılar, az paraya razı olup itibarını düşürmektense kızının kaçırılmasına göz yumar.

Düğünsüz, derneksiz evlenmelerin ikinci bir örneğini, dul kadınların kocaya varmalarında görürüz. Aşağıda ayrıntıları ile inceliyeceğimiz töreler, normal evlenme çağlarında olan, ve başlarından ilk defa nikâh geçen kızla erkeğin uymak zorunda olduklarıdır.

Türkiye'de, halk geleneği olarak «evlenme ve düğün» üzerine -sayı bakımından- oldukça zengin bilgi derlenmiştir. Diyebiliriz ki, türk halkbiliminin, üzerinde en çok durulmuş konularından biridir düğün töre ve törenleri. Bununla beraber, araştırmalar, geleneğin Türkiye ölçüsünde bütün ortak yönlerini belirtmek, bölgelerin, ve daha dar toplulukların gösterdikleri çeşitlenmeleri karşılaştırma yolu ile, onlardan herbirine özgü öğeleri meydana çıkarmak olanağını sağlayacak nitelikte değildir; Türkiye evlenme geleneklerinin tam bir incelenmesi yapılmamıştır. Hâmit Zübeyir Koşay'ın, **Türkiye düğünleri üzerine mukayeseli malzeme** adlı kitabı (Ankara 1944), 1) yazarın kendi araştırmalarının, 2) daha önce yayınlanmış olup kitaba olduğu gibi aktarılmış bilgilerin, 3) yazarın tertipledığı soruşturma listelerine gelen, yayınlanmamış belgelerin belli bir plana göre kümelenmesinden meydana gelmiştir. Kitap, bundan başka, zengin bibliyografya notları, resimleri, notaya alınmış düğün türküleri, sonuna eklenmiş dizini ile çok yararlı bir kaynaktır; ama, kitabın dışında kalan (onun basılmasından sonra derlenmiş ve yayınlanmış) pek çok belgeler gibi, «ham gereç» değerinde kalır.

Bugüne kadar yapılmış araştırmalarda uygulanan yöntemler aşağı yukarı şöyle özetlenebilir: Araştırmaların bir bölüğü, derleyicinin kendince önemli, ilginç, ve seçtiği bölgeye özgü saydığı gelenek ve göreneklerin sıralanmasından meydana gelmiştir; bunlardan bazılarında, anlatılan şeylerin günümüzde de uygulandığı, ya da eski olduğu bildirilmiş olsa bile, zaman ve yer kesin olarak belirtilmemiştir; sayılanlar töre ve törenlerin tamamı mıdır? yoksa, bilgi verenlerin söylediklerinden bir seçme mi yapılmıştır? bu hususlar da kestirilemez. - Bir bölük araştırmalar ise belli bir bölgenin, veya belli bir yerin geleneğini **en tam biçimiyle** anlatma çabasını güder; inceleyici, kendisinin ve başkalarının gözlemlerinden, anılarından, eski ve yeni, yaşayan

ve unutulmuş ne elde ettiyse, sayar döker; eski törenlerin anıları ile günümüzde yaşayanları ayırd etme, onları uygulayanların toplumluk durumlarına (ekonomik güç, kültür derecesi, v.b.) göre gösterebilecekleri özellikleri kavrama olanağını bulamayız.

Sağlam bir araştırma yöntemi uygulama kaygısına son yıllarda yayınlanan üç küçük incelemede rastladık: H. Uğurol Barlas'ın **Maraş düğün âdetleri** (İstanbul, tarihsiz) ve **Kayseri düğünleri** (İstanbul 1963); aynı yazarla Süheylâ Efe'nin **Kütahya düğünleri** (İstanbul, yazılış tarihi: 1963). Yazarlar bilgilerini, araştırma yaptıkları kasabaların «görenek ve gelenekleri, dış etkilerden en iyi korunmuş, değişikliklere en az uğramış **orta tabakalara** mensup kişiler arasında soruşturmalarla», ve düğün törenlerinden bazılarına kendileri de katılmak suretiyle derlemişlerdir.

Belli bir topluluk içinde ekonomi düzeniyle akrabalık düzeni arasındaki ilişkileri açıklamak amacı ile yapılmış başka bir incelemeyi de Fransız toplumbilimcisi Jean Cuisenier'nin, **Economie et parenté. Essai sur les affinités de structure entre système économique et système de parenté** («Mouton yayınevi», 1973) adlı eserinde buluruz; eserde (birinci kitap, bölüm IV) Konya Ereğlisine bağlı Türkmen, Yörük yerleşmesi köylerdeki evlenme geleneklerine yer verilmiştir; bu konuya ayrılan sahifelerde yazar, soruşturmalarına o köylerin yerlilerinden aldığı karşılıklara dayanarak **oğlan evi** («alıcılar») nin ve **kız evi** («vericiler») nin uymak ve uygulamak zorunda oldukları töre ve törenleri, ayrıntıları ve zaman sırası ile gösteren bir tablo halinde özetlemiştir.

Üçüncü tip bir yöntem daha var: belli bir yerde, belli bir tarihte yapılan **bir tek** düğünü -ve onun daha önceki kesimlerini- araştırıcının kendisinin, yardımcılar ile, baştan sona kadar izleyip gördüklerini olduğu gibi aktarması. Bu yönteme uyularak derlenmiş bilgiler elbette ki bir bölgenin, hatta bir yerin evlenme töre ve törenlerini **tamamıyle** yansıtamaz; bunların sayı bakımından çokluğu veya azlığı, araştırma yerine özgü öğelerin yoğunluğu v.b., düğün sahiplerinin, içinde yaşadıkları ortamı tam veya eksik temsil edebilme dereceleri ile orantılıdır. Belli bir bölgenin, belli bir yerin evlenme geleneklerinin eksiksiz öğ-

renilebilmesi ancak bu yöntemle yapılmış **çok sayıda** derlemelerin karşılaştırılması sonunda mümkün olur. Ama, öte yandan, bu tipten araştırmalar, onları kullanacak olan inceleyiciye, çeşitli birey lik ya da toplumluk etkenlerin, farklı zaman ve yer şartlarının geleneklerde yarattığı yapı ve içerik değişmelerini kavrama ve açıklama olanağını sağlar.

1940 yılı temmuz ayında, Bolu ili topraklarında bir köyde (S. köyü) bir «düğün», üç günlük kesiminde bu yönteme uyularak incelenmiştir. Aşağıda (soru 63) okuyucu, «küçük bir köy ortamında, belli bir düğün nasıl geçmiştir?» sorusunun karşılığını bulacaktır. - O düğünün kadınlar tarafında olup bitenleri eşim, erkekler tarafındakileri ben izlemiştim. - Daha büyük bir kalabalığın katıldığı, törenlerin daha zengin gösterilere yer verdiği hallerde, elbette ki, daha çok sayıda bir gözlemci ekibi içinde iş bölümü gerekli olur.

Bundan sonra gelen altı soruda (60-65) belli başlı öğelerini gözden geçirmeyi deneyeceğimiz evlenme töre ve törenleri dizisi kabataslak aşağıdaki şema içinde çerçevelenebilir:

A. Düğün-öncesi:
   I. Görücülük, Dünürcülük/kız isteme;
   II. a) söz kesimi, b) şerbet, c) nişan;
   III. düğün okuntusu;
   IV. çeyizin gitmesi ve sergilenmesi;
   V. Gelin hamamı.

B. Düğün:
   I. Kına geceleri: a) kız kınası, b) oğlan kınası;
   II. gelin göçürme;
   III. nikâh;
   IV. gerdek;
   V. gerdek ertesi (duvak-paça).

C. Düğün-sonrası: gelinlik ve güveylik töreleri

Soru 60 : Görücülük ve kız isteme görenekleri hangi şartlar içinde ve nasıl uygulanır? Beşik kertme nedir?

Görücülük, şehir ve kasaba ortamlarının bir göreneği olarak beliriyor. Yaşam şartlarının bu çevrelerde hızla değiştiği

düşünülürse, gittikçe zayıfladığını da kabul etmek gerekir. Köy çevrelerinde, hele kız köyün içinden, veya yakın bir köyden ise, «görücülük» ile «kız isteme» töreleri birbiriyle kaynaşmış durumdadır. Bunun sebebi açıktır: bu ortamda ailelerin ve evlenme çağındaki gençlerin birbirlerini tanımasına, oğlan tarafının, kız istemeğe gitmeden önce ilk bilgileri edinmesine engeller yoktur. Bu çevrelerde (ve kimi kasabalarda da) **görücü** yerine, **dünürcü** deyimi kullanılıyor. - Görücülük, bu yönteme başvurmadan bir seçme yapılamadığı hallerde söz konusu olur; aileler arasında, türlü ekonomik sebeplerle, açık veya kapalı şekilde önceden sözleşmelerin sonucu olarak birbirine uygunluk kabul edilmiş akraba veya komşu çocuklarının evlendirilmesi hallerinde görücülük işlemi kendiliğinden düşer. - Görücülük görevini, bu geleneğin sürdürüldüğü yerlerde kadınlar üzerlerine alırlar; bunlar, oğlanın anası ile yakın akrabalarından yaşlıca kadınlardır. Görücülerin işi, oğlana uygun düşebilecek kızları ilk bir yoklama, ve daha sonraki değerlendirmeler sonunda cayma olanağını açık bırakmak şartiyle, ilk bir seçmedir. Görücü kadınlar kızın güzelliği, törelere uygun davranışları üzerinde ilk bir yargıya varırlar. Bundan sonra, ailenin durumu ve başkaca konularda soruşturmalara girişilir. İkinci aşama, oğlan tarafının, soruşturmaları sonunda kızı uygun gördükleri zaman, kızı isteme işlemidir. Kız tarafına da düşünme ve soruşturma mühleti bırakılır. Sonunda, iki taraf da karşılıklı olumlu bir değerlendirmeye varınca, görücülerin işi sona ermiş olur.

Anadolu'nun bazı bölgelerinde -kimi ailelerde- çocuklar daha beşikte iken, büyüyünce birbiriyle evlendirme kararı alınırmış. Geleneğin bugün de sürdürülüp sürdürülmediği üzerinde kesin bilgilerimiz yok. «Halk Bilgisi Haberleri»nde (sayı 26, 1933) M. Zeki'nin bir incelemesinde, yer gösterilmeksizin, bu gelenekten söz edilmiştir; orda **beşik kırdı** deyimiyle adlandırılan gelenek şöyle anlatılır: hısımlık kurmak istediği bir ailede bir kızın doğumu haberini alan baba, beşik donatıp kızın evine yollar; böylece, daha kız beşikte iken söz kesilmiş olur; oğlan evi, kandillerde, bayramlarda kızın ana babasına, ve kıza hediyeler gönderir. - Bu göreneğin daha yaygın adı **beşik kertme**dir; bunun çok eski bir Türk geleneği olduğu, **Dede Korkut**

Kitabı'nda söz konusu edilmesinden anlaşılıyor. Masal ve hikâye geleneğinde, bu göreneğin başka bir biçimine, anlatı motifi olarak çok rastlanır: olağanüstü gücü olan bir kişi (kimi hallerde bir derviş), zürriyetsizlikten yakınan iki kişiye bir elma verir; onlar bu meyveyi yemek suretiyle çocuk sahibi olurlar; bir kız, bir oğlan; iki babanın, çocuklarını, büyüyünce, birbiri ile evlendirmeleri gerektir.

Soru 61 : Söz kesimi, şerbet ve nişan deyimleri ile hangi töre, tören ve işlemler adlandırılır?

Bu ve bundan sonraki sorudaki görenekler için, birkaç yerden seçtiğimiz belli başlı olgularla yetineceğiz; çeşitlenmeler pek çoktur, ve onların, bütün ayrıntıları ile karşılaştırmalı incelemesi bu kitabın planını aşar.

S. köyünde biz, yalnız «düğün» kesiminde bulunduk; «düğün-öncesi» dönemini doğrudan doğruya inceliyemedik. Konuşmalar sırasında edindiğimiz bilgiler şunlardır: oğlan babası ile kız babası ağırlık parası olarak 1940 yıllarının şartlarına göre, 30 lira ile, bir altın üzerinde anlaşmışlar. (Oğlan babası, ekonomik güç bakımından, kız babasına çok üstün idi; bu üstünlüğü de, harb mâlûlu olduğu için aldığı 20 lira aylık sayesinde sağlıyordu; ve köyün en zengini sayılıyordu.) Aslında ağırlık parasının, kızın çeyizine kullanılması gerekirmiş; ama kız babası bu parayı evinin yapı işlerine harcamış; ve kızın çeyiz eşyasının tamamlanmasını oğlan evi üzerine almak zorunda kalmış. Oğlan babasının, dünya savaşı sebebiyle altın piyasasının yükselmiş olmasını ileri sürerek, altını takmayı savsaklamış olması, tam gelin göçürme gününde çekişme konusu oldu, ve ancak şehirli konuklardan birinin araya girmesi ile mesele yatıştırıldı. - Oğlan evinin nişan hediyeleri: kayınlara şapkalar; kaynanaya entari; kaynataya gömlek. Kız evininkiler: sırma işlemeli çevre (güvey bunu düğün günlerinde boynunda taşıyacaktır); işlemeli kumaştan keseler.

Maraş (kasaba) geleneğinde, söz kesimi ve nişan töreleri şu sırayı izliyor: a) **Söz kesimi** günü takılar (inci, altın...)

üzerinde anlaşma kadınlar arasında olur; ağırlık ile kızın amca çocuklarına ve erkek kardeşlerine verilecek «yol parası» da tartışılır; ama bunlar üzerinde son karar erkekler arasında kesinleşir. - b) **Şerbet,** iki taraf yakınlarının okuntu ile çağrıldıkları ilk törendir. Kız evinde kadınlar ve erkekler ayrı odalarda toplanırlar. Oğlan evinin yolladığı şekerle, şerbet yapılıp dağıtılır; çerez, meyve ve tatlılar yenir. Toplantı, çalgılı ve türkülü eğlencelerle sürdürülür. Bu arada kaynana kıza yüzük takar. c) Şerbetten sonra bir gün, oğlan evinin kıza ve kızın yakınlarına aldığı eşyalar, önce oğlan evinde akrabalara gösterildikten sonra, kız evine gider, ve orada sergilenir. - d) **Nişan,** iki tarafın yakınları için kız evinde düzenlenen ikinci törendir. Gelin elbisesi ile süslenmiş kıza kaynana ile, oğlanın başkaca yakın akrabaları takılarını takarlar. Kadınlarla kızlar bir tarafta, genç erkekler bir tarafta, çalgılı, türkülü eğlenirler. Öğle yemeği yenir. Gençlerin eğlenceli toplantıları gece de sürdürülebilir. - Nişan töreni ramazana rastlarsa oğlan, kız evine «maya» gönderir; kız bununla ekmek yapar.

Bu dizideki Maraş töre ve törenleri ile Konya Ereğlisi köyleri geleneklerinin bir bölüğü ortak; ancak burada, Maraş'taki şerbet ve nişan kesimlerinin türkülü ve çalgılı eğlentileri görülmüyor. Öteki özellikler: a) **söz kesiminde,** ağırlık ve süs eşyası, halı, kilim... pazarlığı oğlan babası, ya da oğlan evinin temsilcisi yaşlı bir erkek («oğlan başı») ile kız babası arasında geçer. **b) Şerbette,** oğlan evi bir kurban keser; etiyle kız evi konuklarına yemek verir. b^1) oğlan evinden kız evine gelin elbisesi ve şerbet gider: Kız evinde şerbet içilir. b^2) Oğlan babası ile oğlan evinden kadınlar kız evine giderler. Ağırlık kız babasına verilir; takılar kıza takılır. (Burada, törenlerin bu kesimi «nişan» diye adlanmıştır.) b^3) Kız evinden oğlan evine hediyeler götürülür. Bunlar oğlan evi konu komşusuna gösterilir. -d) Oğlan evinin kadınları kız evine giderler, hediyeler götürürler; d^1) karşılığında kız evinden küçük hediyeler alırlar. - d^2) Güvey, kaynanasının elini öper; kız anası onun parmağına yüzük takar. (Bir köye özgü çeşitlenme.) - Ereğli töreleri dizisinde Maraş geleneğinin «c» kesimindeki «eşya sergilenmesi» eksik kalıyor.

Soru 62 : Nişanla düğün arası dönemde ne gibi törelere uyulur?

Düğünün zamanı iki tarafın anlaşması ile kararlaştırılır. Bu süre çok kısa olabileceği gibi, senelerce uzayabilir de, oğlan tarafının ağırlığı sağlayamaması ve başka sebeplerle. Kars bölgesinde nişanlı durumda delikanlıların kendilerini evli saydıklarını, nişanlı çiftlerin karı koca ilişkileri kurmalarının, arada çocukları olmasının hiç de yadırganmadığını, hatta, «gelin, kocasının evine gelirken yanında bir iki bıızağısı olmazsa ne işe yarar?» diye, şaka biçiminde, bir sözün söylendiğini duydum.

Anadolu'nun köylü ve göçebe ortamlarında düğünün güzün kutlanması bir kural gibidir; harman işlerinin, kış hazırlıklarının sona ermiş, yayladan dönülmüş olması, ve düğün masraflarını karşılayabilme bakımından en elverişli zaman güz mevsimidir. Ama ekonomik şartlarm yanında inanışlara bağlı sebeplerin de etkisi olsa gerek bu mevsimin seçilmesinde; Yaşar Kemal'in «Ala Geyik efsanesi»ni anlatırken, Türkmenlerin düğünleri güzün kutlamalarını yasa değerinde bir töre gibi belirtmesi bir anlam taşıyor. Koyuncu topluluklar, yayla sonu, güz aylarında yaptıkları koç katımını düğün törenlerine benzeterek değerlendirirler; her iki törende «bereket sağlama» düşüncesine bağlı görenekler yer alır.

Bolu'nun S. köyünde izlediğimiz düğün törenleri sırasında bu konuda şu bilgileri edindik: nişan süresi, bu evlenmede, kısa sürmüştür; oğlanla kız ancak üç ay nişanlı kalmışlardır; aslında daha uzun sürmesi, düğünün harman sonu olması gerekirmiş, ama oğlan babası harman işlerinde yeni gelinini çalıştırabilmek için düğünün harmandan önce yapılmasında direnmiş, kız babası da razı olmuş. Düğün temmuzun ikinci haftasında (8 temmuzdan başlayarak) kutlandı; o köyler için orak biçme mevsimidir bu.

Düğün toplumluk bir olaydır. Genç erkekle genç kızın -ve dolayısıyle onların ailelerinin- yeni bir bağla birbirine bağlanmalarının bütün toplulukça bilinmesi, ve topluluğun da katıldığı törenlerle bu bağın pekiştirilmesi gerekir. Daha dar bir çevre içinde geçmiş olan önceki kesimlere karşılık, asıl düğün gösterilerine mümkün olduğu kadar çok insanın katılmasını ister ge-

lenek. Katılışın yolları, masrafların, külfetlerin bölüşülmesi çevrelere göre çeşitlenen kurallara bağlanır. Köy ortamında, törenlerin dışında kimsenin kalmaması gözetilir; hele törenlerin bazı kesimleri, davetli davetsiz, yakın uzak herkese açıktır. Ama gene de, düğünün kimin oğlu, kızı için kutlandığını, yerini, zamanını bildirme, düğünün ilk önemli işlemi olarak başlı başına bir töre değerini taşır. Düğüne çağrı, Anadolu'nun birçok yerlerinde **okuntu, okuma** deyimleri ile gösterilir; kimi yerlerde bu maksatla gönderilen hediyelere **yolluk** derler; Toroslar bölgesinde (Karatepe köyünde) düğüne çağrı, **yol dağıtma** diye adlanıyor. Bu işi, çokluk, kadınlar görür; kimi yerlerde, erkeklere erkek, kadınlara kadın okuyucular gönderilir; Sivas'ta, kadın okuyucuya bir de çocuk katılır. Eskişehir'de, okuyucuların, düğün sahibinin evinden ayrılması sırasında defçilerle uğurlanması, olaya, düğünün başlangıcı anlamında özel bir önem verildiğini gösteriyor. Okuyucular, ya sabun, şeker, mum gibi birer simge değerinde şeyler, ya da kumaş gibi hediyeler götürürler düğüne çağrılan kimselere; düğün kesimlerinin (gelin hamamı, kına, duvak...) günlerini, yerlerini haber verirler; bahşişler alırlar. - Mudurnu köylerinde, çağrılanlara ayrı ayrı mum gönderildiği gibi, muhtara bir tek mum yollandığı da olur: muhtar bunu camie diker, ve bütün köyün davetli olduğunu bildirir.

Soru 63 : Bolu'nun bir köyünde kutlanan bir düğünün üç günlük süresince gördüğümüz töre, tören ve gösteriler neler idi?

1940 temmuzunda S. köyünde kutlanan bu düğünü, izlediğimiz bütün ayrıntıları ile aktarabilmek için iki bölümde anlatacağız: A) kadınlar tarafında geçenler, B) erkekler tarafında geçenler. (Kadınlarla erkeklerin birlikte katıldıkları tören kesimini A+B ile göstereceğiz.)

Düğün üç gün sürdü: cumartesi, pazar, pazartesi. Eskiden gerdeğin perşembeye -yani cuma gecesine- rastlatılması, ve öteki günlerin ona göre ayarlanması bir kural olduğu halde, şimdilerde, her yerde olduğu gibi, günlerin, gerdek pazara -yani pazartesi gecesine- rastlayacak şekilde değiştirildiği görülüyor. -

Günleri: cumartesi a), pazar b), pazartesi c) ile gösterdik; günlerin harflerine eklenen 1, 2, 3 rakamları da, sırasıyle: öğleden önce, öğleden sonra ve geceyi gösterecek.

A. a 1-2. Oğlan evinin kız evine hediyeleri: kaynataya gömlek, kaynanaya entari, kayınlara şapkalar, geline, biri gelinlik olmak üzere, dokuz entari; kendi tezgâhlarında dokudukları bezden beş don, beş gömlek geldi, kız evine. Aslında bunların düğünden iki gün önce gelmesi gerekirmiş; geç kalmışlar hazırlamak için, düğünün ilk gününde geldi; o akşam (kına gecesi) ve duvak günü sergilenecek kız evinde.

a 3. Yatsı zamanına kadar bütün köy kadınları kız evinde toplandılar. Yatsı zamanı oğlan evinden bir kafile kadın, kız evine geldiler. Baş köşeye oturtuldular, özel saygı gösterileri ile onlara kahve ikram edildi.

Güzel sesli bir genç kız oğlan evinden gelen defi aldı. Sözleri değişen, ezgisi hep aynı kalan bir türkü tutturdu. (Defin oğlan evinden gelmesi gerektir; yoksa, kız evi kendi deflerini vermezler.) Oyuna ilkin görümce kalktı; sonra, oğlanın yakını kızlar, gelinler kalktılar; görümce onların hepsini oynattı. Görümceden sonra, oyuncuları yönetme işini, başka aileden, iyi oyun bilen bir kız aldı. Def çalıp, şarkı söyleyen kızlar da nöbetle değiştiler. Oyunlar, ikişer, kimi zaman da dörder oyuncu olarak oynandı.

Bu ilk oyun faslı bitinceye kadar gelin görünmedi: başka bir odada kına töreni için süslendirildi. Oyunlar gece yarısından sonraya kadar sürdü.

Ortaya, üstünde iki mum yanan bir tepsi getirildi. Tepsinin üstüne ayrıca çerezler de konmuştu, bunları çocuklar yediler. Tepsiyi getiren kız tepsinin başına oturdu. Gelin, yanında başka bir kızla (dayısının kızı) geldi; gelinin başı kırmızı duvakla örtülü. Onlar da tepsinin başına oturdular. Üç kız, birlikte, türkü söylemeye başladılar; gelin-kız ağlamaklı bir sesle söylüyor, gelini getiren kız ağzını gelinin kulağına yaklaştırıp, sallana sallana. Onlardan sonra, başka bir türküye, dört beş kız birlikte devam ettiler; gelin hep ağlar gibi katılıyor bu türkülere.

Elinde def, yaşlı bir kadın geldi. Türkü söylemeyi o sürdürdü. Bu, hediyelerin verilmesi faslıdır: ilk hediyeyi, oğlan evinden bir kadın, güveyin hediyesi olarak verdi: o zaman defli

kadın: «Güveyin bir çift bileziği var. Bereket versin!» sözleriyle etrafa bildirdi. Adını bilmediği, şehirli konuklardan birinin hediyesi verilince: «Şehirli halasının bir yüzüğü. Bereket versin!» diyordu. Hediye, para da olabiliyor: üç kuruş, beş kuruş, kırk paraya kadar. (Atılan paralar arasında geçmez mangırlar çıkmış, ertesi günü dedikodusu olmuş.) Kırk elli kişi kadar hediye veren oldu.

Gece yarısından sonra, saat ikiye doğru gelin-kızın bir eline oğlan evinden, bir eline kız evinden birer kadın kına yaktılar. Ondan sonra, oğlan evi kadınlarına keşkek ikram edildi. Türküler ve oyunlar daha bir zaman devam etti. (Eskiden kına töreni, köylerde dahi, iki, ya da üç gün sürermiş. Bu düğünde, kına yakımından önce kızların türkü ve oyunları, kına yakımından sonra da kadınlarınkiler ile, iki tören bir geceye sığdırılmıştır. Mudurnu'da salı akşamı yapılan törene «kızlar kınası», çarşamba gecesindekine «karılar kınası» derler).

A+B. b. **Gelin alma günü (pazar):**

b 1. Öğleye kadar, her iki evde, sadece misafirlere yemek hazırlama işleri yapıldı.

b 2. Öğleden sonra: gelin almağa gidecek oğlan evi kadınlarından bir bölüğü atlara bindiler; bir bölüğü de yaya olarak kafileye katıldılar. (Ne kadar at varsa kadınlara bırakılır; erkekler yaya kalır.) Çocuklar da eşeklere bindiler. Kafile 7-8 kadar atlı, 4-5 eşekli, gerisi yaya olmak üzere düzüldü. Gelinin bineceği ata oğlan babası bindi; bu atla sağdıcın (gelinin eltisi) atının başları oğlan evinden verilen çevrelerle süslendi. (Kız evine gidiş sırasında da yol, istenerek, uzatılıyor. Kız evi S. köyünün bir mahallesi olan D.'dedir; iki mahallenin arası 15-20 dakika sürer, yürüyerek). Gelin sağdıcı oğlan evinden bir heybe aldı. Bunun bir gözünde «ana bohçası», öteki gözünde de buğday taneleri vardır. Ana bohçasının içinde börek, helva, gözleme, ekmek vardır. Bu bohça «kız anasının yüreğine melhem olsun» diye gönderilir.

Oğlanın mahallesinden evlenmemiş bir delikanlı güveyin evinden canlı bir horoz aldı; bunu, başkasına kaptırmadan, kız evine götürecek: «Alın horozunuzu, verin pilicimizi» diyip kız babasından bahşiş alacak. Yol boyunca, horozu kapıp bahşişi

almak için delikanlılar kovalaştılar. Horoz, kız evinde kesilecektir. - Yolda delikanlılar tüfek attılar; kız evine yaklaşınca tüfek sesleri çoğaldı. Kız evinin kapısının önüne nişan tahtası dikilmiştir; nişanı vurana kız babası bahşiş verecektir. Çocuklar da, biraz ötede, taş atarak nişan oyunu yaparlar bu arada.

A. b2. Oğlan evinden gelen kadınlar bir odaya alındı. Gelin başka bir odada hazırlanıyor. Gelinlik alâmeti olacak biçimde zülüfleri düzenlendi: yan saçları kulaklarının altı hizasında kesildi. Kaşlarına rastık çekildi. Yüzünü yazmadılar. Kızın yüzü, töreye göre, kız evinde yazılacaktır; ama, D. köyünün yatırları davuldan ve yüz yazılmasından hoşlanmazlarmış, bunun için de D. köyünden kız alındığı zaman gelinin yüzü oğlan evinde yazılır. Gelin giyimi şöyledir: iç gömleği ile donun üstünde sarı bir kaşkorse; onun üstünde oğlan evinden gelme (oğlan babasının şehirli dostu D. Beyin kızları eliyle işlenmiş) patiskadan dekolte gömlek; onun üstünde Avrupa basmasından bir entari, en üstte de jerse üzerine dallı işlemeli kırmızı gelinlik; ayaklarında ipek çoraplar, atkılı rugan iskarpinler. Bu kat kat elbiselerin üstüne bir çarşaf giydirdiler; ağzını bir çevre ile bağladılar; çarşafın üstüne kırmızı patisten, köşeleri işlemeli bir bohça konuldu, onun üstüne de yeşil bir krep. - Gelin ayakkabılarını giyerken, pabuçların içine bahşiş atılır, giydiren kadın alır bunu; gelinin giydirilmesi sırasında çıkan bir çekişme yüzünden bu unutuldu. (Olay şu: oğlan babası ile kız babasının anlaşmalarında, kaynatanın geline bir altın takması şartı o güne kadar yerine getirilmediği için kız babası, son dakikada, kızını vermekten vaz geçtiğini bildirerek kızına soyunmasını söyledi. Araya şehirli konuk D. Beyin girmesi ile, ve altını ilerde, harman sonu, altın piyasasının düşmesini bekleyerek, takacağına kaynatanın söz vermesi sonunda, mesele tatlıya bağlandı.)

Kız evinden bir kadın oğlan evi kadınlarına bir bardakla şerbet ikram etti; aynı bardaktan herkes birer yudum içti; kadına para bahşiş verdiler.

Gelin, gitmeye hazır, oğlan evi kadınlarının bulunduğu odaya girince başından boyalı şeker atılacaktır; yukarda anlattığımız olay dolayısı ile unutuldu bu töre de. - Görümcenin ağzına bir mendil bağladılar; güveyin gerdeğe girmesine kadar konuşmayacaktır; konuşursa doğacak çocuk dilsiz olurmuş. Gö-

rümce bir müddet sonra mendili çıkarıyor, ama susmasını sürdürüyor; işaretlerle konuşuyor.

A+B. b2. Kız ata binerken babası bir çarşaf tuttu. Gelin sağdıcının atının bir tarafına yatak dengi, bir tarafına da çeyiz sandığı sarıldı; bunların ortasına sağdıç kadın oturdu. Gelinin atının başını oğlan evinin hatırı sayılır adamlarından biri tuttu, ve atı bir müddet o yeddi; sonra bir delikanlıya teslim etti. - Gelinin atı yürümeye başlayınca delikanlılardan biri kız evinden bir sahan çalıyor, bunu götürüp güveye verecek, gelinin ata bindiğini haber vererek bahşiş almak için. Bu sahanı kapmak için de delikanlılar (evlenmemiş gençler) kovalaşıp çekişiyorlar. - Gelin alma alayında kız evinden kimse yoktur. Alay oğlan evine yaklaşınca silâh atılıyor. Oğlan evinin kapısı önünde gelin inince ayağının dibinde bir oğlak kesildi. Gelin yukarda boş bir odaya alındı; bu gerdek odasıdır, ama şimdilik bom boştur.

Gelin, kendi evinden beraberinde kül ve maya getirmiştir. Bunlar güveyin evindeki küle ve mayaya katılıyor, anlaşma olsun diye. Katışmış mayaları gerdek odasının kapısının dış tarafında, yukarısına yapıştırıyorlar.

Gelin eve girince güvey, gelini getiren ata biniyor, ve köyün içinde koşturuyor atı; sonra dönüp duvağı açacak. - Gelin çarşafını çıkardı; başını örten bohça ile, yüzünü örten krepi güveyin açması gerekirmiş, ama güvey atla köy içindeki gezintisinde geciktiği için konuk kadınlardan biri açtı gelinin yüzünü. - Kadınlar gelinin başını yaptılar, ve yukarda söylediğimiz gibi, kız evinde yapılması gerektiği halde yapılamayan, yüzünü yazma işini tamamladılar.

B. a 1-2. Cumartesi gündüz erkekler tarafında bir şey olmadı; güvey bütün gün, sırtında köy tezgâhlarında dokunmuş çuhadan elbisesi, ortalıkta dolaştı, günlük işlere koştu.

a 3. Akşam düğün sahibi, evinde, şehirden ve uzak köylerden gelmiş konuklarına yemek verdi. Komşularından ve akrabalarından birinin evi «konak evi» olmuştur. Bu ikinci evde köyün delikanlıları kendi getirdikleri rakıyı içtiler; mezelerini düğün sahibi verdi. Gençlerin yiyip içmeleri gece saat on bire kadar sürdü. Saat on bire doğru sofradakiler yerlerinden zorla kaldırıldı. Düğün sahibinin evinin önündeki harman yerinde toplandılar delikanlılar. (Aslında, yemekten önce ve ye-

mek sırasında, rakı içilirken de konak evinde ve harman yerinde davul dövülüp, zurna çalınıp oynanırmış, ama köyden pek çok gençler, kısmî seferberlik dolayısıyle gittikleri için, bir de, ekin biçme zamanı, çalgıya, oyuna kimsede pek heves olmadığı düşüncesiyle düğün sahibi davulcu, zurnacı tutmamış; düğün iyi zamana rastlasaymış, üç takım davul dövdürecekmiş.) Delikanlılar harman yerinde, oynamak için, önce zurna ve keman denediler, beceren bulunamadı. Sonunda defle tempo tutup kaval çalarak oynamaya razı oldular; daha sonra da derisi biraz gevşemiş bir davul buldular, onu dövdüler; kaval çalıp ağızdan şarkı söyleyerek oynadılar. Oyunlar: düz oyun, orta oyunu (bunlar, çifte telli gibi ikişer kişi ile oynanıyor), meşeli, zeybek, genç Osman, Köroğlu (toplu oynanıyor).

B. b1. Pazar öğleye kadar bir şey yok. Güvey de, babası da kendi işlerine koştular. Güvey o gün haki şehir kumaşından bir külot pantalon, ve şehir kumaşından boz bir ceket giymişti; dizlerine kadar beyaz yün çoraplar çekilmişti. Göğsünde nişan çevresi, saatinin uzun kösteği ile, güveylik kıyafetinde, dolaştı.

b 2. Öğleden sonra gelin alma hazırlıkları ve gelin alma. (Yukarda anlatıldı.)

b 3. Düğün sahibinin evinde (oğlan evinde) kalan konuklara yemek ikram edildi: oğlan evinin önünde gelin attan indiğinde kurban edilen erkeç eti ve baklava. - Yemekten sonra köyün imamına, nikâh duasını okuma sırası geldiği hatırlatıldı. İmam bizden çekindi, çünkü, güvey on sekiz yaşını doldurmadığı için (iki ayı eksik), muhtar medenî nikâh işlemini yapamamış. Şehirli konuk D. Beyin araya girmesiyle, medenî nikâhın iki ay sonra yapılıp tamamlanacağını, bizden korkup çekinmenin de yersiz olduğunu söylemesi üzerine imam nikâh duasını okudu. - Saat on bire doğru eğitmen İ. yatsı ezanını okudu. Yirmi kişilik bir cemaat, güvey ile birlikte, harman yerinde yatsı namazını kıldı. Namazdan sonra tekbirle, güvey önde, eve döndü cemaat. Evin avlusunda toplanıldı. İmam, arapça, türkçe karışık bir dua okudu; cemaat da duayı tekrarladı; güvey ağzından tövbe istiğfar etti imam; dua arasında ve sonunda, yemekten sonraki nikâh duasında unutulduğu için, «mehr-i müeccel» ve «mehr-i mu'accel» konularını da andı. -

Dua bittikten sonra yanındakiler güveyi dürttüler; o da

sağdıçla birlikte yolu üzerindeki konukların ellerini öperek, evin yukarı katına çıkmak üzere yürüdü. Sırtına yumruk vurma taklidi yaptılar. Sağdıç merdiven başına kadar gitti. Bu sırada şerbet yapılıp içilmesi gerekirmiş, unutulmuş. D. Beyin hatırlatması üzerine hemen şerbet hazırladılar; konuklara dağıttılar. Gerdek odasına güvey girdikten sonra konuklar dağıldılar.

A. c. **Duvak günü (pazartesi):**

c 1. Sabah erkenden gelinle güvey, kız evine, ve yakın akrabalara el öpmeye giderler.

Kuşlukta kadınlar oğlan evinde toplanmağa başladılar. (Duvak töreni ve eğlencelerinde yalnız kadınlar bulunur; genç kızlar bunlara katılmazlar.)

Gelin, sırtında çiçekli pazen entari, ortalıkta hizmet etti, çalgı, oyun başlayıncaya kadar. Belinde gümüş, kalın kemer, yüzünün yazısı henüz bozulmamıştır.

Duvakta, tıpkı kına gecesindeki gibi, türküler söylenip oyunlar oynandı.

Soru 64 : Türkiye halkının evlenme geleneklerinde, yukarda anlatılan düğünde rastlamadığımız töreler de var mı?

Düğün törelerinin yerden yere nice çeşitlenmeler gösterdiklerini, bu konuda ayrı ayrı bölgelerden derlenmiş bilgilerin üstünkörü bir gözden geçirilmesi bile yeterince anlatır. Bu kitabın dar çerçevesi, eldeki bilgiler ölçüsünde dahi, karşılaştırmalı bir incelemeye girişmemize elverişli değildir; bu yüzden birkaç olguya değinip geçeceğiz. Düğün sahiplerinin içinde bulundukları bireylik özel şartlar (iki tarafın malî güçlerinin yetersizliği, çevrede geleneklerin gevşemiş olması, törenin, uygulanması gereken anda, herhangi bir sebeple unutulmuş olması, v.b.) aynı bir bölgenin düğünleri arasında bile farklar yaratıyor. Yukarda S. köyü düğününü anlatırken ne gibi hallerde, hangi olayların etkisiyle törelerden bazılarının uygulanmadan atlandığını, ve böylece törenlerin kısaltıldığını gösterdik. Bu türden çeşitlenmelere birkaç örnek daha. S. köyünde kına töreni bir gece sürmüştür.

Köyün bağlı olduğu kasabada bu tören iki gece sürer: salı akşamı kızlar kınası, çarşamba akşamı da karılar kınası. Kızlar kınasına kadınlar seyirci olarak katılırlar; genç kızlar, o gece, geç vakıtlara kadar türkü söyleyip oynarlar; bu törende ertesi gecenin, geline kına yakılma töreninin ağıtımsı, yaslı havası yoktur, coşkun bir şenlik, cünbüş havası içinde geçer kızlar kınası; kadınlar dağıldıktan sonra, genç kızlardan gelinin yakın arkadaşları kız evinde yatarlar; yatmadan önce mâni atışırlar; buna «sığırtmaç oyunu» derler.

Yine aynı kasabada «gelin hamamı» da ayrı bir törendir; Anadolu kasaba düğünlerinin pek çoğunda kutlanan bu tören de S. köyünde, hamam olmadığı için, atlanıyor, yerini, gelin alma günü gelinin oğlan evine gelmesinden önce girişilen kısaltılmış bir «baş süsleme ve saç kesme» töreni alıyor.

Türkiye'nin birçok yerlerinde (Arapkir: Ş. Belli, «Türk Folklor Araştırmaları», n° 289; Kayseri: H.Z. Koşay, **Türk düğünleri**, s. 177-178) güveyin eline, ya da parmağına kına yakma töresi uygulanır; Bolu'nun, bizim gözlemimize konu olan kasabasında ve köyünde bu töre yoktur.

Yukarda anlattığımız düğünde rastlanmayıp Maraş kasabası düğünlerinde görülen töre ve törenlerden de -ancak birkaç tanesine- değinelim:

Maraş'ta, gerdek perşembe günü gecesi (yani, perşembeyi cumaya bağlayan gece) olduğu halde, gelin getirme töreni çarşamba günü yapılır. Akşam namazından sonra, atlı kafile, meşalelerle, önde davul, zurna, gelini kız evinden alır. Kafile, kadınlı erkekli, oğlan evinden kişilerle meydana gelmiştir; oğlan anası gelin almaya katılmaz. Gelinin bineceği ata oğlan babası (ya da onun vekili) binmiştir. Kız evine gelince kadınlar içeri girip şerbet içerler. Bir kadın şerbetten bir maşrapa alır, oğlan evindeki güveye götürür, bir ayna ve bir Kur'an'la birlikte. Güvey şerbeti içer, aynaya bakar, Kur'an'ı, biraz okuyup, çeyizlerin üstüne koyar. - Kız evinde gelini oğlan evinden kaynana vekili ile iki yenge, kız evinden de kız anası, ninesi, bacıları, yengeleri, birlikte giydirirler: tenine kefen bezinden dikilmiş, yaka ve kol yerleri orada bıçakla açılan bir torba, onun üstüne de gömlek ve gelinlik elbise; başına, öne kırmızı, arkaya yeşil duvak. Ata binmeden kız babası, gelinin beline bir

kuşak bağlar. Kız ata bineceği zaman, yengeler ayakkabısının tozlarını silerler. Oğlan babası (ya da vekili) atın üstünden inmeden bir ayağını üzengiden çıkarır, gelin oraya ayağını basar; adam yarı iner, gelin yarı biner; adam ikinci ayağını üzengiden çıkarır çıkarmaz gelin ayağını sokar. (Bu tedbirler, gelinin veya güveyin «bağlanma»sını önlemek için alınır.) Kafile yola koyulunca kız anası, gelinin ardından bir avuç toprak atar: yukarda, giydirildiğini anlattığımız kefen torbası ile bu toprak, kızın, ana baba evi için ölmüş sayıldığını simgelemek içindir. - Kızın kardeşleri, ya da amca çocukları, bir elleri atın üzengilerinde, bir elleri silâhlarında, oğlan evine kadar gelinin yanında giderler, onun ayaklarına toz atılmasın diye: evlilere kötülük etmek isteyen birinin, gelinin ayağına kum, toz atması, onun, ya da güveyin «bağlanma»sı ile sonuçlanırmış. Oğlan evine varılınca gelinin atının başından kaynata (ya da vekili) tutar; gelini, ata binerken alınan tedbirlerle, attan indirir, kendisi biner; atla biraz dolaşır, sonra delikanlılardan birkaç kişi daha binip dönerler, ve her biri bahşiş alır. Gelin, attan inince, evin önünde kaynatasının elini öper; kaynata arpa, buğday gibi tahıl sepileri saçar. Kaynana gelinin ayağı dibinde boş bir şişe kırar. Gelin su dolu bir küpü kırar; merdiven başında kaynanasının kolunun altından geçer. Odaya girerken eline verilen narı duvara çarpıp parçalar; kınasının karıldığı kaşığı odanın ortasında kırıp yere atar. Konukların elini öper. Ondan sonra mâniler, türküler ve ilâhilerle «gelinçi eğlentisi» başlar.

Konuklar dağıldıktan sonra gerdek odasında, oğlanın amca karısı, teyzesi, halası gelini yatağa oturtup eline ayağına kına yakarlar. O gece gelin ile aynı yatakta yakın akraba kadınlarından biri yatar, ertesi gece (gerdek) için bilgi verir. Güvey başka bir evde konuk olur

Uğurol Barlas'ın, **Maraş düğün âdetleri** adlı incelemesinden özetleyerek aktardığımız bu bilgiler, yazarın da belirttiği gibi, yirmi yıl öncelerı uygulanan **atlı gelin alma** törenidir; bugün atlı kafilenin yerini otomobiller almıştır; demek ki, törendeki gelinin, kaynatanın (ya da vekilinin) ata binmesi, inmesi ile ilgili töreler de kendiliğinden yitmiş oluyor. Burada dikkati çeken bir çeşitlenme de, kına töreninin ikili oluşudur: birincisi, kız evinde, gelin göçürme gününden bir gün önce, ikincisi, ge-

lin göçürme günü, gerdekten bir gün önce, oğlan evinde uygulanıyor.

Yukarda verdiğimiz birkaç örnek dahi, bütün ayrıntıları ile öğrenmek istediğimiz zaman, törelerin, yere, çağa, ve kişilerin özel durumlarına göre ne kadar zengin çeşitlenmeleriyle karşılaşacağımızı belirtmeğe yeter. Ama Türk düğün geleneklerinin güdüldüğü yerlerdeki gösteriler dizisinde ortak ve değişmez bazı töreler de yok değil; geline kına yakma bunların başında gelir. Bu törenin Türkiye müslüman halk gelenekleri çerçevesini aştığına bir tanıtı Midilli Rumlarının evlenme göreneklerinde buluyoruz: orada da tören, **kına** kelimesinden bozma olduğunda şüphe olmayan **knas** deyimiyle adlanıyor, ve gerdekten bir gece önce kutlanıyor (Georgeakis ve Pineau, **Folklore de Lesbos,** Paris 1894, s. 315-318).

Anadolu halkının evlenme geleneklerinde çok eski törelerden (bir bölüğü Türklerin islâm-öncesi ve Anadolu-öncesi çağlarından, bir bölüğü de başka kökenlerden gelme) kalıntılara da rastlarız. Birçok yerlerde gelin alma töreni sırasında, kız tarafı, oğlan evinden gelini göçürmeğe gelenlere türlü güçlükler çıkarır; bunlar çokluk, oyun ve şaka görüntüsündedir; ama kimi kez, sahici bir savaş ciddiliğine yaklaştıkları da olur. Afyon'un Yazılıkaya köyünde yerleşmiş Karaçaylıların bir düğününde bu türden sahneler gördük. Mudurnu köylerinde de kız tarafının gelini almaya gelen alaya türlü engeller çıkarmaları töredendir. Sarkışla'da ve Alacahöyük'teki düğünlerde, iki tarafın «bayraktar»ları, bir başka çeşit savaş taklidi ile boy ölçüşüyorlar: birbirlerine bilmeceler soruyorlar; bilemeyen taraf cezaya çarpılıyor (P.N. Boratav ve İ. Başgöz, **Les devinettes**, «Philologiae Turcicae Fundamenta», Wiesbaden 1964, s. 85; H.Z. Koşay, **Alacahöyük**, Ankara 1951, s. 26-28). Mudurnu kasabasında, gelin alma töreninin bir kesimindeki sözde savaş, kız evi ile oğlan evi mahallelerinin çocukları, evlenme çağına yaklaşmış delikanlıları arasında geçer; bu döğüşmelerin bereket ve uğur getireceği inanışı da vardır; Mudurnu'da töre «bereket» diye adlanır: kız evinin çocukları ve delikanlıları, gelin arabası oğlan evine doğru yönelirken, güvey tarafının temsilcisi olan takımın, kız mahallesinin duyacağı bir yerden «bereket!» diye bağırmalarını engellemek için onları uzaklaştırmağa çabalarlar.

Bütün bu görenekler, savaşla, zor kullanarak yabancı -kimi hallerde - düşman topluluklardan kız alma töresinin bir artığı, bir anısı olmalıdır.

Türk anlatı geleneğinde, örneğin Dede Korkut destanında, Şah İsmail hikâyesinde, ve birçok masallarda, evleneceği erkeğin kendisini yenmesi şartını koşan savaşçı genç kızlara rastlarız. Bazı Türk aslından kavimlerde (örneğin Kırgızlarda) evlenme çağında kızlarla oğlanlar arasında bir «savaşma» oyununun töre olduğunu biliyoruz. Kemal Bilbaşar, **Cemo** adlı romanında, Anadolu Kürtleri arasında da bu geleneğin yaşadığını anlatıyor. Kars bölgesi halk hikâyelerinin bitiş bölümlerinde, muratlarına erişen sevgililerin gerdeğe girmeleri anlatılırken, ve bu vesile ile söylenen «toy» türkülerinde, kızın oğlana güreş teklif ederek meydan okuması da bu eski geleneğin bir izi olsa gerek. Jean-Paul Roux **(Les traditions des nomades**, Paris 1970, s. 247-248) Anadolu Yörükleri ve Tahtacıları arasında da bu eski geleneğin izlerine değiniyor. - Bundan 25-30 yıl önceleri Edremit köylerinden birinde, çok döğüşken bir devenin sahibi zengin, genç ve güzel bir Yörük kızı üzerine anlatılanları da bu töreye bir anıştırma sanıyoruz: bu kız, kendisini almak isteyenleri geri çevirir, kendisi ile evlenecek adamın devesinin, kendi devesini yenmesi şartını ileri sürermiş.

«İlk gece hakkı» **(jus primae noctis)** deyimiyle gösterilen törenin, kaçınılmaz bir yasa olarak bugün de yaşadığını, eldeki bilgilere göre, kesinlikle ileri süremeyiz. Bunun, Anadolu evlenme geleneklerinde izlerine ancak bazı köylerin, takılmak, yermek istedikleri yabancı topluluklar üzerine anlattıkları şaka, alay yollu şeylerde rastlıyoruz. Örneğin, Afyon bölgesinde bir muhacir köyünde Çerkesler ve Karaçaylılar için: «Onların bir İsa'ları varmış. Gelin ilk gece ondan geçermiş...» derler. Bazı yerler için de, yeni gelinin kızlığının giderilmesi işinin güveyden önce köyün değirmencisine, ya da demircisine gördürüldüğü -gene şaka, takılma yollu- anlatılır. - Bu «ilk gece hakkı»nı, kendilerine bir hak bilen beyler ve ağalar için anlatılanlar ise, kanunlarını zorla tanıtmak isteyen zorbalarla güçsüzlerin çatışması ve onlara karşı baş kaldırması türünden olaylardır. Halk geleneği, güçlülerin bu çeşit davranışlarını bir «hak» değil de, insanlığa yakışmayan bir zulüm tutumu olarak nitelendiriyor.

Çağdaş hikâyeciler, özellikle ağaların eski derebeylik yasalarını sürdürdükleri, topraklarında işleyen köylülere esir gözüyle baktıkları yerlerde -doğu ve güney-doğu bölgelerinde- geçmiş bu çeşit olayları konu edinmişlerdir. Biz, 1967 yılında Manavgat'ta, oralarda geniş toprakların sahibi olan bir ağanın vaktiyle, kendine böyle bir hak tanıdığını, sonunda bu töreye baş kaldıran bir köylünün pususuna düşüp öldürüldüğünü anlatan bir hikâye dinledik.

Soru 65 : Düğün döneminden sonra uygulanması gereken «gelinlik» ve «güveylik» töreleri nelerdir?

Gerdeğin ertesi, «duvak» gününün Bolu'nun S. köyünde nasıl kutlandığını yukarda kısaca anlattık. Bu tören de bölgelere göre çok zengin çeşitlenmeler gösterir. İstanbul'da ve Anadolu'nun da birçok yerlerinde bugün «paça» deyimiyle adlanır; bazı yerler için edinilen bilgilere göre, o gün konuklara yemekte paça ikram edilmesinden geliyor bu adlanma. Törenin başkaca adlanmalarından birkaç örnek: **çarşaf** (Toroslar bölgesi), **duvak** (Mudurnu, Çivril), **suphe** (Hatay, Kerkük), **gelin-ertesi** (Isparta), **gerdek-ertesi** (Maraş, Kütahya), **samet** ya da **samat**, semet: Kastamonu, Sinop), **kâkül-günü** (cuma yerine cumartesi: Yörükler), **güveybaşı** (Kayseri). Evlenme gelenekleri dizisinin «düğün» dönemi «paça günü» törenleriyle sona ermiş olur. Ondan sonraki günler içinde gelinin ve güveyin el-öpme gezileri, oğlan eviyle kız evinin karşılıklı ziyafetleri ve hediye alıp vermeleri gibi töreler de yerden yere pek çok çeşitlenmeler gösterir.

Hâmit Zübeyr Koşay'ın kitabında (**Türk düğünleri**, s. 323-325) Konya Ereğlisi, Erzurum, Kayseri, Kırşehir, Niğde, Sivas, Yozgat bölgelerinde gözetilen bir evlenme göreneği olarak anlatılan «gelinlik etme», gelinin uzun süre (bazı yerlerde ve kimi hallerde yıllarca) kocasının evi halkından ve yakın akrabalarından yaşça kendinden büyük olanlarla konuşmaması kuralıdır; sorulanlara el, baş, göz işaretleriyle karşılık vermesi gerekir; yaşça kendinden küçüklerin aracılığı ile söyleyeceklerini evdeki büyüklere bildirebilir. Gelin bu yasaktan, kaynatanın izin vermesi ve bir bağışta bulunması ile kurtulur. Bu töre Yörükler

arasında da uygulanmış olsa gerek; ünlü **boşbeşik** hikâyesi, genç bir Yörük gelininin, bu töreye uyma zorunluluğu yüzünden küçücük bebesini nasıl yitirdiğini anlatır. - Mudurnu köylerinde buna benzer bir töre, güveyin kaynatasına, ve kızın başkaca hısım akrabasına el öpmeğe gittiğinde uygulanıyor: oğlan evinin masrafı üzerine almasıyle kız evinde verilen ziyafette kız tarafı güveyi konuşturmak için uğraşırlar; o ancak kız babasının bir bağışı üzerine konuşmağa razı olur; sonra, güvey, sağdıcı ile kadınlar tarafına geçer. Kaynana her ikisini bir yorgan üzerine oturtur; kaymak getirtip yedirir; dizlerine birer gömlek koyar, ve böylece güveyi konuşturur.

Soru 66 : Gurbete çıkanlar ve askere gidenlerle ilgili ne gibi gelenekler vardır?

Anadolu'nun, toprağı kıt, ya da verimsiz köylerinde, geçim olanakları dar kasabalarında, artan erkek nüfusu öteden beri gurbete çıkmıştır. «Eğin türküleri» bu insanların kaderini dile getirirler: daha çok, erkeklerinin ardında, «elleri böğründe» kala kalmış kadınların, bazı bazı da, çoluğunu çocuğunu yurdunda bırakıp büyük şehirlere geçimlerini sağlamağa gitmiş erkeklerin dertlerini sayıp dökerler. - Günümüzde, yeni şartlarla birlikte, gurbeti somutlaştıran yerlerin adı da değişti. Eskiden gurbet denince Istanbul hatıra gelirdi; uzaklara çalışmağa gidenlere, birçok yerlerde, «İstanbulcu» derlerdi, çünkü en çok İstanbul çekerdi Anadolu köy ve kasabalarının erkek nüfus artığını. Şimdilerde, Türkiye'nin büyük şehirlerine akın, hem de daha yoğun, süre gitmekte; ama, asıl büyük «gurbet»i Almanya somutlaştırıyor. - Eskiden gurbetçi, hemen hemen sadece erkekti; gurbet, uzun da olsa, çokluk için geçici idi. Şimdi, evcek göçler oluyor; şehirlerin dışında «gecekondu» şehirleri kuruluyor. Yeni tip gurbetçilerin yaşam şartları, herhalde, kendilerine özgü töreler, görenekler, inanışlar yaratıyor; bunlar, kalıplaşmış ortak biçimlerle, yayılma gücü kazanacaklar mı? Kestiremiyoruz. Epeydir, gecekondu şehirleri halkının günlük yaşamları ile ilgili türlü sorunlar toplumbilim araştırmalarına konu olmakta. Halkbilimi için, bu tip topluluk insanları, şimdilik, eski yurt-

larının gelenekleri üzerinde çalışanlara bilgi kaynakları durumundadır. Anadolu köylerinden dış ülkelere göç eden işçiler için de aynı şey söylenebilir. Ama, bu sonuncuların, yeni yaşamlarını, yepyeni bir bilinçle görmeye ve anlamlandırmağa başladıklarının belirtileri var. Kocası gurbete gitmiş Eğinli kadının, duygularını, bir kuru «beddua» biçiminde:

Gurbet icad eden görmesin Cennet!

diye anlatımlamasına karşılık, Almanya'daki işçi:

Alamanya, Alamanya!
Ben gibi sağmal bulaman ya!

sözlerine döküyor, kendi kaderinin gerçeğini.

Eski gurbetçilerin geleneklerine dönelim: edinilen bilgiler, daha birçok başka konular için olduğu gibi, bugün artık birer tarihlik belge değerini almaktadır. Yazık ki çok az şey derlenmiştir bu gelenekler üzerine; bütün kaynaklarımız, bundan 30-35 yıl önceleri yazılmış birkaç küçük incelemeden öteye geçmiyor. O çağları yaşamış kişilerin ömürleri sona ermeden, onların anılarından ne kurtarabilirsek halkbilimi için kazanç olacaktır; bu konuda derlemelerin ele alınmasını ve sürdürülmesini dileyelim.

Enver Beşe'nin «Halkbilgisi Haberleri»nde (sayı 92-93, 110; 1939/1940) yayınladığı iki yazıdan, Kastamonu ve Safranbolu bölgelerindeki gelenekler şöyle özetlenir: Safranbolu'lular İstanbul'da ve başka büyük şehirlerde fırıncı (ekmekçi, börekçi) ve kayıkçı olarak çalışmağa giderlerdi. İlk gurbete çıkış, evlenen delikanlının düğün için girdiği borçlarını ödeme kaygısı ile göze alınır. Delikanlının gitmesinden bir gün önce, akşam, konu komşu, gurbetçinin evinde toplanırlar. İstanbul'da gurbetçisi olanlar, gidecek olana, mektuplar, hediyeler verir, ağızdan haberler ısmarlarlar. İstanbul'cuların, köyden toplu olarak ayrılmaları gelenektir. Gidiş kasım ayında olur, harman işleri, kış hazırlıkları bittikten sonra. Gurbetçi İstanbul'a altı aylık erzakını yanında götürür. Köyden ayrılış sabahın erken saatlarında olur. Her gurbetçi, katırcılardan hayvan kiralamıştır. Evi-

nin önünde ata biner. Bütün yolcular, her evin uğurlayıcıları ile, köyün dışında toplaşırlar; yalnız gelinler (gurbetçilerin eşleri) uğurlama törenine katılmazlar. Gurbetçiler, uğurlama yerinde atlarından inerler. Hoca dua eder. Yolcular, büyüklerin ellerini öperek, yaşıtları ile kucaklaşarak helâllaşırlar, ayrılırlar. - İstanbul'a ilk gidişleri ise, yaşlarına, kabiliyetlerine göre, bir ustanın yanına kapılanırlar; çıraklık dönemlerinden geçerler... Arada, biriktirdikleri para ile, köydeki çoluk çocuklarına gerekli şeyler, yakınlarına hediyeler alarak köylerine sılaya dönerler. - Sılaya dönüş hıdrellezde olur. Gurbetçilerin köye dönüş günleri önceden bellidir. Köyün dışında karşılanırlar. El öpmelerden, kucaklaşmalardan sonra, İstanbulcular, genç arkadaşlarının silâh sesleri arasında köye getirilirler. Sılacı iki üç hafta çalışmaz; ziyaretçilerle sohbet edip dinlenir; davetlere gider; hediyeleri dağıtır. - İstanbul'da, ya da başka şehirlerde, dükkân sahibi olan gurbetçi, dükkânını hemşerisi bir ortakla işletir. Ortağı ile, nöbetleşe, iki senede bir sıla yaparlar: biri işi başına gelince, ortağı köye gider. - Bu eski düzende, genel olarak, gurbetçi köydeki evini, çiftini, çubuğunu dağıtmamıştır, toprağını işletmeyi sürdürür.

Askere gidenlerin, köylerinden ayrılışlarında da, günümüzde dahi, birtakım töreler gözetildiğini Ali Rıza Balaman'ın «Türk Folklor Araştırmaları»nda (sayı 273; 1972), Kızılcahamam'ın bir köyü için, 1971 yılında ve yerinde edindiği gözlemlerin sonucu olarak verdiği bilgilerden öğreniyoruz. Orada anlatılan tören şu kesimlerde özetlenebilir: a) askerlik şubesinden çağrı geldikten sonra köyden ayrılış gününe kadar geçen 10-15 gün içinde komşuların, sıra ile, asker adaylarına ziyafetleri; yemekten sonra, gece yarısına kadar süren, türkülü, oyunlu eğlentiler. b) Gidiş günü, adaylar yaşlı kadınların evlerine el öpmeye varırlar; eli öpülen her kadın delikanlının cebine gizlice, bozuk para koyar; bu, «uğur parası»dır. Sonra, köy meydanında toplantı; hocanın duası. Yaşlıların ellerini öper adaylar, gençlerle kucaklaşıp helâllaşırlar. Eli öpülen yaşlı erkekler de adayın cebine bozuk para koyar: «Benim için nöbet tut, buna karşılık!» derler. Adaylar köy dışına kadar uğurlanırlar; onları, yakınları, azık ve çamaşır torbaları ile köyün dışında beklerler; yolcularını, helâllaşıp uğurladıktan sonra dönerler. O gün, evlere

«sağlıkla varsın, gelsin» demeğe gelenlerin ağırlanması ve sohbetler ile geçirilir.

Seydişehir'de, askere gidenleri uğurlama töreleri üzerine şu bilgileri edindik: kadınlar, gidecek delikanlıya azık olarak yaptıkları çöreği üçe bölerler; bir bölümünü, kurda kuşa yem olsun diye suya atarlar; bir bölümünü, delikanlının bir gömleğine sararak sandıkta saklarlar; bir bölümünü de azıklık olarak kendisine verirler. Sandıkta saklanan çörekten bir parça, her izinli geldiğinde, askere yedirilir. - Asker uğurlandıktan sonra, uğurlayıcı kadınlar bir pınar başında yemek yerler; def çalıp oynarlar. Askerin arkasından göz yaşı dökmemek gerektir. Pınar başındaki yemeklerini de tahta kaşıkla yemezler, elle yerler: o sofrada yemek tahta kaşıkla yenirse, delikanlı askerlikte çok dayak yermiş.

Soru 67 : Hacca giderken, ve hac dönüşü ne gibi törenler düzenleniyor?

Hacı adayının memleketinden ayrılması ile hacı olup evine dönüşü sırasında gözetilen törelerle bu vesile ile düzenlenen törenler konusunda 40-42 yıl öncesinden Bursa ve Kilis şehirlerinde (Faika İsamettin, «Halkbilgisi Haberleri», sayı 1, 1931; Ali Rıza Yalgın, aynı dergi, sayı 40, 1934) ve 1972'de Kızılcahamam'ın bir köyünde (Ali Rıza Balaman, «Türk Folklor Araştırmaları», sayı 276) derlenmiş bilgileri karşılaştırmak olanağı var.

Bursa'da, hacdan dönüş vesilesi ile yapılan törene tehniye deniyor. Hacı, memleketine dönünce doğru evine gitmez. Onu karşılayanlar camie götürürler; sonra, yakın akrabalarından birinin evine gidip üç gün süre ile, kendi evine uğramaksızın orada konuklar. Bu süre içinde evinde bir «düğün» eğlentisi tertiplenmiştir: ev süslenir; beyazlar giyinmiş genç kızlar, başlarına taçlar koyarlar; bir masanın etrafında toplanırlar. Masa, zemzem, hacı yağı ve şekerle donatılır. Konuklar şeker yer, mis sürünür, zemzem içerler; süslenmiş bir odada oturan hacı karısını kutlarlar. Üçüncü gün, akşam karanlığı basarken hacı eve getirilir; şerbetler içilir; dua yapılır. Ertesi gün, pencereler, kapılar,

bazı da bütün ev yeşile boyanır. - Kilis'te, hacı, gidişinde şehrin güneyindeki Yahudi Mezarlığına kadar, bayraklarla, ilâhiler okunarak uğurlanır. Dönüşte, Mekke'den ayrıldığı haberi alınır alınmaz evinin kapısı çeşitli renklerle boyanır; yağlı boya resimlerle süslenir. Bu «hacı kapısı» göreneği, hacının evini herkese bildirmek için, karşılama töreninin öncüsü niteliğindedir. - Hacı evinin kapısının yeşile boyanması yaygın bir gelenek olsa gerek. Hacı, hacca gitme külfetlerini yüklenecek kadar varlıklı, hacca gitmiş olmakla da «manevî» yönden kişiliğini zenginleştirmiş kimsedir. Kandil akşamları, eskiden, mum parası toplamaya çıkan çocuklar İstanbul sokaklarında, bu törene özgü bir makamla tekerlemelerini çağırırken bunu belirtirlerdi; para istemeğe geldikleri kapının önünde, ev sahibinin gururunu okşamak amacı ile:

Yağlı kapı, ballı kapı,
Halkası büyük hacı kapısı.

diye bağırırlardı. - Kızılcahamam'ın köyünde, gözlem sonucu elde edilen bilgileri de şöyle özetleyebiliriz: a) Hacı adayını, yakınları, yola çıkmasından bir ay önceden başlayarak yemeğe çağırırlar, sıra ile. O da, karşılık olarak, onları yemeğe çağırır. Her yemekte köy imamı hazır bulunur. b) Yola çıkacağı gün, komşu köylerden uğurlamağa gelenlere yemek verir; onların da yanlarında imamları vardır. Konuk fazla olursa, bunlar komşulara inerler, ama yemeklerini hacı adayı verir. Yemekten sonra camide mevlid okunur, Kâbe ilâhileri söylenir. Sonra bütün köy halkı harman yerinde toplanır. Hacı adayı bozuk para saçar, toplananlar kapışırlar, «Hacı parası uğurludur» diye. Aday, yaşlılardan başlayarak, helâllaşır; gençlere elini öptürür. Helâllaşma, aynı zamanda, hacca giderken borcu, alacağı kalmadığının tanıklar önünde belirtilmesidir. Sonra, mezarlığa ziyarete gider, ölülerden izin almak için. - **Dönüşte:** c) Hacı, önden, kendisini, uzaktan gelip karşılamış olan yakınlarından birini köye müştucu gönderir. Köyün erkekleri hacıyı karşılamağa giderler. Arabadan indirip koluna girerler; karşılayıcılar, hacı ortalarında, kol kola vermiş olarak, ilâhiler söyleye söyleye köye varırlar. d) Hacı günlerce evinden ayrılmaz; ziyarete gelenleri

kabul eder. Gelen, yaşça kendinden küçük de olsa, ayağa kalkarak karşılar. Gelenlere avucunun içini öptürür. Hediyeler dağıtır, münasip ziyaretçilere. Evin genç kızı, ya da delikanlı oğlu, konuğa hurma, hacı yağı, zemzem ikram eder. Zemzem suyunu, yönleri kıbleye dönük olarak içerler. - Uzak köyden gelenler olursa yemek çıkarılır. - Hacının evinin damına dönüşünde bayrak çekilir; bir süre kalır bu bayrak. c) Hacının ticaret işleri ile ve politika ile uğraşmaması, kendini âhiret işlerine, konu komşusunun çekişmelerinde hakemlik etme, ara bulma, v.b. gibi hayırlı işlere vermesi gerektiği kanısındadır halk.

Soru 68 : Ölüm olayı halk geleneğinde ne gibi töre ve törenleri kapsar?

Ölüm, somut olarak, insan yaşamının sona ermesidir; ama insan topluluklarının inanış ve törelerinde, bu olay da, doğum ve düğün gibi bir «geçiş» aşaması değerini taşır; ölümden sonra da ölünün yaşayanlarla ilişkileri, alış verişleri süre gitmektedir.

Türkiye halkının ölümle ilgili geleneklerini -bugüne kadar derlenmiş belgeleri kendi araştırmaları ile tamamlayarak- yoğun bir incelemeye konu yapmış olan Sedat Veyis Örnek'in eseri (**Anadolu folklorunda ölüm**, Ankara 1971), eldeki gereçlerin sağladığı ölçüde başarılı ilk güvenilir, sağlam bir birleşim denemesidir; bu soru ile daha sonra gelecek 70'inci soruda Örnek'in incelemesinden geniş ölçüde yararlandık.

S.V. Örnek, eserinde, ölüm olayı vesilesi ile beliren töreleri ve düzenlenen törenleri üç kesimde serimlemiştir: I. Ölüm öncesindekiler, II. ölüm sırasındakiler, III. ölüm sonrasındakiler. Onun birinci bölümü ile ikinci bölümünün «D» alt-bölümüne konu olan olguların bir bölüğü üzerinde, can, uyku, düş, yıldızlar, hayvanlar, v.b. ile ilgili inanışları incelerken bu kitabımızın birinci bölümünde (soru 6, 7, 9) ve sırası düştükçe başka yerlerde yeterince durduğumuz için, burada onları tekrar ele almayacağız. Zengin karşılaştırmalı bilgiler Sedat Veyis Örnek'in kitabında yer almıştır. Birinci bölümünü yazar, A) ölümü düşündüren önbelirtiler, B) kaçınmalar diye ikiye ayırmış. Önbelirtiler, önemli, önemsiz olayların bir ölümü haber verdiği inan-

cıdır; **kaçınmalar** deyimi, «yerine getirilmediği» -ya da yapıldığı- zaman «ölümle sonuçlanacağına inanılan işlemler ve davranışlar»ı gösteriyor. Birkaç örnek verelim: Bir mahalleden ölü çıktığında o mahallede su dolu kaplar boşaltılmalıdır; «Azrail parmağını batırırmış» (Zara); «Azrail kanlı bıçağını yıkarmış» (Nallıhan). Ölü yıkanırken, ya da cenaze geçerken, uyuyan kimseler uyandırılır: «ölüm, uykusuna çökmesin» diye (Kayseri). Ölü evinden çıkan, taşa oturur: «ağırlık taşa geçsin» diye (Sivas). Mezar kazanlar, ya da örtenler, kazma ve küreği elden ele vermezler; ilkin yere bırakılır, ve yerden alınır: «bu araçların doğrudan doğruya bir elden ötekine verilmesi sürekli mezar kazılacağına, ard arda ölüm olacağına işaret sayılır.» (Söğütözü/Erzurum). Sabunu bir başkasına verirken, el üstüne koyup vermelidir: «ölü yıkayıcıların davranışlarına uymamak için; onlar sabunu biri birine avuç içinde verirler» (Hopa, Rize). Bu son kaçınma, yaygın bir inanış olarak yaşamaktadır halk geleneğinde; sabunu elden ele vermek (tıpkı makas, bıçak gibi) iyi sayılmaz.

Ölümden hemen sonra yapılan işlemler, zaman sırası ile, şunlardır: ölünün gözleri kapatılır; çenesi bağlanır; yatağı değiştirilir; karnına bıçak (ya da makas, maşa, bakır, kayış...) konur; bulunduğu odanın pencereleri açılır; gece ise oda aydınlık tutulur; baş ucunda Kur'an okunur; yalnız bırakılmaz. Ölü, elden geldiğince çabuk gömülmelidir: ancak ikindiden sonra ölenler ertesi güne kadar bekletilir. - Gömülme hazırlıkları: yıkanma, kefene sarılma, musalla taşında cenaze namazının kılınması; genel olarak, tabutun üstünde ölünün cinsiyetini, kimi hallerde mesleğini, belirten bir eşyası konur; genç yaşta ölenin tabutu süslenir: gelin teli, duvak... gibi; Tahtacılarda, genç ölünün akranları, tabutun ardından, ipekli ve renkli bayraklarla giderler. Ölü tabutla, ya da tabutsuz gömülür; ama tabutla gömüldüğü hallerde de, tabut baş tarafından açılır, ölünün üstüne toprağın düşmesi gerektir. Gömülmeden sonra, imam olsun, cemaat olsun, Kur'an'dan belirli ayetleri okurlar. Sonra imam «talkın» verir: bu, sorgucu meleklere ölünün vereceği karşılıkları kolaylaştırma amacı ile söylenen öğütümsü Arapça sözlerdir. En sonunda, ölünün oruç ve namaz borçlarını öde-

mek, yerine getiremediği sözlerini affettirmek için fakirlere para dağıtılır («devir» ya da «ıskat» işlemi).

Bu işlemlerden bir bölüğü tamamıyle dinlik niteliktedir; bizim memleketimizde müslüman Türk halkının çoğunluğunun uyguladığı kurallar sünnî-hanefî mezhebinin öğretileri çerçevesi içindedir: ölünün yıkanması, kefenlenmesi, minarede verilen «selâ» ile ölüm olayının bildirilmesi, cenaze namazı, mezar başındaki «talkın» ve Kur'an'dan ayetler okunması, «ıskat» işlemleri gibi. - Bir bölüğü, modern şehir görenekleridir: gazeteler yolu ile bildiriler, ücret karşılığı cenaze kaldırma işlerini üzerine almış kurulların hizmetleri, çelenk, aile mezarlığı... gibi. S.V. Örnek, **Anadolu folklorunda ölüm** incelemesinde bu sonuçları da konu dışında bırakmamış; sadece kümeleyip saymakla da yetinmemiş; bütün bu işlemlerin (dinlik, geleneklik, ya da «modern») uygulandığı çevrelerde onlara verilen anlam, onlar üzerine yapılan yorumlar ve açıklamaları eklemiş; böylece dinlik öğretilerin, ya da çağdaş yaşamın yarattığı yeni davranışların eski geleneklerle nasıl bağdaştığını, nasıl renklenip yerlileştiğini öğrenme olanağını buluyoruz, orada verilen bilgiler sayesinde.

Ölüm ânından gömülme işi bitinceye kadar gözetilen töreler üzerine yapılan açıklamalara birkaç örnek verelim. Ölünün bir an önce gömülmesi konusunda gösterilen gerekçelerin çoğu «akılcı» açıklamalar iddiasındadır: «kokmasın», diye (Ankara); «acı, bir an önce unutulsun» diye (Çankırı); «bir an önce toprağına kavuşsun» diye (Kayseri»; «çilesi daha fazla sürmesin» diye (Nallıhan); «beyni soğumasın» diye, «beyni soğumazsa, sorgucu Meleklere ifadesini iyi verir» (Sivas). - Bir bölüğünde ise büyülük öğeler göze çarpar: yıkanırken ölünün burun ve kulak deliklerinin pamukla tıkanması, Şeytanın girmesini önlemek için alınmış bir tedbir olarak açıklanıyor, Kırşehir'de. Birçok yerlerde, ölünün yıkanmasından artan su dökülüyor, bu suyun, kaçınılması gerekli bir «madde» olduğu düşüncesiyle. Kimi yerlerde ise: bu su ile ev halkı elini, yüzünü yıkar, «öte dünyada ölü ile buluşmak için» (Afyon); «acı soğusun» diye (Çorum, Boğazlayan); «şifa niyetine kırklı çocuklar, hastalar yıkanır» (Zara, Afyon, Divriği, Niğde). Görülüyor ki, daha yukardaki **kaçınmalar** dizisinde gördüğümüz yasakların

zıddına, bu son törelerde, su ölü için kullanılmak üzere hazırlanmış bir nesne olduğu halde, **olumlu** bir nitelik de taşıyabiliyor.

Soru 69 : Ağıt töreni nedir? Nerelerde, nasıl düzenlenir?

Sedat Veyis Örnek'in incelemesinde ağıt töreni üzerinde durulmamış, kitabın, ölümle ilgili sözlü yaratmalara (atasözleri, deyimler, ilençler, destanlar) ayrılan bölümünde birkaç «ağıt» metni verilmekle yetinilmiştir.

Sözlü gelenekte bu metinlerin yaradılmasına ve söylenmesine vesile olan töreni kısaca anlatalım. Halk geleneğinde, bu tören de, orada söylenen (şiir düzenine uygun olsun, olmasın) sözler de «ağıt» deyimi ile adlandırılır. Kendilerine özgü, ve yerden yere, bölgeden bölgeye değişik ezgileri ile «türkü»lerin de katıldığı «ölüye ağlama» törenlerini sadece kadınlar düzenler ve yürütürler. Bunlar ölünün kız kardeşi, anası, karısı, kızı, başkaca yakın akrabaları, dostları, komşularıdır. Kadınlar ölünün evinde toplaşırlar. Divrik'in Çamşıklı köyünden edindiğimiz bilgilere göre, törenin ölünün başında yapıldığı da oluyor. - Türkülere, ve törenin gerektirdiği türlü davranışlara, genel olarak, bütün hazır bulunanlar katılabilir. Odaya her yeni giren kadın, ölünün en yakını - ve yaşça en büyük - olanın (ailenin temsilcisi durumunda bulunanın) boynuna sarılır; ağlar, ya da ağlar gibi yapar. Ağıtı çağırıp söyleyen ağıtçının sesine sesini katarak «figan eder»; acı feryatları, zaman zaman, bütün törene katılanlarca bir koro halinde tekrarlanır. - Mudurnu Çingenelerinin, ağıt töreninde, halka olup oturdukları yerde baş başa vererek ağıtlarını çağırdıkları görülmüştür. Aileden olan kadınlar acılarını belirten çeşitli davranışlar gösterirler: göğüslerine vururlar, saçlarını yolar gibi yaparlar. İskenderun'da, ölünün anasının göğsüne vurması, karısının ise «toprak başıma» diyerek bağırıp saçlarını yolması töresi varmış. Bu sözler, söyleyenin kendine yönelttiği, ve: «Ben de öleyim de kara toprak başıma saçılsın» anlamında bir kargış olsa gerek. **Dede Korkut Kitabı**'nda, yakınlarının ölümünde kadınların «tırnakları ile yanaklarını yırtmak» isteyişlerinden söz ediliyor. Bu davranış, anlaşıl-

dığına göre, günümüze kadar süre gelmiştir. Araştırıcılar, ölüye ağlama törenlerini anlatırken bu ayrıntı üzerinde durmamışlarsa da kimi ağıt metinlerinde buna anıştırmalar vardır. - Ağıt çağıran ağıtçı, sözlerini söylerken, bir yandan da, ölünün giysilerini bir bir eline alarak etrafa gösterir; bu, tören üzerinde araştırma yapanların en çok rastladıkları ayrıntılardandır. Ağıtçı, yaslı ailenin bir yakını, ölünün kızı, kız kardeşi, anası, v.b. olabilir; ama, bir yabancı da olabilir. Hatta ağıtçılığı iş edinmiş, emeğini para, ya da başka hediyelerle ödetenler de görülüyor kimi yerlerde. Ağıtçı yabancı olduğunda, ağıt metninde kendi adına konuşabilir; ama sözlerinin büyük çoğunluğu, orada bulunsun bulunmasın, aile üyelerinin, ve yakın akrabalarının ağzındandır. Gömme işlemi ölünün can verdiği gün yapılamıyorsa tören gece de sürdürülebilir. Ölü aynı gün gömülse, ya da gece törene ara verilse bile ağıt gömmeden sonra da devam edebilir. Siverek'te üç gün, Divrik'in Çamşıklı köyünde 3 ya da 5 gün sürüyor. Ağıtlar genel olarak ölünün evinde söyleniyor, ama, kimi özel hallerde, örneğin, İzmir'in Bademler köyü Tahtacılarında olduğu gibi, mezar başında da ağıt söylendiği oluyormuş. Kişinin evinden uzakta, gurbette öldüğü de olağandır. Bazı belgelere göre, acıklı olayın geçtiği yerde, ağıt yakacak nitelikte kadınlar bulunursa, onlar oracıkta bir ağıt töreni düzenlemeye, ve ağıt çağırmağa girişirler. Gurbette ölüm hallerinde, acı haber erişir erişmez evinde, ölü ordaymış gibi, tören düzenlenip ağıt çağrılır. Elbette ki ağıtçı, çağırdığı ağıt metninde, ölü ve ölümden söz edecektir: ölünün vücutça ve huyca övülecek yönlerini sayıp döker. Eğer yaşadığı sürece mutlu olmamış ise ölen, yaşamı boyunca çektiklerini; bahtından gülmüş, varlıklı bir kişi ise, malını, mülkünü, etrafına yaptığı iyilikleri anlatır. Ünlü eşkıyalara yakılmış ağıtlar, onların kabadayılıkları, hükûmet kuvvetlerine meydan okumaları üzerinde durur. Ağıt, ağlanan kişinin hangi şartlar içinde öldüğü üzerinde de çok durur. Topluluğun belleğinde derin iz bırakan, en uzun ömürlü, en etken ağıtların yaratılmasına vesile olan ölümler, çok koygun yönleri olanlardır: kaza kurşunu ile, veya bir kavga sonunda, ya da düşman eliyle gelmiş sırasız ölümler gibi. Birçok metinlerde ağıtçı, evlenmelerinden az bir süre sonra ölmüş yeni evlilere, düğünlerini görememiş nişanlılara, asker ocağında,

veya gurbette ölenlere yakınır; ölümle sonuçlanan çeşitli kazalar da birçok ağıtlara konu olmuştur. - Ağıt, gâh ölüye yakınan kişinin ağlama töreni sırasındaki ruh halini, gâh ölünün yakın veya uzak geçmişini anlatır; bu sonuncu halde, söyleyiş, geçmişi bugüne getirerek anlatmada özel bir yöntem kullanabilir, ve o zaman ölü de konuşan kişi sıfatı ile söze karışabilir. Ağıtların söyleniş biçimlerinde geçmiş ile bugün birbiri içine girmişlerdir. Bu, yaşayanların, ölüyü bütün bu törenler süresince kendi aralarında imiş gibi düşünmelerinin bir sonucudur; o henüz topluluktan tamamiyle kopup ayrılmamış sayılır. Yukarda, töreni incelerken, duruş-davranışlarda ölünün giyisilerinin ne yolda kullanıldığını gördük; onlar, sanki, sahiplerinin yerini almışlardır. Siverek'te ve Azerbaycan'da rastlanan bir töreye göre (M. A. İnan, «Halkbilgisi Haberleri», VI, 1937, s. 143; **Azerbaycan folkloru antologiyası**, I, Baku 1968, s. 273) ölünün atı sokakta gezdirilir, ya da, cenaze alayının yanında, üstü sahibinin elbiseleriyle örtülmüş olarak mezarlığa kadar götürülür; bu davranışın da anlamı aynı olsa gerek: böylece topluluğun yaşamına ölmüş kişinin son defa olmak üzere bir türlü katılışı canlandırılmak istenir.

Soru 70 : Gömme-sonrası uygulanan başlıca töre ve törenler nelerdir?

Ölümle ilgili geleneklerin bu son kesimindeki işlemler şöylece kümelenir: a) baş-sağlığı dileme ziyaretleri; b) ölüden kalan eşya ile ilgili işlemler; c) belli günlerde Kur'an, mevlid okuma ve ölü aşı; d) yas tutma ve yas kaldırma.

Yukarda ana çizgileriyle anlattığımız ağıt törenleri, bütün bu belirttiğimiz kuralları ve ayrıntıları ile bugün de Türkiye'nin hangi bölgelerinde, hangi şartlar içinde düzenleniyor? bu konuda kesin bir yargıya varmak olanağı yok. Araştırmalarla derlenip yayınlanan belgelerin çoğunluğu, geleneğin bütün canlılığiyle yaşadığı zamanlardan anılar izlenimini veriyor bize. Her ne olursa olsun, edinilen bilgilerden anlaşıldığına göre, ağıt törenlerinin yaşadığı yerlerde «baş-sağlığı dileme» töresi «ağıt» töreni ile kaynaşmış durumdadır: törene katılanlar duygularını

kalıplaşmış düz-sözlerle, kimi hallerde ağıt türüne giren düzenli, şiirlik anlatımla, ya da sadece törelik birtakım duruş-davranışlar, acıyı anlatımlayan ünlemlerle, ölünün yakınlarının yasına da katıldıklarını bildirirler. Yerinde ve zamanında törene katılamayanlar, ölünün yakınlarına ilk rastladıklarında bu ödevlerini yerine getirirler; ve her rastlanış bir türlü «küçük ağıt» töreni niteliğini alır. Ağıt töreninin, kuralları kesin bir gelenek olarak yaşamadığı yerlerde, baş-sağlığı dileme ziyaretleri onun yerini almış gibidir. Bunlar ölüm gününden başlar; yakın komşular, avutma davranışları ile de kalmayıp - özellikle ilk günlerde - ölü evindeki işlere koşmayı, yemeklerini getirmeyi de bir vazife bilirler.

Ölünün üst-baş eşyası ile ilgili en yaygin görenek, bunları fakir fukaraya bağışlamaktır. Birçok yerlerde, «soyka» denilen, giyisi, çamaşır, yatak çarşafı gibi bu eşya, bağışlanmadan önce bir arınma işleminden geçirilir. Sadece bir simge anlamında bir arındırma da olabilen (su serpme, dışarda «ayazlandırma» gibi) bu törelerin, ölünün dönüp gelerek, eşyasını kullanacak olanlara zarar vermesini önleme tedbiri olduğu, bu konuda yapılan açıklama ve yorumlardan anlaşılıyor: ölünün çamaşırı, yıkandıktan sonra, birine bağışlanır, «ruhu, üstünde dönmesin» diye (Ankara); giyisileri üç gün içinde yıkanır, ya da üstüne su serpilir, «dönüp gelmesin» diye (Ankara, Çubuk). Siverek'te, giyisilerin arındıktan sonra yoksullara verilmesi, gömleğinin yakılması töredir. Değerli eşyalarının, silâhlarının bağışlandığı üzerine bilgi yok elimizde; ancak, kimi mezar taşlarında (örneğin, Erzincan'ın alevi Başköy bucağında gördüklerimizde), ölünün mesleği ile ilişkili olsun, olmasın, bazı eşyalarının, bu arada silâhlarının resimlerinin bulunması, ölen kişinin eşyalarının kendisiyle birlikte gömülmesi, bu arada atının kurban edilmesi gibi çok eski, islâm-öncesi geleneklerin izleri olsa gerek.

Ölünün anıldığı, ruhuna adanarak Kur'an, mevlid okunduğu, aş verildiği belli günler, daha çok ölümün kırkıncı ve elli ikinci günleriyle yıl dönümü, daha seyrek olarak da üçüncü ve yedinci günleridir. İstanbul'da bu törenler iki aşamada düzenlenir: cenaze akşamı, devir hatiminden sonra, ev sahibi hafızlara irmik helvası pişirip yedirir; ölümün kırkıncı günün-

de, lokma dökülüp komşulara dağıtılır, ve mevlid okutulur. İstanbul inanışında kırkıncı gün ölünün burnunun düştüğü gün diye bilinir; Uşak'ta «elli ikinci gün cesedin el ve burun kemiklerinin düştüğüne» inanılır; «burun kemiği düşerken ölü acı çeker; o gün verilen yemeği melekler altın tabaklar içinde ölünün önüne koyarlar; ölü bunun sevinci içinde acıyı duymazmış» (S.V. Örnek, a.g.e., s. 79). Birçok yerlerde, ölümün yedinci günü de hayır yaparlar: çörek gibi şeyler pişirip konu komşuya dağıtırlar. İzmir çevresindeki alevi köylerinde ölünün ruhuna pişirilen yemekler nevruz günü (mart 23) mezarlıkta toplu olarak yenilir; bu tören sırasında rakı içmek de töredir. O gün için hazırlanan yemeklerden, yemişlerden bir bölüğü de orada dağıtılır; buna «hak üleştirme» derler; o gün mezarlığa giden yiyeceklerden hiçbir şey evlere geri götürülmez; onları ziyaretçilerin mezar başında yemelerinin, ölülerin yemesi demek olduğuna, eve götürülmesine güceneceklerine inanılır. - Bütün bu inanışlar ve işlemler birçok dinlerde, ölünün öteki dünyada bu dünyadaki gibi bir yaşam sürdüğü, böyle olunca da belli zamanlarda ona yemek iletmenin gerektiği inancının kalıntılarıdır. **Dede Korkut Kitabı**'nda, bu gelenek, komşu kâfir kavimlerin, ölmüşlerin mezarına sabalı akşam yiyecek götürdükleri anlatılırken belirtilmiştir; bunu, Oğuzların eski dinlerinden bir törenin uzak bir anısı diye yorumlamak da mümkün sanıyoruz.

İstanbul'da olduğu gibi (M. Halit Bayrı. **İstanbul folkloru**, s. 117), Mahmut Makal'ın bir yazısından öğrendiğimize göre Niğde köylerinde de, ölünün cuma geceleri, evine gelip sağları ziyaret ettiğine inanılır. Makal'ın verdiği bilgilere göre, o gün evlerde güzel yemekler yapılır; ateşe balmumu atılır; gürültü yapmamaya dikkat edilir; yemekte soğan gibi kokusundan rahatsız olunacak şeyler yenmez. Yapılan yemeklerden, ölülerin ruhu için fakir komşulara verilir. - O gece ölüler, ihtiyaçlarını bildirmek için sağların rüyalarına girerlermiş: çıplak, şapkasız, ayakkabısız görünmeleri, kendileri için fakir fukaraya elbise, şapka, ayakkabı verilmesi gerektiğini bildirmek sayılırmış.

Bugüne kadar yapılan incelemelere göre yas süresi için Türkiye halkı geleneğinde kesin bir kural bulunmadığı görülüyor. En az üç gün olmak üzere, sekiz yıla kadar uzayabiliyor bu süre. Çeşitli sürelerin yurt ölçüsünde dağılışı, ve belli bir

yerde, belli bir tek yas süresi gözetilip gözetilmediği soruları da karşılıksız kalıyor. En yaygını kırk gündür. - Yas süresince süslü giyinmemek, eğlencelere katılmamak, yıkanmamak, iş tutmamak gibi yasaklar üzerine dağınık bilgiler derlenmiştir. Yas rengi Türkiye halkının geleneğinde karadır; ama bu töre de günümüzde, hıristiyan topluluklardaki gibi, katı ve kesin bir kural olma gücünü yitirmiştir. Eski Türk geleneğinde bunun bir yasa niteliğinde olduğunu tanıtlayan belgeler var: **Dede Korkut Kitabı**'nda Oğuzların bu töreye uydukları açıkça belirtilmiştir. Van'ın Karahan köyünde kadınlar bir ay süre ile giyisilerini ters giyerler (S.V. Örnek, a.g.e., s. 83). Elbiselerini ters giymenin hem yas alâmeti, hem de acındırma simgesi olduğunu biliyoruz: yağmur duasına çıkıldığında giyisileri ters çevirme töreler arasındadır. Bir araştırıcının (İ. Özalp, «Türk Folklor Araştırmaları», sayı 21, 1951), İnevi'nde uygulanan bu töreyi, «yas renginin beyaz olması» yolunda yorumlamasını isabetsiz sayıyoruz. - XVI'ncı yüzyılda Kırım Hanlarının ülkesinde, saçlarını yolmak, yüzünü yırtmak ve börkünü, elbisesini ters giymek yas davranışları idi (Özalp Gökbilgin, **Târîh-i Sâhib Giray Han**, Ankara (1973, s. 144). - Kadınların saçlarını kesmeleri, beliklerini (ince saç örgülerini) çözmeleri de Urfa'da, Gazi Antep Türkmen ve Baraklarında, Erzurum'da bir yas töresi olarak görülüyor (S.V. Örnek, a.g.s., s. 84). Bu da çok eski bir türk göreneği olmalı; Yunus Emre'nin:

Yüce dağların başında
Salkım salkım olan bulut!
Saçın çözüp benim için
Yaşın yaşın ağlar mısın?

dizeleri bu töreye bir anıştırmadır.

Yasın sona erdirilmesi, birçok yerlerde, bazı kurallara bağlanıyor; bunun için, ölüm olayından sonra gelen ilk bayramın (bazı yerlerde birkaç bayramın) geçmesi gerektir. İlk «yas bayramı»nda, ölü evindekiler bayram gezmesine çıkmazlar; ziyaretçi onlara gelir; konuklara şeker yerine «acı kahve» ikramı edilir. Kadınların yas giyisilerini çıkarmaları, kara yazmaları atıp renkli yazma bağlamaları, erkeklerin sakallarını tıraş etmeleri

(Van/Karahan köyü) gibi davranışlar yasın sona erdiğini belirleyen törelerdir. Birçok yerlerde «yas hamamı», ya da «ölü hamamı» adı verilen bir törenle yas sona erdirilir. Ölü evi halkı, kimi yerlerde akrabaları ve komşuları, özellikle kendilerini acı günlerinde yoklamaya gelmiş, yemek getirmiş olanları da dâvet ederek, kimi yerlerde ise onların davetlisi olarak, hamama giderler, yıkanırlar: ölümden üç gün sonra (Erzurum); bir hafta sonra (Erzincan); on beş gün sonra (Sivas); on beş gün veya bir ay sonra (Zara); kırkından sonra (Merzifon, Kayseri, Çorum, Urfa, Siverek). Yas hamamı çoğu kez yemeklidir. - «Ölü hamamı»nın ağıt töreni görüntüsü aldığı da oluyor: «Sivas'ta, ölü hamamında ağıt ağlanır, ve ölenin hâtıraları anılır» (S.V. Örnek, a.g.e., s. 85-86) Yas hamamını da, başkaca yas törenleri gibi, kadınların düzenlediği dikkati çekiyor.

Dördüncü Bölüm

BAYRAMLAR

Soru 71 : «Bayram» kavramı içine ne gibi gösteriler girer?

Bayram, bir sıra gösterilerden meydana gelir; onların biçimlerini, kurallarını gelenek belirlendirmiştir. Doğum, evlenme, ölüm gibi olayların vesile olduğu törenlerden bayramı ayrımlandıran bir şeyler var: bayramın başlıca özelliği, kutlanmasına bir ferdin vesile olmamasıdır. Ağıt töreni, ölmüş belli bir kişi için düzenlenir; düğün, evlenen bir delikanlı ile bir genç kız için kutlanır. Bayram ise bir topluluğun bütünü için, ve bütününce düzenlenen, uygulanan törenlerin bileşimidir. Dinlik bayramlarla, «bir mayıs» çağdaş işçi bayramı, veya geleneklik bahar bayramları gibi laiyk bayramlar devlet hudutlarını da aşar; millî bayramlar bütün bir milletin ortaklama katıldıkları gösterilerdir. Sevinç gösterileri olmaları da onların bir özelliğidir; şiî toplulukların muharrem âyinleri (Hüseyin'in ölüm yıldönümünü anma törenleri), bütün bir mezhep topluluğunu içine almakla beraber «bayram» diye adlanmaz, ve bu sebeple de, aynı tarihlerde, yas süresinin sonunda kutlanan aşure törenlerini gelenek başka bir kökene çıkararak, «Nuh tufanının sona ermesine yakın yenilen toplu aş»ın anısı diye yorumlamıştır. - Bayramın bir başka özelliği de yılın belli bir gününde kutlanmasıdır. Her

bayram, birkaç gün sürse bile, yılda bir defa kutlanır; bir defasında bir tarihte, bir defasında başka bir tarihte kutlanan törenlere bayram denmez.

Soru 72 : Bayramları nasıl kümelemeli?

Bayramları bir tek kurala göre kümelemektense, çok yönlü bir kümeleme şeması uygulamak, onların çeşitli yönlerini belirtmeğe daha elverişli olacaktır.

1°) Bayramlara katılanların dinlerine göre: hıristiyan bayramları, müslüman bayramları, v.b. - Kimi dinlik bayramların, ayrı dinlerde ortak olabileceğini aşağıda göreceğiz. - Her din birliğinin içindeki mezheplere göre de alt kümeler olabilir; müslüman türk toplumunun içindeki şiî, alevî zümrelerin kendilerine özgü bayramları vardır: örneğin, Tahtacıların, Kaz-Dağı'nda, Sarı-Kızın ziyareti vesilesiyle kutladıkları bayram.

2°) Resmî ulusluk bayramlar: 30 ağustos zafer bayramı, cumhuriyet bayramı gibi. Bu bayramların «resmî» nitelikleri, oldukça yeni bir çağdan bu yana kutlanmaları, onları halkbilimi konuları dışında bırakır gibi görünürse de, kutlamalardaki gösterilere halk, başka bayramların geleneklerini uygulayarak katıldığı için, bu yönden incelenmeleri ilginç olur. - Bu kümenin bir alt-kümesinde «yerli resmî bayramlar» toplanır: kurtuluş bayramları gibi. Bunlar da ulusluk resmî bayramlarla aynı nitelikleri gösterirler; şu farkla ki kutlamalara, bir tek kasaba, şehir halkı katılır.

3°) «Etnik» nitelikte bayramlar: Eskiden, İzmir, İstanbul, Manisa gibi şehirlerdeki Afrika asıllı Zencilerin kutladıkları «dana bayramları» gibi. - Hıdrellez'in Türkiye ölçüsünde önemi bilinmekle beraber, «Çingene bayramı» diye nitelendirildiğine de işaret edelim. - Bu kümedeki bayramlara, bir bakıma, Anadolu Yörüklerinin Söğüt'te Ertuğrul Gazi türbesinde kutladıkları bayramı da katabiliriz.

4°) Kadın, ya da erkek gruplarınca benimsenen bayramlar: kimi bayramlara erkeklerin önem vermediği, katılmadığı görülüyor. Örneğin, hıdrellez törenleri, göze batacak kadar

kadınların malı olan, onların daha çok katıldıkları, türlü törelerle çeşitlendirdikleri bir bayramdır.

5°) Yaş gruplarına göre benimsenen bayramlar: kimi bayramları da sadece çocuklarla, bir yaşa kadar, kız veya erkek, delikanlılar kutlarlar: paskalyaya rastlayan «betlem» («kızıl-yumurta», «gâvur-küfrü»), çocukların ve genç kızların; «çiğdem pilâvı» erkek çocukların bayramlarıdır. - Bazı bayramların ise gösterilerinden bir bölüğü çocukların tekelindedir: kandillerde kapı kapı gezerek, ya da sokak başlarında durarak «mum parası» toplama (bu, İstanbul'da ve Anadolu'nun birçok yerlerinde yaygın bir gelenekti eskiden); kurban bayramında kurban eti toplama («seydim») ve bu etlerle yemek pişirip ortaklama yeme (Bilecik/Borçak) görenekleri gibi.

6°) Kimi bayramlar da «ekolojik» öğelerin şartlandırdığı gösterilerdir: koyuncu toplulukların «saya» bayramları; meyveci köy ve kasaba çevrelerinde üzüm, kiraz bayramları; göçebelerin «göç kutlamaları» gibi.

7°) Köy bayramları (bir tek köyce düzenlenen bayramlar): çoğu kez köyün yakınındaki yatırın ziyareti ile birlikte kutlanır. Bazı köylerde ise ramazan ve kurban bayramlarında her köy, kendi köyünden ve mahallelerinden davetlilerle yakın köylerden gelen konuklarına yemek verir. Safranbolu'da bu gelenek «kolanga» diye adlanır. Eskiden bu gelenek, Mudurnu kasabasına yakın bazı köylerde de vardı; o köyler halkı, kasabadan davetlilerine yemek verir, bu vesile ile toplananlar türlü eğlenceler düzenlerlerdi.

Soru 73 : Dinlik bayramların halk geleneğine özgü renklenmeleri var mı?

Dinlik bayramların günleri «kamerî takvim»e göre hesaplandığı için, her yıl dönümünde güneş takviminin aynı günlerine rastlamaz bunlar; aşağı yukarı, yılda on günlük bir gerilemeleri vardır; böyle olunca da, uzunca bir süre sonunda, mevsimleri de değişir.

Dinlik bayramlar söz konusu olunca ilk hatıra gelen, şevval ayının ilk üç gününde ramazan bayramı, zilhicce ayının

onundan başlayarak dört gün süren kurban bayramıdır. Bu bayramlar, kutlanmalarına günümüzde de önem verilmesi bakımından, halkın geleneklerinde diriliklerini korumuşlardır. Hükûmet daireleri, büyük iş yerleri o günlerde tatil ederler. Böylece dinlik kutlu günler arasında «resmî bayram» niteliğini almıştır bunlar. Eskiden halk geleneğinde, bu iki bayram kadar olmasa da, büyük önem taşıyan kandil günleri, günümüzde, İstanbul gibi büyük şehirlerde, kandil çörekleri yenmesi, minarelerin ışıklandırılması dışında görenceklere meydan vermez olmuştur.

Ramazan ve kurban bayramlarının başlıca özelliği dostların, hısım akrabanın karşılıklı ziyaret gezileridir. Gençler yaşlıların ellerini öperler, onların hayır-dualarını alırlar. Çocuklara para, ya da ufak hediyeler vermek de töredendir. Çok yaşlılar evlerinden çıkmazlar; onların ziyaretleri beklenmez, herkes onların ellerini öpmeğe gider. Ziyarete gelenlere, ramazan bayramında, şeker ikram edilir; bunun içindir ki bu bayramın bir adı da «şeker bayramı»dır. Ama şimdilerde kurban bayramında da aynı yolda ikramda bulunuluyor. X'uncu yüzyılın Harezmli bilgini Bîrûnî'nin verdiği bilgilere göre, bayramlarda şeker ikramı, Cem'in, şeker kamışındaki tatlı özsuyu bir nevruz günü bulmuş, ve bundan şeker çıkarmayı yaymış olmasına bağlanıyormuş; ilk zamanlarda nevruz günü tatlı şeyler ikram edilirmiş; sonradan töre başka bayramlara da uygulanmış.

Kurban bayramı Türkiye'de, eğlenceler yönünden, ramazan bayramına baka daha az parlak geçer. İbrahim Peygamber'in oğlunu, Tanrıya kurban etmek üzere keseceği sırada gökten inen bir koçun Tanrının emriyle oğlunun yerine geçmesinin bir anısı olarak islâm dinine geçmiştir. Ramazan bayramının kutlandığı şevval ile, kurban bayramının kutlandığı zilhicce arasındaki zilka'deyi, halk, aralık adiyle adlandırır; bu ayda evlenme halk inanışında uğurlu sayılmaz. - Kurban bayramının birinci günü, Mekke'de Mînâ denilen yerde hacıların kurban kestikleri gündür. Kurban, islâm dini yasasına göre, farz kadar kesin ve kaçınılmaz olmamakla beraber, malî gücü olan her kul için «borç» **(vâcib)** tur. Kurban olarak koyun, sığır ve deve kesilebilir. Sığır ile devenin «ödeme» gücü koyuna üstündür; ama Türkiye'de kurbanlık olarak hemen hemen yalnız

koyun kesilir. Hayvanın erkek olması, sakatlığı bulunmaması şarttır. Kurbanın kesilmesinde de gözetilmesi gereken birtakım töreler vardır; bunlardan bir bölüğü islâm dininin koyduğu yasalara bağlanır; ama birçoğu da, uluslara ve bölgelere göre değişen yerli gelenek lerden gelmedir. Örneğin, memleketimizin bazı yerlerinde kurbanlık koçları yıkama, kınalama ve gelin telleri ile süsleme görenekleri vardır. Kurbanlık hayvanları «kınalamak», Yahudilerde de çok eski bir töre idi; islâm dinine oradan geçmiş, ya da, islâm öncesi sâmî kavimlerin dinlik gelenek lerinin bir kalıntısı sayılabilir. Tellerle hayvanı süsleme ise orta Asya'dan gelme bir töredir: Moğollarda, Tanrıya adanan kurban hayvanlarına kordeleler bağlarlar. Kurban etinin üçte biri kurbanı kesenin evinde yenmek, üçte biri komşulara ve hısım akrabaya, üçte biri de fukaraya dağıtılmak gerektir. Türkiye'de, geleneğin yaygın biçimi, etin çiğ olarak dağıtılmasıdır. Ama, Narlıdere Tahtacılarında, dağıtılacak etin pişmiş olması, ve toplu olarak yenmesi töresi vardır; kurban kesememiş olan yoksul kimselere, ve köyde bulunan yabancılara et, gene pişmiş olarak verilir. Türkiye'nin bazı yerlerinde rastlanan bir görenek de hayvanı keserken gözlerinin kapatılmasıdır. Bu töre, İbrahim'in, oğlunu yatırdığı zaman, korkutmamak için gözlerini bağladığını anlatan menkabeye çıkmalı. Tahtacılarda, kurbancı (yani, kesen kişi) hayvanın gözlerini kulakları ile örter. - Gene Tahtacılarla Kandıra geleneklerinde ortak bir töre: kurban sahibinin hayvanın sağ budunu (Tahtacılarda sağ budu ile göğsünü) kendine ala koyması, Oğuzların şölenlerinde, kesilen hayvanın paylaşılmasında oymaklara belli yerlerin verilmesi töresini andırıyor. - Tahtacılarda, nişanlı, sözlü, ya da aralarında anlaşma olan genç kızlarla delikanlılar, bayramın ilk gününde, kurbanlık koçlarını döğüştürürler; bu, gençler için bir öğünme vesilesi olur. - Kandıra'da, «kurban orucu» görene ğine göre, kurban sahibi, hayvan kesilip parçalanıncaya kadar bir şey yemez; orucunu kurban etiyle açar; hayvanın kara ciğeri ile orucunu açması iyi sayılır.

Ramazan ve kurban bayramlarının ortak özelliklerinden biri de toplu eğlencelere vesile olmalarıdır. Kasaba ve şehirlerde, özellikle çocuklar ve gençler, bayram yerlerinde buluşup eğlenirler. Bayram yeri aynı zamanda küçük bir panayır görün-

tüsü kazanır: satıcılar çeşitli şeyler (yiyecekler, süs eşyaları, oyuncaklar...) satarlar; salıncaklar, döner dolaplar kurulur. Salıncak, sade dinlik bayramların değil, başka bayramların da (özellikle bahar bayramlarının) önemli bir öğesidir. Bazı toplulukların eğlencelerinde salıncağın simge değeri (yerden göğe yükselme, gökle birleşme isteği) açıkça belirtilmiştir. - Bizim bayramlarımızda salıncak, dolap genç kızlarla delikanlı erkeklerin birbirlerine laf atmalarına, gizli dille anlaşmalarına aracı olarak önemli yer tutar. Bayram yeri buluşmaları, kızlı erkekli, gençlerin, evlenme ile sonuçlanacak ilişkiler kurmalarına vesile olur. Samsun'un Çırakman köyünde delikanlılar orada, gözlerine kestirdikleri kızlara koku ikram ederler; kızlar da, ilk anlaşma işareti olarak, çevre hediye etmek suretiyle karşılık verirler. Naci Kum (Fazıl Yenisey, **Bursa folkloru,** Bursa 1955, s. 84) 1940'ta Bursa'nın Misi köyünde, kızının, yerinde gözlemleri sonucu edindiği bilgilere dayanarak, bir töreyi anlatıyor: bayram yerinde kızlar kümesi, aralarında oynarken, çağırdıkları türkünün bir yerinde, biri birine uygun gördükleri kız ile delikanlının adlarını söylerler; o zaman, genç erkek, adı geçen kızı beğenmişse, bunu üç el tabanca ile haber verir; bu töre «nişan» değerindedir. Bayram yerlerinin salıncak eğlentileri eski karagöz dağarcığında, çok sevilen bir oyuna da konu olmuştur. Geçmiş yüzyıllarda Türkiye'ye gelmiş yabancı gezginler büyük şehirlerin bu bayram eğlencelerinden uzun uzun söz etmişlerdir.

Ramazan ayı da, her ne kadar «bayram» diye adlanmazsa da, hele büyük şehirlerin geleneğinde, kimi yönleriyle bayram nitelikleri gösteren bir dönemidir yılın. Eskiden oruç tutanlar, hele gecelerin kısa olduğu yaz mevsimine rastlayan ramazanlarda, yatıp uyumayıp, sabaha karşı yenen sahur yemeğini beklerlerdi; böyle olunca da gecenin, teravih namazından sahur zamanı arasındaki süresi türlü eğlencelerle geçirilirdi. İstanbul'un, Şehzadebaşı'nda Direkler-arası, Çemberlitaş tarafında Divan-yolu âdeta bayram yeri görüntüsü alırlardı. Ramazan gecelerine özgü gösterilerin başında karagöz, orta oyunu gelirdi. Taşra kasaba ve şehirlerinde de, evlerde düzenlenen toplantılardan başka, kahvelerde âşıkların çalıp çağırmaları dinlenirdi. Erzurum, Kars gibi doğu şehirlerinde günümüze kadar sürüp

gelmiştir bu gelenek. Oralarda ramazan ayı boyunca kahvehane toplantılarında âşıklar, saz ve türkü fasıllarından başka, çoğu kez birkaç gece süren uzun halk hikâyelerini anlatırlar.

Kandillerin bayram yönlerinden, yukarda da işaret ettiğimiz gibi, günümüzde pek bir şey kalmamıştır. Belki, geleneklere bağlı ailelerde, kandil çöreği yeme, «kandiliniz kutlu olsun» diyerek el öpme görenekleri sürmektedir. Eskiden bu günleri kutlamaya hazırlanma işlemleri ve kandil gecesi şenlikleri çocuk toplulukları için bir bayram anlamı taşırdı.

Soru 74 : Ulusluk bayramların gelenekli ve törelik öğeleri var mı?

Şehir ve kasabalarda bir şenlik havası içinde kutlanan ulusluk bayramların (30 ağustos, Cumhuriyet bayramı, kurtuluş bayramları), askerî geçitler, fener alayları, v.b. «resmî» gösterilerinde gelenekli tek öğe, seymenler, zeybekler, v.b. gibi bugün artık yaşamayan eski kuruluşlar temsilcilerinin özel kıyafetleriyle katılmalarıdır. Ama, bu bayramlar vesilesiyle, resmî gösteriler bittikten sonra, kimi yerlerde gece geç vakitlere kadar, işçilerin, esnafların kendi aralarında, hükûmet, ya da belediye meydanında düzenledikleri eğlenceler, bu şenliklere öteki bayramların yerli renklerini verir. Eğlenceler, en çok davul zurna takımlarının katılması ile canlandırılan oyun toplantılarıdır. Anadolu kasabalarında, her yerin kendi oyunları oynanmasına karşılık, İstanbul, Ankara gibi büyük şehirlerde toplantılara yurdun çeşitli bölgelerinden gelmiş kimseler katıldığı için, ayrı ayrı kümelerin, ayrı ayrı oyun gösterileri ile, eğlentiler bir türlü «halk dansları festivali» görüntüsü alır. Ulusluk bayramlarda da, birçok yerlerde resmî törenlerden sonra, bayram yeri diye nitelendirebileceğimiz çayırlarda güreşler, koşular, ve başka çeşit yarışmalar düzenlenir. Yarışmaların bir özelliği, «ciddî»lerinin yanında «güldürücü»lerinin yer almasıdır: yumurta yarışı, çuval yarışı, eşek koşuları gibi.

Ulusluk bayramların son yıllarda aldığı bir nitelik de, siyasî partilerin, davullu zurnalı gösteriler, eğlenceler düzenleyerek, kendi üyelerine ve halka o günü neşe ile geçirme fırsatı ver-

me, bir yandan da rakip partilerle bir çeşit «başarı yarışması» na girişmeleridir. Biz, 1970'te Akhisar'ın kurtuluş bayramının kutlanmasını görme fırsatını bulduk. Gece gösterilerinin özelliği şu idi: her parti, kendi merkezinin önüne davul, zurna takımı getirtmişti. Gece geç vakitlere kadar, tıpkı düğünlerdeki törelere uyarak, çeşitli zeybek oyunları oynanıyordu; oyuncular davulcuya bahşişler vererek, onu şevklendirmeyi unutmuyorlardı.

Eskiden, İkinci Sultan Hamid'in saltanatının sonuna kadar her yıl Söğüt'te Ertuğrul Gazi'nin türbesi yanında kutlanması sürdürülmüş olan bir tören vardı; bir bakıma bu da bir tek yere özgü ulusluk bayramlar kümesine girer. Her yılın 30 ekiminde kutlanırdı bu bayram. Ali Rıza Yalgın'ın verdiği bilgilere göre (F. Yenisey, **Bursa folkloru,** s. 189-192) o gün, Anadolu'nun dört bucağından gelen birkaç bin kişilik atlı, yayan, Karakeçili Yörükleri Eskişehir'de toplanırlar, orada yapılan kısa bir törenden sonra Söğüt'e giderlerdi. Söğüt'te, Ertuğrul'un türbesi yakınında büyük bir panayır kurulurdu. 15-20 davul, zurna takımının katılması ile oyunlar, pehlivan güreşleri gibi gösteriler, çeşitli eğlenceler dört, beş gün sürerdi.

Soru 75 : Mevsimlik bayramların çeşitlenmeleri nasıldır?

Yukarda belirttiğimiz gibi, dinlik bayramlar, güneş takvimine uymazlar, ve her yıl aynı dönemlere rastlamazlar; örneğin, ramazan bayramı, bu yıl yaz başlarına rastlamışsa, 15 yıl sonra kış ortasına düşer. Ulusluk bayramların tarihini, kutlanan olayın yıldönümü belirlendirir; onlar her yılın aynı gününe rastlamakla beraber, mevsimlerle ilgileri yoktur. Mevsimlik bayramlar ise, her birinin törelik ve törenlik nitelikleri her yerde aynı kalmakla beraber, tabiat, hava, iklim ve ekoloji şartlarının farklı olduğu yerlerde kutlanma zamanları değişiktir; örneğin, koç-katımı, kışın kısa sürdüğü, baharın erken geldiği bölgelerde güz başlarında, baharın geç geldiği yerlerde güz sonlarında kutlanır. Buna karşılık başka bir takım mevsimlik bayramlar (nevruz, hıdrellez... gibi), her yerde aynı tarihlere rastlar. Demek ki kimi bayramların zamanını yerli üretim şart-

ları, bazılarının ise daha genel bir «takvim geleneği» belirlendiriyor. Böylece mevsimlik bayramları: I) özel mevsimlik bayramlar, II) genel mevsimlik bayramlar diye iki büyük kümede toplamak gerekiyor. Birinci kümedeki bayramlar şunlardır: A. Çoban bayramları zinciri: a) koç-katımı, b) saya (davar yüzü), c) döl. B. Ekinci, meyveci, bağcı bayramları. C. Göç bayramları. - İkinci kümedekiler: A. Bahar bayramları: a) nevruz, b) çiğdem, c) betnem (gâvur küfrü, ya da kızıl yumurta), d) hıdrellez. B. Yaz gün-dönümü. C. Kış yarısı, yılbaşı.

Soru 76 : Çoban bayramları zincirinin birinci halkası, «koç-katımı»nın bayramlık niteliği var mıdır?

Koç-katımı tarihi, yukarda da değindiğimiz gibi, bölgeden bölgeye değişiktir. Araştırıcıların verdikleri, pek kesin olmayan bilgilere göre bunu 1 ekimle 20 kasım arası olarak kabul etmek yerinde olur. Katım tarihinden bir buçuk, iki ay önce koçlar sağmal sürüsünden ayrılır. Hemen her yerde, düzenlenen törenler, koç-katımının ilk gününe bir bayram havası verir. O gün davul zurnalarla köy halkı köy meydanında, ya da harman yerinde toplanır. Çobanlar süslenmiş, kınalanmış koçları dişi koyunlara salarlar. - Katım sırasında, bazı yerlerde, düğünlerde olduğu gibi, hoca dualar okur. Şarkışla'nın alevi Höyük köyünde dede, katım gülbengi olarak, Pir Sultan'ın bir demesini söylermiş.

Bozkır'ın Meyre köyünde tekelerin dişi keçi sürüsüne katıldığı gün **tekecik** adı ile gösteriliyor. O günün gecesi çobanlarla delikanlıların, törene özgü türküler söyleyerek yiyecek toplamaları, sonra da bunlarla yaptıkları yemekleri birlikte yiyip eğleneceler düzenlemeleri tekecik gösterilerine aşağıda inceleyeceğimiz saya («koyun yüzü») bayramının niteliklerini veriyor.

Koç-katımı, kapsadığı birtakım töreler, inanışlar ve büyülük işlemlerle de ayrı bir önem taşıyor. Katımdan önce koçların üstüne erkek çocuk bindirilirse döl zamanı erkek kuzu, kız çocuk bindirilirse dişi kuzu doğacağına (Kars, Malatya, Tokat); koçlar katıma götürülürken yolda erkeğe rastlanırsa kuzuların erkek, kadına rastlanırsa, dişi olacağına; ilk sürüye ka-

tılan koç bir kara koyun seçerse kışın yumuşak, ak koyun seçerse, şiddetli olacağına inanılır (Kars); Tokat'ta ise, aksine, kara koyunun sert, ak koyunun yumuşak kışı haber verdiği inancı vardır; koçun ala koyun seçmesi, orta şiddette bir kışa alâmet sayılır. - Koç katımından sonra çoban, boy abdesti alması gerekirken arınmadan sürünün içinde gezerse, doğacak kuzuların sakat olacağına inanılır (Ayaş/Ankara); o gün sürünün içinde, boş bir kapla (bakraç, kova...) dolaşmak iyi sayılmaz, kuzulayacak koyunların südü kıt olur diye (Kars).

Soru 77 : Saya bayramı nasıl kutlanır?

Yerine göre **saya, koyun-yüzü, davar-yüzü** deyimleriyle gösterilen bu bayram koç-katımından yüz gün sonra kutlanır. Koyunların gebelik süresi 150 gündür. Koç-katımından **yüz gün sonra,** anasının karnında kuzunun canlandığına, tüylerinin çıkmağa başladığına inanılır. İşte bu güne **davar-yüzü,** ya da **koyun-yüzü** denmesinin sebebi budur. Saya bayramı, koç katımına baka daha canlı eğlencelere vesile olur. Bu gösteriler gece düzenlenir, ve şu kesimlerden meydana gelir: 1°) Çobanlarla onlara katılan çocuklar ve delikanlılar türlü garip kıyafetlere girerler; kapı kapı gezerek, ve **sayacı sözleri** adı verilen tekerlememsi türküleri çağırarak yiyecek, bahşiş toplarlar. 2°) Kimi yerlerde, bu gezme sırasında basit senaryolu bir oyun da çıkarılır: oyunun iki önemli kişisi, Arap'la İhtiyar, döğüşürler; İhtiyar ölmüş gibi yapar; ağzına yiyecekler verilerek diriltilir. 3°) Evden eve gezmeler sona erince, toplanan yiyeceklerle sayacılar aralarında topluca yemek yerler, ve geç vakitlere kadar çalıp çağırırlar, oynarlar, eğlenirler.

Saya bayramı Anadolu'nun bazı yerlerinde, Hıristiyanların 18 ocakta kutladıkları **Epiphanie** yortularına rastlar. Rum Ortodokslarının o gün düzenledikleri «haçı suya atma» törenleri, saya töreleri gibi yorumlanır: davar yüzü, kış-yarısına rastlayan yerlerdeki Türk halk da, ortodoks Rumlar gibi, o günden başlayarak soğukların azalacağı kanısındadır; ve saya bayramı bu olayı kutlama amacıyle düzenlenmiş gibidir. Bazı yerlerde kış-yarısı törenleri, koyuncu toplulukların koç-katımı, ve onun de-

vamı olan geleneklerle ilgisiz gibi görünüyor. Her halde, saya bayramının kış-yarısına rastlamadığı yerlerde iki töre birbirinden ayrı kalmış, aynı tarihe geldiği yerlerde ise birbirine karışmış olmalı. Koç-katımının 15-20 ekim arası yapıldığı Seben (Bolu) de, saya adı ile, kasım ayının onunda, hayvanların kapalı yerlere (= sayalara) sokuldukları gün düzenlenen eğlentiler gösteriliyor.

İran'da, islâm-öncesi geleneklere çıkan ve **sädä** (pehlevîce: **sadağ**) diye adlanan bir bayram vardır. Kelimenin anlamı «100» dür. Bu bayram kış-ortası kutlanırdı; havaların o günden sonra ısınmağa başlayacağına inanılırdı. İranlılarda bu bir ateş bayramı idi, ve İran mitolojisi kişilerinden Hûşank'in bir ejderhayı öldürürken çıkan kıvılcım sayesinde ateşi keşf etmesi olayının kutlanması diye yorumlanırdı. Kimi rivayetlerde ise bayramın bu adı almasının sebebi, o günden yılın sonuna 100 gün kalması, veya ilk insan Gayomard'ın yüz yaşını doldurduğu günün, ya da gene Gayomard'ın, çocuklarının sayısı 100'ü bulunca onları (elli kız, elli erkek) birbiriyle evlendirdiği gecenin yıldönümü olması, son bir rivayete göre de, o günden yılbaşına (nevruza) 50 gün (50 gündüz, 50 gece hesabıyle 100) kalması ile açıklanırdı.

Bütün bu anlattıklarımızdan çıkarılacak sonuç: saya bayramı, adını, İran'da bizdekinden başka vesilelerle kutlanan bir ateş bayramından almış olmalı. İranlıların **sädä**'leri de, Anadolu ve Azerbaycan Türklerinin **sayaları** gibi, kış-ortasında, soğukların azalmağa başlamasını sağlamak, veya bunun sevincini kutlamak için düzenleniyordu. **Sädä/sadağ**'ın **saya** biçimine dönüşmesi, eski türkçede rastlanan d/y değişmesi ile açıklanabilecek bir fonetik olgudur. Bu bayramın adının türkçeye geçmesi her halde XI'inci yüzyıldan önce olmuştur; çünkü Kâşgarlı Mahmûd, **d** sesinin **y** sesine dönüşmesine, oğuzcanın bir özelliği olarak işaret eder. - Öte yandan, XVI'ncı yüzyılda farsça-türkçe bir sözlüğün yazarı Sofyalı Ni'metullah'ın, kitabında, **sädä gecesini (säb-i sädä)**, «kâfirlerin haçı suya atması gününe rastlar; soğuğun en şiddetli olduğu zaman» diye anlatımlaması da hem sayanın kökenini, hem de Anadolu geleneğinin İranlı ve ortodoks Rum gelenekleri ile ortak yönlerini açıklar. - İranlıların ateş bayramı, Azerbaycan'ın ve Anadolu'nun koyuncu

topluluklarında, yine de eski simgelerinden birçoğunu yitirmeden, döl bereketi töreleri ile yeni bir biçime, bir «çoban bayramı»na dönüşmüştür.

Soru 78 : Koyunların döl vermesi ne gibi bayramlık göğterilere vesile olur?

Çobanlık bayramlar zincirinin bu halkasındaki töre ve törenler üzerine bilgilerimiz, ötekilere baka çok kıttır.

Beş aylık bir süreye yayılan çoban bayramlarının bu son kesimi, sayadan elli gün sonra, koyunlar kuzulamağa başladığı günlere rastlar. Kuzuların doğması olayı bazı törenlere yol açıyor, ve bu olayla ilgili birtakım töreler de gözetiliyor; ama, elde edilen bilgilere göre bunların «bayram» niteliğinde bir yoğunluk gösterdiği söylenemez.

Azerbaycan'da tören şöyle geçer: sayacı (çoban), çalgılara uyarak türkü söyler; arada çalgıcılar oyun havası çalarlar, ve sayacı oynar. Türkü ve oyuna fasıla verildiği zaman sayacı, koyunculuk ile ilgili hikâyeler anlatıp, dinleyicileri eğlendirir. - Tören açık havada kutlanır; çayırlık bir yerde bütün köy halkı toplanıp etli pilâv, koyun içi çığırtması, kaburga kebabı... gibi, o güne özgü yemekler yerler, eğlenirler. (**Azerbaycan folkloru antolgiyası,** s. 247-248.)

Türkiye'ye değgin bilgiler Malatya, Kars, Erzincan bölgelerinden derlenmiştir. Bunlardan öğrendiğimize göre, kimi yerde, kuzular doğduğu zaman çobanlar evden eve dolaşarak sürü sahiplerinden hediyeler toplarlar (Kars Terekemeleri); doğan ilk kuzuları köye götüren çobana bahşişler verilir (Kars, Erzincan); Malatya'da ise, döl zamanı yaklaşınca, çoban sürüyü köyün yakınında bir yerde otlatır; kuzularm doğduğu haberini sürü sahiplerine bir haberci ile bildirir; koyun sahipleri çobana yemiş, çerez gibi türlü yiyecekler **(dölcek)** götürürler. Kuzular çoğalıp da **dölcek** yığılınca çoban, akşam köye iner, çocuklara bunlardan dağıtır.

Döl zamanı ile ilgili bazı inanışlar ve yasaklar da var. O gün evden komşulara tuz ve ateş vermek iyi değildir (Kars); dölden iki ay önceden başlayarak komşulara hamur mayası,

tuz, ateş, yün tarağı vermek uğurlu sayılmaz; hayvanlara zarar gelir, bu gibi şeyler verilirse; bu yasak, bütün kuzular doğuncaya kadar sürer (Malatya).

Döl törenleri dizisinin devamı sayılabilecek bir gelenek, «kuzu katma bayramı» adı ile Divrik'in Çamşıklı köyü Alevileri arasında yaşıyor. Bu köyde koyunlar kuzuladıktan iki ay sonra (yani 22 mayısa doğru), kuzular, ot yemeğe başladılar mı, ayrı çobana verilir. O gün çocuklar ve gençler, eğlenceler düzenlerler. - Çamşıklı Alevilerinde, o köyden Âşık Feyzullah Çınar'ın bize verdiği bilgilere göre, hıdrellez ayrıca bir bayram olarak kutlanmazmış; orada hıdrellezin bu «kuzu katma bayramı» ile kaynaşmış olması düşünülebilir. Hıdrellezin, kuzuların yenilmeğe elverişli yaşa geldiği döneme rastladığı birçok yerlerde, o gün kuzu kesip yeme geleneği olduğuna da işaret edelim.

Soru 79 : Üretim işleri ve mevsimleri ile ilgili başkaca bayramlar nelerdir?

Çift sürme, tarlaya tohum atma, ekin biçme, harman kaldırma gibi işler sırasında ekinci toplulukların düzenledikleri bazı küçük törenler, gözettikleri birçok töreler var; ama bunlar, «bayram» diye nitelenmek için gerekli öğelerden yoksun bulunuyorlar. Bu törenler ve töreler, belki, eski, çok eski bayramların son izleridir; tam, kesin bir yargıya varamıyoruz bu konuda. - Bununla beraber, bağ ve bahçe yetiştiren bölgelerde kimi gösterilerle, yayla geleneğini sürdüren toplulukların bazı törenleri ve eğlenceleri bayram niteliği gösterir; hatta bunlardan bir bölüğünün düpe düz «bayram» diye adlandığı da görülüyor: İzmir'e bağlı Kemalpaşa'nın kiraz bayramı, Giresun'un fındık bayramı, Mut'un kayısı bayramı bu arada sayılabilir. Bu gösterilerin bayram niteliğini kazanması, gevşemeye yüz tutmuş halk geleneklerini yeniden güçlendirme, bir zamanlar kutlandığı halde bir süre unutulan eski bayramları, yeni şartlar içinde ve yeni amaçlarla canlandırma çabalarının bir sonucudur. Anadolu'nun, özellikle antik çağlardan kalma anıtlar bakımından ilgi çeken yerlerinde, son zamanlarda, iç ve dış turizm hareketlerini geliştirme gayretiyle düzenlenen «kermes»ler de yeni çağ-

ların ekonomik şartlarının, yep yeni bir «üretim» tarzı ve gelir kaynağı olan «turizm endüstrisi»nin yarattığı bayramlardır. Bunların, oluşumları bakımından eski geleneklerle hiç bir ilgileri olmamakla beraber, programlarının içinde geleneklerin malı olan bayramlara özgü bütün gösterilerin yer alması bakımından, halk bayramlarının incelemesinde ihmal edilmemesi gerekir.

Meyve bayramlarına ilginç bir örnek üzerine bazı bilgileri 1967 yazında Side'de edindik: orada bize anlatılana göre, Side yakınlarındaki Değirmen-Özü/Beş-Konak köyünde, Çingene denilen, ama dilleri türkçe olan bir halk oturur. Onlar nara çok önem verirler. Narlar olgunlaşınca «nar bayramı» kutlarlar. Onlarca, mevsimi gelmeden nar koparmak büyük günah sayılır, ve yasaktır. Bu bilgileri verenler, «side» kelimesinin anlamının «nar» olduğunu da biliyorlar.

Kuzey-doğu Anadolu bölgelerinden, düzenlenişi üzerine etraflı bilgiler edindiğimiz bazı mevsimlik törenleri de, her ne kadar bunları yerli halk, «bayram» diye nitelemiyorsa da, bu kümedeki bayramlara katabiliriz: Şavşat köylerinde, beş gün süren, «pancarcı eğlenceleri» («Türk Folklor Araştırmaları» dergisinde, sayı 253, 1970, Cemal Karataş'ın yazısı); Poshof köylerinde, üç dört gün süren «seyran şenlikleri» (Gülali Aydınoğlu, aynı dergi, sayı 265, 1971); Giresun'un ilçesi Tirebolu'nun Çepni köylerinde üç günlük «ot göçü» (Alparslan, «Halk Bilgisi Haberleri», VIII, 1939, s. 256-257). Bu törenlerin ortak niteliği, köy halkının bir bölüğünün hayvanları ile bahar başında yaylaya çıkmalarından bir buçuk, iki ay sonra, yani köydeki tarla işlerinin sona erip ekinlerin, ya da otların biçimine sıra geldiği zamana rastlamaları, bu yeni işe girişilmeden önce, köyde kalanların, birkaç günlüğüne yayladakilere katılıp şenlik günlerini bir arada geçirmeleri, sonra, ekin, veya ot biçmeye tekrar köye inmeleridir. Erzurum köylerinde tören, gene, haziran sonu veya temmuz başında, çayır biçmeden önce yapılmakla beraber, daha kısa -yalnız bir gün- sürüyor; gidilecek yerlerin yayla olması da şart değildir; herhangi bir «yatır» yanı, mesire yeri, ılıca da olabilir eğlencelerin düzenlendiği yer. Hepsinde ortak bir başka yön de bu günlerde türlü eğlenceler, davul, zurna, ya da başka çalgıların katıldığı danslar, türlü

seyirlik oyunlar, cirit, nişan, koşu gibi yarışmalar düzenlenmesi, birlikte yemekler yenmesi gibi törenlerin bu toplantılara tam bir «bayramlık» görüntü vermeleridir. Güney Yörükleri de, kışlaklarını bırakıp toplu olarak, sürüleriyle birlikte yaylaya çıkarken, bayram niteliğinde gösteriler düzenlerler: ikinci konakta yatırları ziyaret, birlikte yemek yeme; son konakta, yani asıl sürülerin otlaklarına varılınca, nişan atma, güreşler, yarışlar düzenleme; «cıngıldak» kurup eğlenme gibi. (Jean-Paul Roux, **Les traditions des nomades de la Turquie méridionale,** Paris 1970, s. 59-61, 247.)

Soru 80 : Bahar bayramları hangileridir? nasıl çeşitlenirler?

Bu soru ile, sadece mevsimlerin nitelendirdikleri bayramlara geçiyoruz; bunların gözden geçirilmesine de «bahar bayramları» ile başlayacağız.

Önemli bahar bayramlarının başında «nevruz» gelir. Anadolu ağızlarında **navruz, navrız** biçimlerinde de söylenen bu kelimenin anlamı «yeni gün»dür. İlk-yaz mevsimine girilirken gündüzlerle gecelerin eşit uzunlukta olduğu döneme rastlayan günlerde (genel olarak 22 martta, yani eski mart dokuzunda; bazı yerlerde 20-21 martta) kutlanır. Nevruz, günümüzde de İranlıların millî bayramlarıdır. İran kültürü ile sıkı ilişkileri olan Türkler de bu bayramı benimsemişlerdir; özellikle Anadolu'nun Alevi-Kızılbaş toplulukları bu bayrama büyük önem verirler. Tahtacılar nevruz günü kırlarda eğlenceler düzenlerler; toplu yemekler yerler, semahlar yaparlar. Onlardan bazı ihtiyarların inanışlarına göre nevruz, Ali'nin doğum günü imiş. O gün çocukların yumurta yemeleri, uçurtma uçurmaları gelenektendir. O gün için hazırlanmış çöreklerle mezarlığa ölülerini ziyarete giderler, orada bu çörekleri yerler. Nevruzun hem bahar şenliği, hem de ölüleri anma günü olma özelliği, Kars'ın Tuzluca ilçesine bağlı Pırsak köyünde de görülüyor. Ora halkının inanışlarına göre nevruz Ali'nin halife olduğu günün yıldönümü sayılıyor. Burada bayram dört kesimde düzenlenen törenleri kapsıyor: a) nevruzdan önce, bir çarşamba gecesi damlarda ateş-

ler yakılıyor; bu, Alinin harbe gidişini halka haber vermesini anma törenidir. b) Ertesi perşembe günü akşamı, «ölü bayramı» adını alır; o gece dualar, mevlidler okunur, yoksullara, çocuklara helva, yemiş dağıtılır, bunlardan arta kalan da mezarlar üstüne dökülür. c) Nevruzdan hemen önceki gün «ihya gözetme» adını alır; o gün Hüseyin'in ölümüne yas anlamında oruç tutulur, ağıt yapılır. d) 21 mart, nevruz günü, eğlenceler, toplu yemeklerle bir şenlik havası içinde kutlanır. (Gülali Aydınoğlu, «Türk Folklor Araştırmaları», sayı 238, 1969.)

Manisa'nın ünlü «mesir bayramı» da nevruz günü kutlanan bir bayramdır. Bunun, Manisa'da Kanunî Sultan Süleyman'ın kurduğu hastanenin yönetimini üzerine almış olan Merkez Efendi zamanından kalma olduğu söyleniyor. Nevruz günü, türlü otlardan ve çiçeklerden alınmış maddelerle yapılmış, ve kâğıtlara sarılmış küçük macun parçalarının minareden atılması, ve aşağıda toplaşmış halkın, şifalı saydığı bu macunları kapışması törenin en önemli kesimi sayılıyor. Manisalılar bu bayramı, rivayete göre ta XVI'ncı yüzyıldan beri kutlarlarmış. Cumhuriyet döneminde tören yirmi beş yıl kadar terk edildikten sonra 1955'ten beri yeniden canlandırılmıştır.

Nevruzu ve ona bağlanan «mesir bayramı» gibi gösterileri sadece İran kültürünün etkisiyle oluşmuş ve gelişmiş saymak belki de tam gerçeğe uymaz. Baharın başlangıcında tabiatın yeniden canlanması ile her toplulukta sevinç gösterilerinin ve çeşitli törenlerin meydana gelmesi olağandır. Nitekim Anadolu'nun halk geleneğinde «nevruz» adı ile gösterilmeyen başka «bahar bayramları» da vardır. Bunlardan «çiğdem pilavı», ya da «çiğdem bacası», başka bazı eski törenlerde de gördüğümüz gibi, zengin ayrıntılı biçimleriyle büyüklerin, erkeklerin göreneklerinden kovulmuş olmakla beraber çocukların, kadınların, genç kızların, yani gelenekleri daha uzun zaman koruyan ortamların kültür alanına sığınmış gösterilerden biridir. «Çiğdem» töreni, çocukların, oyuna dönüşmüş bir çeşit bayramları sayılabilir. Onun günü kesin belli değildir; çiğdem çiçeğinin çıktığı zaman kutlanır bu bayram. Köy çocukları, kasabalarda da her mahallenin çocukları küme küme, kırlarda toprağı kazarak, soğanları ile birlikte çiğdem çiçeği toplarlar. Bunlardan yaptıkları demetlerle, tekerlememsi türküler söyle-

yerek kapı kapı gezerler; evlerden bulgur, yağ, v.b. yiyecek gereçleri toplarlar; aldıkları erzak karşılığı çiğdem verirler. Gene küme küme kırlara giderler. Orada pişirdikleri pilavı güle oynaya, bir arada yerler. - Bu çocuk bayramının, bazı yerlerde «çiğdem bacası» (ya da «baca pilavı») diye adlanmasının sebebi, toplu yemeğin evlerin damlarında («baca»larda) yenmesidir. - Fikret Türkmen («Türk Folklor Araştırmaları», sayı 252, 1969), Boğazlayan'ın Abdili köyünde bu bayramın artık kutlanmaz olduğunu, bilgileri ihtiyarların anılarından edindiğini söylüyor. Çocukların o gün kırlardan topladıkları çiçekler üzerine, o köydeki bazı inanışları da bildirmiş yazar. Bu çiçekler, çiğdemden başka, **gözenek** ve **öksüz-oğlan** gibi, hep soğanlı çiçeklerdir. Öksüz-oğlanın çiçeğinden, soğanından yiyenin başı kel olacağına, gözünde it dirseği çıkacağına inanılırmış; çiğdemin ise soğanı yenir; bu çiçek için, ihtiyar kadınlar, «peygamberimizin göz yaşından bitmiştir» derler, ona saygı gösterirler, ellerine alınca üç defa öperler.

Gene «bahar başlangıcı» bayramlarından Siirt köylerinin «çık-gör»ü, baharı karşılama şenliği olarak 4 martta kutlanır. O gün gezinti yerlerinde eğlenceler düzenlerler, ve gecesi de damlarda ateşler yakarlar.

Bahar bayramları zincirinin bir halkası da Hıristiyanların paskalya yortularına rastlayan pazar gününün törenleridir. Bu güne Bolu bölgesinde (Mudurnu'da) **betnem** derler; kelimenin **betlem** çeşitlenmesi de var. Deyimin nerden geldiği bilinmiyor. Kelt aslından kavimlerde **beltane** diye adlanan bir bahar bayramı vardı. Ankara bölgesinde bir zamanlar Galat'ların yerleşmiş oldukları göz önünde tutulursa, ora çocuklarının kutladıkları **betlem** şenliklerinin bu eski kelt bayramının bir kalıntısı olabileceği düşünülemez mi? Yoksa, bayramın, başka yerlerde «hasır küfrü», «gâvur küfrü» diye adlandırılması, paskalya günü kutlanması hesaba katılarak, türk-müslüman çocuk topluluklarına Hıristiyanlardan geçmiş olabileceğini mi kabul etmeli? Mudurnu'da derlediğimiz bir anlatıya göre, bir defasında paskalya gününün hesaplama yöntemini Hıristiyanlar unutmuşlar; onlara bunu, bir rivayete göre Müslüman çocukları, başka bir rivayete göre, Fatih'in çağdaşı, ünlü din adamı Cibâlî öğretmiş. Bu hikâye, bayramın, öteden beri Müslümanlarla Hıris-

tiyanlarda ortak, demek ki bu iki dine daha eskilerden miras kalma bir gelenek olması düşüncesine de götürebilir. - Bu törenin «hasır küfrü» diye adlanması o gün çocukların - genç kızlarla kadınların da katılması ile - eski hasırları yakıp üstünden atlamalarından ileri gelir. Eski hasırları yakmak, başka bahar göreneklerinde de gördüğümüz, «yeni yıl ile, evlerin, eski şeylerden arınması, yenilenmesi, tazelenmesi» töresinin bir öğesi olmalı. Bayramın başlıca özelliği, ateş üzerinden atlamak suretiyle de vücudun ağrıdan, sızıdan, ve her çeşit kötü etkilerden korunacağına inanılmasıdır. Bu ateş, yukarda söylediğimiz gibi, kimi yerlerde eski hasırlarla yakılır. Mudurnu'da ise (bundan elli yıl önceleri izlediğimize göre) ardıç dalları ile yakılırdı. Ardıcın, betlem gününden önce dağlardan kesilip getirilmesi de bazı görenekler içinde olurdu. Dalların kesilip getirilmesi sırasında, ve daha sonra ayrı mahallelerin çocuk takımları arasında kavga döğüş olur, her mahallenin takımı öteki mahallerinin ardıç dallarını yağma etme çabasına düşerdi. Betlem sabahı erkenden ilk uyanan çocuklar, söğüt dallarından çıkardıkları borularla kapı kapı gezerek arkadaşlarını uyandırırlardı. Mahallenin yüksekçe bir yerine yığılan ardıç dalları ateşlenirdi. Alevin üzerinden çocuklar, genç kızlar, bazı hallerde kadınlar da, şu tekerlemeyi söyleyerek atlarlardı:

Hacat-Devesi.
Kızlar küpesi!
Bre canım dost, dost!
Ağrım, sızım gâvura,
Gâvuru Allah devire!
Bre canım dost, dost!

Alevlerin dumanlı çıkmasının bereketli bahar yağmurlarını sağlayacağına inanılır, ve bunun için de ateşe, arada sırada su serpilirdi. - Bu bayramın ikinci bir yönü de o gün çocukların, önceden hazırladıkları pişmiş kızıl yumurtaları tokuşturmaları idi. Yumurtası sağlam çıkan çocuğun, kırdığı yumurtaları kazanması kuralı ile oynanan bir oyundu bu. - Bu bayramın «küfür» adı ile adlanmasının eski bir tanıtını XVI'ncı yüzyıldan bir osmanlı arşiv belgesinde buluyoruz; bu, 23 zilka'de 979 (17 nisan 1572) tarihli bir «hüküm»dür.

Bahar bayramları içinde, hem yaygınlığı, hem de töre ve törenlerinin, eğlencelerinin zenginliği bakımından en dikkate değeni «hıdrellez»dir. Bu kelime, müslüman inanışlarının efsanelik iki varlığı Hızır ve İlyas'ın adlarının halk ağzında aldığı biçimdir. Arapça «yeşillik» anlamına gelen **hadr,** Arapların islâm-öncesi mitolojilerinde, tabiatın bahar mevsiminde yeniden canlanmasını simgeleyen bir tanrımsı varlık sanılıyor. İslâm geleneği bu efsanelik varlığı «nebî» (peygamber) diye nitelendirir. Kur'an'da onun Musa'ya kılavuzluk etmesi macerası anlatılır. Halk inanışlarına göre Hızır, zaman zaman dünyada dolaşır, gezdiği yerlerde kuru otları yeşertir, dokunduğu kimsenin elinde yeşil bir iz bırakırmış. Halk inanışlarında onun bereket, uğur getirdiği, darda kalanlara yardım ettiği, kendisine rastlayanların, Hızır olduğunu sonradan anlayıp, gördükleri zaman dileklerini söyleyememiş olmalarına yandıkları üzerine hikâyeler anlatılır. - İlyas üzerine bilinenler daha azdır, halk geleneğinde. Bir inanışa göre Hızır ile İlyas iki kardeş imiş; başka bir inanışa göre ise Hıdır erkek, Ellez de kız, iki sevgili imişler. Birbirlerine uzun süre hasret kalmışlar; hıdrellez gecesi buluşmuşlar, ve bu kavuşmanın sevinci içinde can vermişler (Ali İmer, **Halkalı'da hıdrellez,** «Türk Folklor Araştırmaları», sayı 96, 1957). Hıdrellez gecesi, birçok yerlerin inanışında, Hızır ile İlyas'ın dünya üstünde buluştukları gece olarak kabul edilir.

Daha çok kadınların ve genç kızların bayramı diye nitelenmesi gereken hıdrellez törenlerini başlıca iki kesimde özetleyebiliriz: 1°) 5 mayıs, hıdrellez gecesi, gerçeklenmesi istenen dilekler için, bereketin, sağlığın sağlanması için birtakım işlemlere girişilir; bunların birçoğunu yukarda, inanışları ve büyülük işlemleri incelerken, sırası düştükçe, gözden geçirdik 2°) Ertesi gün de bu dilek ve niyet işlemleri sürdürülür. Ama o gün törenler bir bayram ve eğlenti havası içinde geçer: kadınlar ve genç kızlar «mantıvar çömleği»ni («niyet çömleği»ni) açarlar. Bu çömlek geceden hazırlanmıştır; içine su doldurulmuş, suyun içine de, niyete katılacak kimseler küçük birer eşyalarını (yüzük, bilezik, v.b.) salmışlardır; ağzı bir kilitle kapatılmış olan çömlek bütün gece bir gül fidanının altında bırakılmıştır. Çömlek bir genç kızın başı üstünde - töreye uygun olarak - açıldıktan sonra, küçük bir kız çocuğuna birer birer içindeki nesneler çek-

tirilir; onlardan her biri çekilmeden söylenen mâni, çıkan eşyanın sahibi için yorumlanır; bu yorumlamalar törene katılanların gülüp neşelenmelerine de vesile olur. - 3°) Hıdrellez günü, hısım akraba, konu komşu kırlarda toplu olarak o güne özgü yemekler yemek ve eğlenceler düzenlemekle geçirilir. Eğlencelerin başında, genç kızların ağaçlara salıncak kurup sallanmaları gelir. Hıdrellez üzerine derlenen bilgilerin pek çoğunda salıncağın o güne özgü eğlence olarak önemi üzerinde duruluyor. - Türkiye'nin birkaç yerinden, örnek olabilecek gösteri ve töreleri sayarak bayramın bu kesimi üzerine bilgimizi tamamlayalım.

Marmaris'te, «niyet çömleği»nin açılmasından sonraki töre ve törenler şunlardır: çömleği kapamak için kullanılmış olan kilit akar suya atılır. Sonra Elik-Kayası'na çıkılır; orada toplu olarak kahvaltı edilir: «s» harfi ile başlayan şeyler yemek, içmek gerektir (süt, simit, v.b.). Elik'ten dönüşte genç kızlar, yolları üstünde, onun bunun bahçesinden gül çalarak (bu, ayıp, yasak sayılmaz o gün için) başlarına gül sokunurlar. Öğle yemeği ve akşama kadar sürecek eğlenceler için bir gezinti yeri seçilir; Marmaris'liler, Köyceğiz yolu üzerinde, deniz kıyısında Gönlücek'e giderler, çokluk. - Marmaris'in köylerinden Hisarönü'nde, kadınlar o gün köyün yakınındaki derede yıkanırlar; genç kızlar okulun bahçesinde, toprak üstünde yuvarlanırlar; okulun arkasında akan dereden çakıl taşları toplarlar, evlenince çok çocukları olsun diye.

Birçok yerlerde, yemek ve eğlenmek için gidilen yerler yatır yanlarıdır. Nallıhan'lılar, kasabalarının yakınındaki Hoşebe'ye giderler (H. Tanyu, **Ankara ve çevresinde adak ve adak yerleri**, Ankara 1967, s. 140-141). Adından anlaşıldığı gibi, bu yatır hem kadın, hem de her şeyi hoş gören bir kişi olacak ki, eskiden hıdrellez günü oraya yiyip içip eğlenmeğe gidenlerin, Hoşebe'nin mezarı üstüne içki dökmeleri de gelenekten-miş. Bu töre, hıdrellez günü kuzu kesme geleneğine yeni bir anlam kazandırıyor; töreler, belki de, çok eski çağlarda, bu bayram gününün adandığı tanrımsı varlıklara -onların tapınaklarına- iletilen sunulardan uzak anımsamalardır.

Halkalı'da, hıdrellez törenlerinin kesimleri arasında, 5 mayıs gecesi, niyet çömleğinin hazırlanmasından sonra, eski ha-

sırlarla ateş yakıp üzerinden atlama töresi de var (Ali İmer, «Türk Folklor Araştırmaları», sayı 96, 1957). Bu çeşitlenme, memleketimizde paskalya/kızıl yumurta döneminde uygulanan bir töreni mayıs başına getirmekle, hıdrellez bayramına, onu Kelt'lerin **beltane** bayramlarına yaklaştıran bir öğe eklemiş oluyor.

Kırklareli'nin Kofçaz ilçesine bağlı, alevi, Yukarı-Kanara köyünde ise (Etem Ütük, «Türk Folklor Araştırmaları», sayı 267, 1971) hıdrellez, daha uzun süreli bir törenler zinciri boyunca kutlanıyor. Hıdrellez'e bir ay kala başlayarak her perşembe günü, niyet çömlekleri ile, mâniler okunarak niyet açılıyor. Yedinci perşembeye rastlayan güne «nazari» adı veriliyor. O gün kurban kesilir; erkekler bir tarafta, kadınlar bir tarafta, toplu yemekler yerler. Çocuklar sabahleyin kırlardan kopardıkları söğüt dalları ve çiçeklerle süslenirler. Sonra, «nazari türküleri» söyleyerek ev ev dolaşırlar. Kadınlar onların üzerlerine bakraçlarla su dökerler; erzak ve para verirler. Çocuklar bu topladıkları şeylerle yemekler hazırlayıp yatır Kızan Dede'nin başındaki büyük meşenin altında yiyip içip eğlenirler. Köye dönüşlerinde, dere boyunda birbirlerini ıslatırlar; çiçek ve dal çelenklerini dereye gömerler. - Bu törenlerin düzenlenmesinde, aynı zamanda, yağmur ve bereket sağlama amacı vardır. Görülüyor ki burada hıdrellez, yukarda anlattığımız «çiğdem bayramı» ile yağmur yağdırma törenlerini de içine alan bir «törenler katışımı»na dönüşmüştür.

Soru 81 : Yaz bayramları ve güz bayramları diye adlandırılabilecek sayılı günler var mı?

Hıristiyan toplulukların halk bayramları içinde «yaz gündönümü» önemli bir yer tutar. Bizim Anadolu çocuklarının «hasır küfrü» veya «betlem» adiyle, paskalya günü, Kelt aslından kavimlerde mayıs başında ateş yakıp üzerinden atlama biçiminde uygulanan törenler pek çok Hıristiyan memleketlerinde, aşağı yukarı 22 haziran yaz gün-dönümüne yakın Saint-Jean yortusu olarak kutlanır. Anadolu halk geleneklerinde, yaz gündönümünde bayram niteliğiyle bir kutlama üzerine iki yerden bilgi edinebildik.

Senirkent'te 1930 yılı 27 haziranında «gün-dönümü» adı ile anılan bir bayram kutlanmıştır («Halkbilgisi haberleri», I, 1930, s. 163-164). O günün en önemli gösterileri, civar köylerden gelmiş pehlivanlar arasında güreşler olurmuş; güreşlerden önce at yarışlarından başka çuval yarışı, yumurta yarışı, ters binilmiş eşeklerle koşular gibi güldürücü yarışmalar da düzenlenirmiş. 1930 yılında ilk defa, futbol maçı da yapılmış bu bayramda. (Yazarın anlatışına göre, bayram o yıla gelinceye kadar, her yıl kutlanıyormuş; 1930'dan sonra da geleneğin sürdürülüp sürdürülmediğini bilmiyoruz.) Güreşlerde kazananlara verilecek ödülleri bir delikanlı takımı dükkâncılardan, bağış olarak, toplarlarmış: kumaş, ayakkabı, orak, v.b. - Bayram yeri bir panayır halini alır, çadırlar kurulur, çeşitli satıcılar mallarını sergilerler, meydanlıkta dikilen bir direğin ucuna bayrak çekilirmiş.

Aşağıda (soru 83) kısaca değineceğimiz köy bayramları kümesine de girebilecek bir «yaz gün-dönümü bayramı» üzerine bazı bilgi kırıntılarını 1967'de Seben (Bolu)'de derledik. O bölgede «yaz gün-dönümüne yakın, kararlaştırılan bir günde» (her köy halkı ayrı bir günde), kendi aralarında ortaklaşa kuzular keser, bulgur, pirinç pilavları pişirirler. Başka yakın köylerden gelen davetliler ile birlikte, topluca yemekler yiyip eğlenirler. Halk içinde, o gün pişirilen pilavları -pirincin, bulgurun taşı ayıklanmadan yapıldığı halde- kimsenin şikâyet etmeden çok lezzetli bularak yiyeceği inancı yaygındır.

Üretim ile ilgili geleneklerin (koç katımı, bağ bozumu törenleri gibi) şartlandırdıkları dışında, ve sadece «mevsim»den adını alan, «güz bayramı» diye nitelendirebileceğimiz bir bayram bilmiyoruz. Güzün kutlanması gelenekten olan düğünlerin «bayram yönleri»nden yukarda yeterince bilgi verdik.

Soru 82 : Kış bayramları nelerdir?

Anadolu'nun bazı yerlerinde saya bayramının, kışın en şiddetli günlerine rastladığına, o günden sonra havaların ısınmağa başlayacağı inanışının yaşadığına, törenlerin hem mevsimin gidişini etkileme, hem de kışın yaza dönmesi sevincini

anlatımlama düşüncesiyle düzenlendiğine yukarda değindik; bu bakıma saya veya koyun-yüzü şenliklerinde, çobanlık nitelikler yanında mevsimlik bir yön de bulunabileceğini belirttik (soru 77). Gene aynı sorudaki gösterileri incelerken, Anadolu'nun kimi yerlerinde, koç-katımı/saya/döl zincirinden bağımsız olarak «kış-yarısı» adiyle törenler düzenlendiğine de işaret ettik. Bunlar, ayrıntılarına kadar saya gösterilerine benzerler. Kış-yarısı bayramını, çobanlık töreleri yitirmiş saya-koyun yüzü törenleri, bu sonuncuları da çobanlık törelerle zenginleşmiş kış-yarısı şenlikleri saymak yanlış olmaz sanıyoruz.

Kış-yarısı, Divrik'in Çamşıklı köylerinde, bize oralı Feyzullah Çınar'ın verdiği bilgilere göre, kışın tam yarısı sayılan zemheride (15 ocakta) kutlanır. Bu bayram üzerine daha etraflı bir inceleme yapan Ali Rıza Yalçın (**Çamşıklı bölgesinde kış-yarısı**, «Türk Folklor Araştırmaları», sayı 212, 1967), kutlama tarihini «kışın, doksan gün hesabiyle, kırk beşi dolunca» diye gösteriyor. Gösteriler ve eğlenceler, yukarda (soru 77) özetlediğimiz senaryo içinde geçer. Ali Rıza Yalçın'ın anlattığı seyirlik «Arap oyunu»nda, oyunun, başlıca kişileri olan Arap, Koca ve Gelinden başka gösteriye, Deve veya Hortlak adı verilen, üstü beyazlarla örtülmüş dört kişiden meydana gelmiş acayip bir mahlûk, yahut da Maymun denilen, gülünç kılıklı bir yaratık da katılır. Bu oyun kişileri, her evin önünde, ev sahibi ile karşılıklı konuşarak, oyunlarını gösterirler; yiyecek ve para bağışları alırlar. Köyün evleri birer birer dolaşıldıktan sonra, oyun düzenleyenlerle seyircileri bir evde, toplanan erzakla yemek pişirirler, ve sabaha kadar orada yiyip içip, çalgı, türkü ve danslarla eğlenirler. Oyunun bu çeşitlenmesinde dikkate değer ayrıntılar arasında, köy halkının, oyundaki kişilerden «Koca»yı kış, «Arab»ı yaz olarak nitelemeleridir; ölen «Koca»nın ölümüne «Gelin»in ağıt yapması, evi önünde oyun çıkarılan ev sahibinin bahşiş vererek «Koca»nın kendisine bağışlanmasını söylemesi üzerine, Arab'ın, öldürdüğü Koca'nın karnına kamçısı ile vurarak onu diriltmesi de gösterinin belli başlı ilginç öğeleridir.

Artvin ile Poshof köylerinde, iki derleyicinin verdikleri bilgilere göre (Mehmet Çokal, **Artvin'in Madenler köyünde yılbaşı karşılaması**, «Türk Folklor Araştırmaları», sayı 127, 1960;

Gülali Aydınoğlu, **Poshof'un Yayla-Altı** köyünde yılbaşı, aynı dergi, sayı 235, 1969), yılbaşı (yani 31 aralık/1 ocak gecesi), bir bakıma kış-yarısı törenlerini andıran gösterilere girişirler. Kutlama tarihini, modern takvimin etkisiyle bir kayma sonucu olarak mı görmeli? yoksa bu bölgeye özgü mevsimlik bir bayram mı saymalı bu törenleri? Bu soruya kesin bir karşılık vermek bugün için güç. Törenlerin kış-yarısı ve saya şenliklerinden farklı başlıca yönü, seyirlik Arap oyunu öğesinden yoksun olmalarıdır. Madenler köyünde gösteriler şöyle geçiyor: 15-20 yaş arası gençler, küme küme, tulum çalarak, türküler söyleyerek, ev ev dolaşır, daha çok kuru yemiş, meyve olmak üzere, çeşitli yiyecek toplarlar. İçlerinden biri gelin kıyafetine girmiştir; her evin önünde dans gösterileri yapıldığı zaman gelini oynatırlar. İlk evin önünde toplanan çerezler, hemen orada paylaşılıp yenilir; ondan sonrakiler bir torbanın içinde biriktirilir. Evler dolaşılırken, rastlaşan «rakip» kümeler arasında, toplanan yiyecekleri biribirinin elinden alıp yağma etmek için çekişmeler, dövüşmeler de olur. Dolaşma bittikten sonra, toplanmış olan yemiş ve başka erzak küme üyeleri arasında paylaşılır.

Poshof'un köyü Yayla-Altı'nda, **ganakop** adı verilen, aynı soydan gelme aileler (akraba aileler) topluluğu bir evde o geceyi hep beraber geçirme töresi vardır: meyveler, kuru yemişler yenir; çalgı çalıp oynanır, eğlenilir. - Öte yandan delikanlılar, beşer onar kişilik kümeler halinde kapı kapı dolaşırlar; her evin damına çıkar içlerinden biri; damdan bir kova sarkıtır; tekerlemelerle ev sahiplerinden kuru yemiş, meyve toplarlar. Topladıklarını satıp bununla bir koyun alırlar. Bu koyunu o gece başka bir evde toplu olarak yerler. Sabaha kadar türküler söyleyerek, çalgı çalıp dans ederek eğlenirler. - Yayla-Altı köyünde bu geceye ve ertesi, yılbaşı gününe özgü bazı inanışlar da vardır: Geceden evin ocağı süpürülüp temizlenir. Sabahı ocakta ekin tanesi bulunursa bu, yılın bereketli, böcek bulunursa, kıtlık olacağına yorumlanır. Yılbaşı günü, evlere bir ak koçu bezeyip sokarlar; onun bereket getireceğine, doğacak çocuğun erkek olacağına inanılır. - Yılbaşı sabahı, bir eve ilk gelen komşuyu zorla «kuluçkaya yatırırlar» (altına saman serip, yumurta koyup oturturlar, bir süre) ve tatlı şeyler yedirirler ona, ayağı uğurlu gelsin diye. Ayağı uğurlu gelip o yıl eve bereket ge-

tiren kimse, her yılbaşı ziyafete davet edilir. Uğurlu gelmeyene: «Bir daha sakın yılbaşı bize gelme» diye tenbih edilir.

Soru 83 : Yatır ziyaretleri ile bayramların, bayramlar ile panayırların ilişkileri nasıldır? Köylü, göçebe topluluklarının ve Zencilerin kendilerine özgü bayramları var mıdır?

Yatır ziyaretlerini sadece, ermişliğine inanılan kişilerin mezarlarına gidip onların aracılığı ile Tanrıdan dertlere deva dileme işlemi saymak dar bir görüş olur. Yatırlar, aynı zamanda, yatırın önemine göre az veya çok önemli kalabalıkların belli günlerde buluştukları yerlerdir; ziyaretler, orada toplaşanlarla yerli veya gezgin satıcılar arasında alış verişlere vesile olur. Bunun en belirgin örneğini İstanbul'un ayazmalarında görürüz; onların bir çoğunun, belli bir tarihte ziyaret günü, aynı zamanda oranın panayır günüdür; alış veriş, ibadet ve bayram bir arada olur, birbirini tamamlar; türkçedeki «hem ziyaret, hem ticaret» deyimi bu gelenekten çıkmış olmalı.

Kutlu bir yerin ziyareti ile birlikte bir bayram kutlanmasının güzel bir örneğini, Kaz-Dağında Sarı-Kız ziyaretinin vesile olduğu Tahtacı törenlerinde buluruz. Bunlar, ağustosun onbeşiyle eylül başları arasındaki dönemde düzenlenir. Eskiden bu tarihlerde bütün Ege bölgesinin Tahtacıları Kaz-Dağı'ndaki Sarı-Kız ziyaretine gelirlermiş; bu ziyaret bir türlü hac sayılırmış. Son yıllarda yalnız yakın köylerin ziyaretçileri gidiyorlar. Ama, gitmeyen köyler de «Sarı-Kız kurbanını» oldukları yerde, törelerine uygun şekilde yerine getiriyorlar. 1964 yılında, bayramın kutlanacağı tarihlerde o bölgede askerî manevralar yapılması sebebiyle, Sarı-Kız'a yakın köyler de törenleri oldukları yerde düzenlediler. O yılın 22 ağustosunda Edremit'e bağlı Tahta-Kuşlar köyünde bayram şöyle kutlanmıştır:

Evlerde bir gün önceden esaslı temizlik yapılmıştı. 22 ağustos sabahı her evde bir kurban kesildi. Hayvanın kesilmesi, yüzülmesi işlerini erkekler yapıyorlar, kadınlar ocağı yakma, ateşi köz haline getirme ile görevliler. Kurbanın böbrek, kara ciğer gibi parçaları, ilk olarak, közde pişirilip çocuklara dağı-

tıldı. (Çocuklarla kadınlar, kurbanın kanından birer parça alınlarına sürmüşlerdir.) Ocağın hazırlanması bitince, kadınlar güzel elbiselerini giymişlerdi. Evin avlusuna hasırlar yayıldı, minderler kondu; közde pişirilen ufak et parçalarından, ev halkı ve konukları yediler. Bu, ilk sabah sofrasıdır. Bu yemeğin arkasından «hayır dağıtma» töreni geldi: her evin genç kızı, komşu evlere kavun, karpuz dilimleri götürüp dağıttı. - İlk yemekten sonra kalan bütün et haşlandı; suyuna pilav yapıldı. Asıl yemek, bu etli pilavdır, ve ikindiye doğru, bütün ev halkı ve konukları ile, evin içinde sofra kurulup yendi. - Her evin avlusunda, avlusu olmayan evlerde kapının önünde ilk yemek faslı sürerken, genç kızlar ve erkekler köyün sokaklarında gezmekte, sohbet edip eğlenmektedirler. - Bayramın birinci günü kesilen bu kurban Sarı-Kız'a adanmıştır.

İkinci gün, aynı töreler uygulanarak, Sarı-Kız'ın babasına adanan kurban kesilip yendi. - Üçüncü günün kurbanı, «Üç-Taşlar»a adanandır. Bunu, her ev ayrı bir hayvan kesmek suretiyle yapabildiği gibi, birkaç aile ortak bir kurban da kesebilir.

Sarı-Kız, Tahtacıların geleneklerinde, bir anlatmaya göre Fatma Ana'nın, kocası Ali uzak yerlerde savaşta iken doğmuş kızıdır; başka anlatmalara göre o, Kaz-Dağı yakınındaki bir köydendir; iftiraya uğramış; babası onu, bir kaz sürüsü ile dağ başına bırakmak için götürmüş; ama çok geçmeden ermişliğini anlayıp yanında kalmış. - «Sarı-Kız makamı» ve «Buba'nın makamı» diye gösterilen, birbirinden epeyce uzak iki yer, onların mezarlarıdır. - Bayram, Kaz-Dağı'nda yapıldığı hallerde, törenler gene birer gün aralıkla, bu makamlarda geçer. Eskiden bütün Tahtacıların aynı tarihte ziyarete gelip bayramlarını kutladıklarında, bu makamların civarı bir panayır görüntüsü alırmış. - «Üç-Taşlar» (bunlara «Şahlar-Taşı» veya «Kırklar» da derler), Sarı-Kız ile «Buba makamı»nın arasında, bardak büyüklüğünde, bezekli taşlardır; kutsal sayılan bu taşlar üzerine türlü şeyler anlatılır; Mekke'den geldiğine, onları ziyaret etmenin, Mekke'ye, hacca gitmek kadar sevabı olduğuna inanır Tahtacılar.

Anadolu'nun bazı yerlerinde, ayrıca, her köyün bir bayramı da oluyor. Bunlar arasında mevsimlik nitelikleri olanlar üze-

rinde yukarda (soru 79) durduk. Mudurnu'nun Ova-Başı köylerinde bu köy bayramları üzerine şu bilgileri edindik: Köy bayramlarının kesin bir tarihi yoktur; köylüler kendi aralarında gününü kararlaştırırlar. Göncekliler, yaylaya göçmeden bir hafta önce, cumartesi, pazartesi, perşembe veya cuma günlerinden birinde kutlarlar. Dedeler köyünde, Karaca-Ahmet Sultan'ın makamında, ve ılıcaların yanındaki yatırların bulunduğu alanda kutlanır. Bu bayramların başlıca niteliği, köy halkının ortaklaşa hazırladığı ziyafete, komşu köylerden gelen konukların da katılmasıdır. Bu türden köy bayramlarının yukarda, soru 79'da, değindiklerimizden farkı, yaylada değil de köyün içinde, veya yakınındaki yatırın başında kutlanmasıdır. Genc yukarda (soru 72) değindiğimiz gibi, kimi köylerde de ramazan veya kurban bayramının bir gününde, köy halkı, komşu köylerden gelen konuklarına toplu yemek vermek suretiyle kutlar «köy bayramı»nı. 1918-1919 yıllarında ramazan bayramı yaz başına, kurban bayramı, yaz sonlarına rastlardı. O tarihlerde, Mudurnu'ya bir saat uzaklıkta bulunan Kayabaşı köyünün bayramına, kasaba çocuklariyle biz de katılmıştık bir defasında. Çocukların o gün başlıca eğlenceleri, fındıklarla «tek mi, çift mi» oynamaktı. Delikanlılar, mahalle mahalle kümeler halinde akşam üstü kasabaya dönerken, takımların birbirine meydan okuması, taşlı sopalı dövüşlere kalkışması da bu bayram gününün törclerindendi.

Yörüklerin, göç yolu üzerindeki duraklamalarında ve yaylaya ulaştıklarında düzenledikleri bayramlık gösteriler üzerine yukarda kısaca bilgi verdik (soru 72).

Töreleri yönünden Türkiye halkının çoğunluğundan önemlice ayrılıklar gösteren «etnik» gruplara özgü bayram örneği olarak, Türkiye'de yerleşmiş, Afrika asıllı ve çoğunluğu ile köle soyundan Zencilerin «dana şenlikleri» üzerinde durulmağa değer. Bu bayram 50-60 yıl öncelerine kadar İstanbul, İzmir, Manisa gibi büyük şehirlerde kutlanırdı. Bizim aşağıda vereceğimiz bilgiler, 1949'da İzmir'de yaşlı bir Zenci kadından (Havva Nineden) derlenmiştir.

Bayramın kesin bir günü yoktu; hıdrellezden sonra, «gül mevsimi» kutlanırdı. Başlangıç günü olarak bir cumayı, ileri gelen Zenciler aralarında kararlaştırırlar; bu, «bildiri günü»dür.

O günden başlayarak, bir hafta, küçük kümeler halinde erkekler, sokak sokak, kapı kapı dolaşırlar; özellikle zengin evlerine uğrayıp para toplarlar. Bu para bir kumbaraya konur. Ertesi cuma «peştemal günü»dür. Sabır-Taşı denen yerde «peştemal» yayılır; gelen geçen oraya para atar; bu da pazara kadar sürer. Kumbarada toplanan para ile bir dana ile iki keçi satın alırlar. Peştemaldan gelen para pirinç, yağ, odun almağa harcanır. - Pazar günü keçinin biri kesilir. Bununla «arab-aşı» denen yemek yapılır. Toplu olarak kadın ve çocuklar Abbas-Ağa-Tarlası'nda, ya da Salih-Dede denen yerde arab-aşını yerler; yemeğe, isteyen beyazlardan da katılanlar olur. - Salı gününden başlayarak, def ve kabak çalan çalgıcılar, kapı kapı, sokak sokak, tellerle, kordelelerle süslenmiş danayı gezdirirler, bahşiş alırlar; dana gezdirmesi üç gün sürer. Perşembe akşamı dananın ayaklarına kına yakılır. - Cuma günü sabahı dana Arap mahallelerinde gezdirilir. Sonra Bekir-Ağa'ya giderler; Bayramyerinin yukarısındaki pınar başında dana kesilir. (Bu pınarın suyu, «ne hikmetse», kurban işleri süresince akar, hayvanın temizlenmesi, bıçakların yıkanması bitince kesilirmiş.) Ordan Yapıcıoğlu denen meydana gidilir. Orada kazanlar kurulur, dananın eti ile pilav pişirilir. Et, parçalanır, bütün bayrama katılanlara paylaştırılır; sofralar kurulur, hep birlikte pilavla yenir. Yalnız, dananın bir budundan, para bağışı yapmış, ama yemekte bulunamamış olan şehirli eşrafa ayırırlar. Herkes, payına ne düşerse, birer parça bu etten yer; bazıları, «her derde şifadır» diye, bu etten ufacık bir parça saklayıp evlerine götürürler. Bu yemeğe de, Zenci olsun olmasın, herkes katılabilir. - Dananın başı cumartesi akşamı yenir. - Pazar günü ikinci keçi kurban edilip, gene toplu olarak yenir. Bütün bu günler boyunca, Zenci çalgıcıların gezdikleri sokaklarda, hele toplu yemek yenilen meydanlarda, türküler, çalgılar ve danslarla tam bir bayram havası eser. - Törenlere «godya»lar («ocaklı Zenciler») da katılırlar.

Beşinci Bölüm

OYUNLAR

Soru 84 : Buradaki «oyun» deyimi ile ne anlamak gerek?

Oyun, türkçemizde, geniş anlamlı bir deyimdir. «Oyuna getirmek», «Karamanın koyunu, sonra çıkar oyunu» sözlerindeki «hile», «düzen» anlamları bir yana, deyim, tiyatro, kukla, karagöz, orta oyunu gibi seyirlik gösteriler için de kullanılır. Oyunun bir de «dans» anlamı var. Son olarak da, kitabımızın bu bölümünde inceleyeceğimiz «oyun»lar var. Çocukların, ve daha az ölçüde büyüklerin -günlük geçim didinmelerinden ayırabildikleri boş zamanlarmda- herhangi bir üretim çabasını, ya da başka çeşitten bir hizmeti zorunlu kılmadan, sadece eğlenme yolu ile dinlenmelerini sağlayan eylemlerdir bunlar: cirit, güreş, horoz döğüşü, saklambaç, bilye, topaç, aşık... gibi.

Bu son türdeki oyunlar zengin bir çeşitlilik gösterirler. Bunları birinci türdekilerden ayıran başlıca nitelik «seyirci» gerektirmemeleridir; seyircisi olan oyunlarda bile (güreş, horoz döğüşü gibi), seyirciler, taraf tutmak suretiyle, oyuna katılmış gibidir. - Kimi oyunlar, oyuncunun vücut gücünü ve becerisini denemesini ve karşısındaki ile bu yönden yarışmasını, kimisi de taraflardan her birinin, zekâ üstünlüğü ile hasmını alt etmeye çabalamasını gerektirir. Başka bir bölük oyunlarda başarı veya başarısızlık, kazanma veya yitirme, sadece kadere kalmıştır: «tek mi, çift mi?», «yazı mı, tura mı?» oyunları gibi. Son bir bölük oyunlardan beklenen, güzel şeyler yaratma, ahenkli hare-

ketler başarma gibi «estetik» duyguları okşama, ya da şaka, alay, gülme, güldürme yolu ile eğlenme, eğlendirmedir.

Oyun, çocuğun yemek yemesi, uyuması, okulda ve evde ders saatleri dışında hemen hemen bütün yaşamını kapsar; arkadaşı ile itişip kakışması, tek başına bahçenin bir başından bir başına koşması, merdiven trabzanlarından kayması birer «oyun»dur. Çocuğun oyunu, bu kadar geniş anlamı ile çocuk psikolojisinin konusudur. Halkbilimi oyunu bu kadar geniş bir çerçeve içinde incelemeyecektir. Geleneklerin oluşum ve dönüşümlerini konu edindiğine göre o, oyunlardan da bu nitelikte olanlarını kendi araştırma alanına alacaktır. Bunun için, bizim inceleme alanımızda poker, tenis, futbol... gibi, kökenleri ne olursa olsun, bugün kuralları katılaşmış, oluşumları ve dönüşümleri sona ermiş, yerli geleneklerle bağları kopmuş oyunlar yer almayacak.

Soru 85 : Oyunlar nasıl kümelenir?

Oyunlar, onları araştırma ve inceleme konusu olarak ele olan uzmanların gözettikleri amaçlara göre, farklı kurallara uyularak kümelenebilir. Oyunu çocuk eğitimi, çocuk psikolojisi açısından inceleyecek olan uzman, oyunlar arasından, her çeşidiyle yalnız çocuklara özgü olanları seçecek ve çocuğun vücut, zekâ ve zihin güçlerinin gelişmesinde oyunun etkisini göz önünde tutarak onları kümeleyecektir. Toplumbilimci için insanların toplum içinde dinlenme ve eğlenme aracı olarak giriştikleri bütün eylemler «oyun» çerçevesi içine girer: at yarışları, sinema, tiyatro, dağcılık, dans, sirk ve panayır eğlenceleri...

Son yıllarda, Roger Caillois'nın, oyunları toplumbilim açısından tanımlama ve kümeleme denemesi (**Les jeux et les hommes**, Paris 1958), üzerinde durulmağa değer. Caillois, oyuncuların tadmak istedikleri başarı ve coşku duygularını sağlamak için seçtikleri davranışları, «oynama»yı şartlandıran ilkeleri, **agon, alea, ilinx, mimicry** deyimleriyle adlandırdığı dört büyük bölüme ayırıyor. **Agon,** yarışma, savaşma gerektiren oyunları kapsar; sporlarda olduğu gibi, vücut gücüne, ya da dama, satranç ve benzeri oyunlarda olduğu gibi, zekâ gücüne dayanır

bunlar. **Alea** kadere, talihe, rastlantıya dayananların bölümüdür; kumar oyunları, fal ve niyet oyunları bu kümeye girer. **Mimicry**, taklit, gösteri, maskaralık öğelerini kapsayan seyirlik oyunlardır: tiyatro, kukla... gibi. **Ilinx** de insanın başını döndüren ve bu yoldan onu sevindiren, coşturan, ona ürpertili zevk taddıran eğlenceleri kapsar: salıncak, döner dolap, türlü karnaval coşkunlukları bu bölüme girer. - Caillois bu dört temel kategoriye «oynama tarzları» diye anlatımladığı iki nitleyici öğe ekliyor: **paidia** ve **ludus**. Dört büyük kategoriye giren her oyun, bu son iki öğeden biri ya da öteki ile bir özellik kazanır. **Paidiali** oyunlardan **liduslu** oyunlara doğru, düzensizden kurallıya, bireylikten toplumluğa ve yarışmalığa doğru bir gelişme görülür; **ilinx** kategorisindeki oyunlar, kurallara en az uyan, **alea**dakiler de, kayıtsız şartsız rastlantının, kaderin kanunlarına boyun eğen oyunlardır.

Bundan önceki soruda tanımladığımız kavramı ile (yani halkbiliminin inceleme konusu olan) oyunların, bu bilim dalının amaçlarına göre kümelenmesi gerekir. Böylece, başka yönlerden yapılan kümelemelerin dışında kalan olgular gibi, yerlere, çağlara göre başka başka oluşum ve gelişim basamaklarında aynı bir oyunun aldığı biçim çeşitlenmeleri, ve bu çeşitlenmelerden her birinin ayrıntıları da incelenebilecektir.

Masal incelemelerinde, bu halk edebiyatı türünün çeşitli tiplerinin hem bir ülke, bir ulus içinde, hem de ayrı milletler arasında yayılışının incelenmesini sağlamak için düzenli kümeleme denemeleri milletlerarası masal kataloguna ulaşmış ve masallar üzerinde araştırmalara bu katalog büyük kolaylıklar sağlamıştır. Oyunlar için de, milletlerarası bir oyun katalogu düzenlenmesi amacını gözeten bir kümeleme şeması düşünülebilirdi.

Paris'te 1960 yılı toplanan VI'ncı milletlerarası etnoloji kongresinde biz böyle bir kümeleme taslağı önerdik (**Actes du VI'ème Congrès international des sciences anthropologiques et ethnologiques**, c. 2, s. 141-148). Kongrenin komisyon çalışmaları sırasında bu kümelemenin ilkeleri ve ayrıntıları üzerinde tartışıldı, ve uzmanların büyük çoğunluğu, taslağın, çeşitli ülkelerin halkbilimi arşivlerindeki oyun gereçlerini kümelemede uygulanarak denenmesi kararına katıldılar. Sonraki yıllarda, bu

işe girişenlerle (Kanadalı, Yugoslavyalı, Avusturyalı meslekdaşlarla) mektuplaşmalarımız oldu. Bir yandan da biz, elimizdeki türk oyunları ile Paris'teki Halk sanatları ve gelenekleri Müzesinin arşivinde bulunan zengin bir çocuk oyunları koleksiyonundaki gereçler üzerinde kümeleme sistemini denedik. 1970'te, fransız oyunları koleksiyonundan bir bölüğü üzerine incelememizi yayınlarken ilk taslakta yaptığımız gerekli düzeltme ve değişikliklerle kümeleme sistemi bizce son biçimini almış oldu (P.N. Boratav, **Une première ébauche de catalogue des jeux français**, «Arts et Traditions populaires», XVIII, 1970, sayı 1-3, s. 1-77.)

Bizim kümeleme sistemimizin ana kuralları şöylece özetlenir:

Her oyunda, oyun süresince, oyuncunun (veya oyuncuların) davranışları ve başarılan işler içinde en belirgin, en baskın olanı oyuna temel niteliğini verir. Oyunlar yakından incelenince bu davranışların tümünün üç büyük kategoriye ayrıldığı görülür: 1°) büyü, töre, kader olguları ile şartlanan davranışlar, taklitler; sanat yaratmaları; 2°) vücut gücüne ve becerisine bağlanan davranışlar; 3°) zihin gücüne ve becerisine dayanan davranışlar. - Oyunun özünü (içeriğini, oyunluk yapıyı) bu davranışlar meydana getirir; oyunda durağan, temelli öğelerdir bunlar. Oyunları teker teker, ve bölgeler ve uluslararası karşılaştırma amacı ile incelemek isteyen bilim adamının ilk ele alacağı olgular bunlardır.

Kümeleme sistemini tamamlamak için yukardaki üç büyük bölüme bir dördüncü eklemek gerekiyor: 4°) Katışımlı oyunlar. - Bir oyundaki davranışlardan birinin veya ötekinin üstünlüğü kestirilemezse, yani iki davranış, iki işlem aynı önemde olursa, oyunu «katışımlı oyunlar» kümesine koyuyoruz. Bir örnek verelim: Kimi aşık oyunlarında oyuncu, aşık dizisine nişan alır; vurduğu ve belli bir mesafeye kadar uzaklaştırdığı aşığı kazanır. Bu tip oyunlar yukardaki kümelerden 2'nciye girer. Ama, bazı aşık oyunlarında kazanmayı hem vuruş, hem de atılan, ya da vurulup devrilen aşığın dört yüzünden belirli birinin üste gelmesi sağlar. Bu tip oyunlar 4'üncü kümeye («katışımlı oyunlar» a) girer; çünkü bunlarda «kader» (aşığın dört yüzünden birinin üste gelmesi rastlantısı) ve «vücut becerisi» (iyi nişan

alma, aşığı fırlatmada ustalık, v.b.) öğeleri aynı güçtedir; kazanmayı sağlamada her ikisinin aynı derecede önemi vardır.

Oyunların kümelenmesinde ikinci derecede bölümlenmeleri şartlandıran etkenler ve olgular da var:

a) Anlatım biçimleri: Oyunlara koşulan kalıplaşmış, tekerlememsi veya uyaklı sözler; önceden belirlenmiş hareketler (cimnastik veya ritmik niteliğinde); ezgiler; dramatik sahneler; geometrik çizgiler veya biçimler; beceri isteyen jestler, davranışlar; güç gösterileri; törelik anlatımlı hareketler, sözler.

b) Oyunun amaçları ve işlevleri: Bunlar, oyunu aşan amaç ve işlevler de olabilir: «geçiş-giriş **(initiation)** sınamaları» veya eğitim gibi. Doğrudan doğruya «oyun»un birer kesimi de olabilir: sayışmalarla oyundaki rollerin bölüşümünde belli bir görevi alacak kişinin seçilmesi, ya da belli rolleri almayacakların çıkarılması; bilinmeyeni, gizli olanı keşf etme (fal, niyet niteliğindeki oyunlarda); sözde büyülük güçlere baş vurma; sanat zevkinin tadılması; yergi; yarışma; başarıları üstün olanın seçilmesi... gibi.

c) Oyunun yararlandığı maddeler, oyunun yeri, zamanı: Oyun araçları; oyuncaklar; oyunun dayanağı olan tabiat öğeleri: toprak, su, kar, buz, hava; oyunun yeri: açık hava, kapalı yer; oyunun zamanı: mevsimi, yılı, ayı, hafta içinde belli günleri, günün belirli vakitleri.

d) Oyunun kişileri: Oyuncuların yaşı, cinsiyeti, sayısı; oyunda yer alışları ve sayılarının bölüşülmesi; tek başına oynanan oyunlar, iki kişi ile oynananlar, toplu oyunlar, karşılıklı kümelerle oynananlar.

İşte bu ilkelere dayanarak meydana gelmiş olan kümeleme sistemini aşağıda bir tablo halinde özetliyoruz. Yukarda gösterdiğimiz bölümlerden birincisini, pratik endişelerle, ikiye ayırdık; böylece kümeleme dört değil beş büyük bölüm oldu: I-V romen rakamları ile gösterdik bunları; alt bölümler de A'dan T'ye kadar büyük harflerle gösterildi.

I. Sadece çocuklara özgü oyunlar. (A - C)
   A. Büyüklerin küçükler için çıkardığı oyunlar.
   B. Çocukların söz oyunları.
   C. Takım halinde, danslı, türkülü oyunlar, ve basit taklit oyunları.

II. Talih, kumar, fal, niyet oyunları; büyülük ve törelik oyunlar. (D - G)
   D. Talih oyunları.
   E. Kumar oyunları.
   F. Niyet ve fal oyunları.
   G. Törelik ve büyülük oyunlar.
III. Beceri ve güç oyunları. (H - L)
   H. Asıl beceri oyunları.
   İ. Utmalı beceri oyunları.
   J. Cimnastikli ve ritmik oyunlar.
   K. Asıl güç oyunları.
   L. Güç ve beceri karmaşıklı oyunlar.
IV. Zekâ oyunları. (M - R)
   M. Aldatmaca, yutturmaca oyunları.
   N. Bellek gücü, düşünme çevikliği, sezinleme oyunları.
   O. Saklamaca ve saklambaç oyunları.
   P. Çizgili oyunlar.
   Q. Taşlı oyunlar.
   R. Başkaca zekâ oyunları. - Bu bölüme giren oyuncaklar.
V. Katışımlı oyunlar. (S - T)
   S. Katışımlı oyunlar.
   T. Oyuncaklar.

Soru 86 : Yalnız çocuklara özgü oyunlar hangileridir?

Kümelememizin birinci bölümündeki oyunları ötekilerden ayıran nitelik, bunların sadece çocuklara özgü olmalarıdır. Öteki bölümlerdeki oyunlardan ise çocukların da, büyüklerin de oynadıkları vardır.

Çocuklara özgü oyunlardan bir bölüğünü büyükler, küçükler için oynarlar. Bunlar, bir bakıma, en basit şekli ile «seyirlik» oyunlardır: seyircisi, tek çocuk, aktörü, onun yakınlarından bir büyüğü, anası, babası, ablası. Öteki bir bölüğü ise düpe düz çocuğun, tek başına ya da arkadaşları ile, yarattığı ve oynadığı oyunlardır.

Büyüklerin küçükler için çıkardıkları oyunlar da çeşitlenmeler gösterirler. Sırf çocuğu eğlendirmek için, sözlü ya da

hareketli oyunlara örnek olarak «vadi-kara geliyor...», «burada bir havuzcuk...» tekerlemeleri söylenerek, çocuğun boynunu gıdıklayıp onu güldürmekle sonuçlanan iki tipi verelim. Başkaca tipler, gene çocuğu eğlendirecek sözler ve hareketlerle ona yürümeyi, konuşmayı, kendi vücudunu, çevresindeki eşyaları öğretmeyi amaç edinen oyunlardır; bir İstanbul çeşitlenmesinde, çocuğun kafasının ayrı ayrı yerlerini, şehrin ünlü mahalle adları ile gösteren oyun; ya da küçüğe parmaklarını bir bir göstererek söylenen şu tekerleme gibi:

Baş parmak / Badem parmak / Orta direk
Gül menevşe / Küçük Ayşe

Çocuğa sağlık, uzun ömür, mutluluk dilekleri bildiren tekerlememesi kargış ve övgü sözleri ile onlara koşulan jestler ve mimik oyunları da bu bölüğe girer: parmaklar açılmış olarak, çocuğun karşısında, eli oynatmak suretiyle söylenen «tel sarar oğlum (ya da «kızım»), tel sarar...»; küçüğün iki elini birbirine vurdurarak söylenen «el çırpa, el çırpa el olsun...» tekerlemeli oyunları gibi.

Gene çocuklara özgü olmakla beraber, onların kendi aralarında (büyüklerin katkısı olmadan) oynadıkları oyunlara gelince: Bunlardan bir bölüğü sadece söz oyunlarıdır. Bunların tanımlanması, çeşitleri, başka tekerlemelerden farkları, biçim nitelikleri üzerine birinci kitabımızda (**100 soruda Türk halk edebiyatı**, s. 135-142) etraflı bilgi verildi. - İkinci bir bölük, yapıları daha karmaşık, daha gelişmiş, söz öğesine hareketler, danslar, seyirlik küçük sahneler de katılan, çoğu karşılıklı takımlar halinde oynanan oyunlardır. Bazılarında ezgiler de yer alır: «Üşüdüm, üşüdüm...», «Aç kapıyı bezirgân başı...» oyunlarında olduğu gibi.

Soru 87 : Rastlantı-talih ve kader-kumar oyunları ile niyet ve fal oyunlarının ortak ve ayrı nitelikleri nelerdir?

Rastlantı yasasının yönettiği oyunlar başlıca iki çeşit gösterirler. Biri talihin, kaderin oyunculardan, ya da oyuna katılan takımlardan birine veya ötekine sadece bir üstünlük (ör-

neğin, dilenen bir rol, öğünülecek bir ad), ya da elde edilen başarı sayısının üstünlüğü ile oyunu kazanma sevinci ve keyfi sağlar. İkinci çeşit ise düpe düz kumar oyunlarıdır; yani oyunculardan, ya da takımlardan biri gerçek veya saymaca değerde nesneler kazanır. Bu nesneler kimi hallerde oyun aracının kendisidir: «tek mi, çift mi?» oyununda, aşık oyunlarının bazı tiplerinde olduğu gibi; kimi hallerde ise oyun aracından başka şeylerdir: zarla (veya zar yerini tutan araçlarla) oynanan oyunlarda olduğu gibi.

Bu kümedeki birinci çeşit oyunlardan bazıları, oyuncular isterlerse, ikinci çeşidin kuralları uygulanarak da oynanabilir; yani kazanılan sayı paraya, gerçek veya saymaca değerli nesnelere çevrilebilir.

Niyet ve fal oyunlarını yukarda (soru 33, 34) incelediğimiz yorum ve fal işlemlerinin oyun biçimi almış çeşitlenmeleri diye tanımlamak yerinde olur. Rastlantı yasası ile yönetilmiş olmaları onların talih ve kader oyunları ile ortak nitelikleridir; ama bu sonunculardan onları ayıran nitelik, onlarda utma veya utulmanın söz konusu olmayışıdır. Niyet ve fal oyunlarında sadece, akıldan geçirilen bir olgunun gerçek olup olmadığını anlama, kesin bilinmeyen bir şeyi öğrenme, gelecekten haber alma amacı güdülür. Papatyanın yaprakları ile niyet; her birinin bir kişiyi temsil ettiği kabul edilerek iki kirazdan birini seçmesini karşısındakine (kimi daha çok sevdiğini anlamak için) teklif etme; müjdeci böceğini uçurmak suretiyle fal; «ya şundadır, ya şunda...» tekerlemesini söyleyerek saklanan bir şeyi bulma; «kim osurdu, bit osurdu...» tekerlemesi ile «kabahatli»yi keşf etme... bu tip oyunlara örneklerdir.

Soru 88 : «Büyülük» ve «törelik» deyimleri hangi oyunları gösterir?

Mevsimlik törenlerde, bayramlarda, kandillerde ve ramazanda çocukların düzenledikleri kimi törenler oyun niteliğinde gösterilerdir. Bunları, büyüklerin «ciddî» eylemlerinin, çocuk topluluklarına inerek oyunlaşmış çeşitlenmeleri kabul etmek yerinde olur.

Bu türden oyunlara bir örnek olarak Mudurnu çocuklarının, bugün belki de yaşamaz olmuş eski bir törelerini anacağım. Ramazan geceleri ora çocukları teravi namazının bitimini, her mahallede, kendi camilerinin yanında salâ taşına çıkarak, «Ya hak! Ya Allah!» diye bağırmak suretiyle öteki mahallelere duyurmak isterlerdi. Bu, «Bizim imamımız teraviyi sizinkinden önce bitirdi!» anlamında, bir türlü övünme oyunu idi.

Büyüklerin, hocaların da katılması ile, dualar ve ilâhiler okuyarak düzenledikleri «yağmur duası» törenlerinin yanında, çocukların «çömçe gelin», ya da «gode gode» diye adlandırdıkları gösteriler, törenle oyun arası şeylerdir; çocuklar onları bir oyun havası içinde, gülerek, eğlenerek yürütürler. Ama, bunlar da, öteki ciddî törenler gibi, gizledikleri inanç ve amaç bakımından büyülük bir tören sayılır. «Çiğdem pilavı», «bebnem» gibi, çocuk bayramları diye niteleğimiz bazı gösteriler de kimi yönleriyle ve bir çok kesimlerinde oyun görüntüsündedirler. Örneğin, bebnem gününde yumurta tokuşturmak bir türlü kumar oyunudur; yumurtası, bir rastlantı, bir talih eseri sağlam çıkan çocuk, kırdığı yumurtaları kazanacaktır.

Bütüniyle ancak törelik oyunlar bölümünde yer alacak gösterilere en iyi örneği «sinsin oyunu»nda buluruz. Bu oyun, Samsun, Sinop, Amasya, Çorum, Yozgat, Ankara, Kozan gibi Anadolu bölgelerinde, ve yalnız düğün geceleri, bir meydanlıkta yakılmış ateş çevresinde oynanır. Oyun, başlangıçta yığılmış olan odunların alevi sönünceye kadar sürer. Oyuncular ve seyirciler ateşin çevresinde halka olurlar. Bir oyuncu ortaya çıkar; davul ile zurnanın çaldığı havaya uyarak, ve bir defa bir ayağı üzerinde, sonra öteki ayağı üzerinde sıçrayarak, seyircilerle ateş arasındaki alanda döner; bir yandan da seyircileri kollar. Bu sonunculardan biri, ortada dönene yetişip vurmak için en uygun gördüğü zamanda fırlar, ve aynı ayak hareketlerini yaparak önceki oyuncuya yumruk vurmaya çalışır; vurulan, halkaya geçip oturacaktır. Oyun böylece, alev sönünceye kadar sürer. Alev sönünce, sinsin, bütün orada bulunanların katılması ile halaya çevrilir. - Oyunun, yalnız düğün sırasında, ve düğün evinin önünde oynanması, onun törelik niteliğidir.

Soru 89 : Vücut becerisine ve vücut gücüne dayanan oyunların başlıca nitelikleri ve çeşitleri nelerdir?

Bu bölümün ilk «H» alt-bölümünü «tam anlamı ile beceri oyunları» diye nitelendiriyoruz. Başlıca tipleri:

Ellerin ve parmakların becerisi ile başarılanlar: «beş-taş», «kazık-atmaca» (yumuşak, veya ıslak toprağa ucu sivri küçük kazıkları saplama), «bıçak oyunu» (ele değişik biçimler vererek bıçağı yere saplama); «topaç döndürme», «çenber çevirme.»

Ayakların becerisi ile üstünlüğü, sayı kazanmayı sağlayanlar: «çizgi» (veya «ayna») oyunu, «pabuç sektirme».

Süratli zihin ve hareket tepkileri isteyenler: «estepeta» oyunu gibi; burada, oyun-başı bu kelimeyi söyleyince oyuncuların, hangi duruşta iseler öylece kalmaları, ve ancak «boz» emri üzerine kımıldamaları gerekir. Birçok «tura» oyunları da oyuncunun tepki çevikliğine dayanır.

«I» alt-bölümünde utma-utulma ile sonuçlanan, ama gene de özellikle ellerin becerisini, nişan alma yeteneğini isteyen oyunlar kümelenir: çeşitli aşık ve bilye oyunları gibi. Kabuklu kuru meyveler («koz» oyunları, ya da büyük meyve çekirdekleri ile oynananlar), çam kozalakları, madenî paralar, ya da çivi, iğne gibi nesneler de bu tip oyunların araçları olabilirler.

Cimnastik, akrobatlık, canbazlık hünerleri isteyen, ritmik hareketlerden, dengeli duruşlardan, sallanmalardan meydana gelen oyunları «J» alt-bölümünde topluyoruz. En basitlerinden en güçlerine kadar, dönme, takla atma, eller üstünde baş aşağı yürüme, salıncak, çıkrıncak, v.b. tipi araçlarla sallanma... Bu tipten oyunların en basitlerine örnekleri «dön baba dön», «gökte gök boncuk» gibi küçük çocukların tekerlemeli eğlencelerinde, ip atlamalarda, «duvar topu», «yer topu» gibi, küçük topları duvara veya yere süratli ritmik hareketlerle vurup tutma oyunları verir.

«K» alt-bölümünde «asıl güç oyunları» diye nitelendirdiklerimiz kümelenir: ağır nesneleri kaldırma, veya fırlatma, güreş, kol ve bacak gücünü deneme («kol büküşme»), itme-devirme, «ip çekişme», uzun ve yüksek atlamalar, basit yapılı koşular (duran bir hedefe doğru koşarak yarışmalar), güldürülü yarışmalar («çuval yarışı», «yumurta yarışı» gibi).

«L» alt-bölümündeki oyunların sayısı epiy kabarıktır: taş, değnek gibi nesneleri («dikili-taş», «nalbi», «babuk», «kaydırak», v.b. oyunlarda), top, gülle gibi oyun araçlarını uzakta bir noktaya eriştirme, ya da nişana değdirme amacı ile fırlatma kuralına dayanan oyunlardır bunlar. Keza sapan-taşı, yay gibi eski silâhların oyun aracı olması ile meydana gelenler de bu kümeye girerler. Bu tip oyunlardan, yaygınlığı ve çeşitliliği bakımından en dikkate değeni «çelik-çomak» oyunudur. Atlama oyunlarından, çeşitlenmeleri ile «birdir-bir», engelli bir atlama oyunudur. «Uzun-eşek» gibi binme ve taşıma oyunları, yarışma ve kovalaşmalar («elim-üstünde» gibi), «esir-almaca» gibi karmaşık kurallı yarışmalar da bu kümenin oyunlarındandır. Aynı kümenin başka tip oyunları, başarısına insanlarla birlikte (ya da yalnızca) hayvanların katıldıkları yarışmalar veya savaşmalardır: at koşuları ve cirit oyunu, insanla hayvanın ortaklaşa gerçekleştirdikleri, tazı yarışı, horoz döğüşü, koç döğüşü, deve güreşi, boğa döğüşü ise insanların sadece seyirci olarak katıldıkları oyunlardır. Deve güreşleri Aydın bölgesinde çok rağbet gören bir gösteridir. Boğa döğüşlerinin Muğla kasaba ve köylerinde, güzün, özellikle cami yaptırma gibi hayır işleri, Kızıl-Aya para bağışında bulunma amacı ile düzenlendiğini, ve günümüzde de yaşadığım, bu maksatla boğa yetiştiren ve eğiten meraklıların bulunduğunu 1970'te o bölgedeki araştırma gezimiz sırasında öğrendik. - Cirit, hayvanla binicisinin ortak hüner gösterilerini, kovalaşma ve savaşma becerilerini gerektiren, karmaşık yapılı bir oyundur. Bir yönü ile eski Doğu'nun (İran ve Türk memleketlerinin) geleneklerinde oluşmuş «top ve çevgân» oyununun bir çeşitlenmesi olmalı; cirit değneği Anadolu'nun bazı bölgelerinde «çevgen» adı ile gösterilir. 45-50 yıl öncelerine kadar Anadolu'da yaygındı; daha sonraları Kars, Erzurum, Bayburt gibi doğu bölgelerinde yaşamasını sürdürmüş, başka yerlerde unutulmuştu. Son yıllarda yurt ölçüsünde yarışmaların düzenlendiğini öğreniyoruz; 1972 güzünde Konya'da birçok illerden gelmiş cirit takımlarının karşılaşmaları olmuştur. - Kar ve buz üzerinde oynanan oyunlarla (kızak kaymaları ve çeşitlenmeleri), su üzerindekiler, ve hava-rüzgâr oyunlarını da sayarsak bu kümenin oyun tiplerini tamamlamış oluruz. Su üzerindekilerin dikkate değer bir çeşidi «su ciridi», Karadeniz kı-

yılarında bazı yerlerde çocukların ve delikanlıların, sırf eğlence niteliği ile, yaşattıkları oyundur; iki kayıkta dikili duran oyunculardan her birinin ötekini suya düşürme denemesidir bu oyunun kuralı. Hava-rüzgâr oyunlarının yaygın ve oyun araştırmaları bakımından önemli tipi, «uçurtma»dır.

Soru 90 : Sporlarla geleneklik oyunların ilişkileri var mı?

Türkçeye «spor» kelimesi Batıdan gelmiş, bir ulusa mal edilmeyen, uluslararası yaygınlığı olan vücut-gücü yarışma ve gösterilerinin yurdumuzda yayılmasıyle benimsenmiştir. Halk dilinde bu anlamı ile «spor»u karşılayan bir deyim yok. Bu nitelikteki gösteriler, seyirci kalabalığı gerektirmeden, sadece oyuncuların kendi kendilerini eğlendirme amacı güttükleri zaman «oyun» genel deyimi ile adlandırılır. Kümeleme şemamızın III'üncü bölümünün K ve L alt-bölümlerinde bunlardan birçoklarına örnekler gördük. - Gene K ve L alt-bölümlerinde bazı oyun tipleri de var ki her yönleri ile «spor» tanımlamasına uyarlar: güreş, cirit gibi. Bunlar halk dilinde «oyun» genel deyimiyle değil, kendi özel adları ile gösterilir. Onlara halk sporu, yerli spor demek yerinde olur. Nitekim, güreşlerin «yağlı güreş» tipi, Türkiye ölçüsünde, ve bütün yönleri ile bir spor gösterisidir; kesin, değişmez kuralları vardır; kalabalık seyircileri toplar; ödüller dağıtılır gösterilerin sonunda. Bazı büyük güreş gösterileri, bölgeler arası şampiyonlukların belli olması ile sonuçlanır.

Yerli, bölgelik, geleneklik eski oyunlardan bazılarının, bir gelişim sonunda milletlerarası sporlara dönüşümüne birçok örnekler gösterebiliriz. Fransız köylerinin «soule» oyunu önce İngiltere'de spora dönüşmüş, sonradan Fransa'ya ve başka ülkelere yayılarak «rugby» adı ile milletlerarası bir spor niteliğini kazanmıştır. Anglosakson memleketlerinde rağbette -daha çok zengin, soylu kişilerce benimsenmiş- bir spor olan polonun kökeni, Doğunun «top ve çevgân» oyununa çıkar. Japon «judo»su son yıllarda Batı ülkelerine yayılan bir spor olmaktadır.

Kimi oyunlar da, bölgeler-arası kesin kurallara bağlanma aşamasından geçerek, ve yerli çeşitlenmelerini yitirerek ulusluk

sporlara dönüşüyorlar. Türkiye'de yağlı güreş, çoktan bu gelişimini tamamlamış, bir türk sporu olmuştur. Son yıllarda cirit, yeniden canlandırılmak suretiyle ve bölgeler-arası yarışmaların düzenlenmesiyle ulusluk bir spora dönüşme yolundadır.

Soru 91 : Zihin becerisine, zekâ gücüne dayanan oyunlar hangileridir?

Bu bölümdeki oyunlara temel niteliğini sağlayan etkenler, vücut gücü yerine, zekâ ve bellek gücü, atik-tetik kavrama, oyunun gerektirdiği bilgilerden ve hasmının bilgisizliğinden yararlanma yetenekleridir. Şu alt-bölümlerde kümeliyoruz bu oyunları:

M. Aldatmaca ve yutturmaca oyunları. Bu tip oyunların mekanizması, bir hileye baş vurarak, oyunu bilmeyen oyuncuya hoşlanmayacağı şeyleri söyletmek, kendini gülünç düşürecek durumlara sokmaktadır.

N. Bellek gücü ve kavrama tetikliği gerektiren oyunlar.

O. Saklama, saklanma oyunları. «Yüzük oyunu»nda saklanan, bir nesnedir. Birçok fincanlardan biri altına bir yüzük saklanır; iki takım, sıra ile, saklanan yüzüğü erken veya geç bulduklarına göre çok veya az sayı kazanırlar. - Saklambaç tipinde oyunlarda ise saklanan ve bulunması gereken, oyunculardır.

P. Geometrik-düzenli çizgiler, biçimler yaratmayı, ya da belli çizgiler üzerinde beceri göstermeyi gerektiren oyunlar. Parmaklar arasında gerilen iplerle, bükülen, kesilen kâğıtlarla düzenli şekiller, veya kuş, tuzluk, kayık gibi «oyuncak»lar yapma oyunları; «su yolu», «deniz savaşı» gibi çizgi oyunları bu tipe örneklerdir.

Q. Bu alt-bölüme, dünya üstünde çok yaygın «taşlı oyunlar» girer. Bunlara örnek olarak dama, satranç gibi evrenlik ün kazanmış ve çok gelişmiş zekâ oyunlarının çocuk oyunu aşamasında kalmış tipleri, «üç-taş» «dokuz-taş» ve benzeri oyunları sayalım. «Dokuz-taş»ın bir adı da «tokurcun»dur; bu ad onun türk geleneğinde çok eski bir kökene (belki türk-mogol ortak geleneğine) çıktığına tanık sayılabilir.

Soru 92 : Katışımlı oyunlar hangileridir? Katışım tipleri nasıl olur?

Yukarda (soru 85) kümelediğimiz, daha sonra da (soru 86-89, 91) birer ikişer örnekle çeşitlenmelerini gösterdiğimiz oyunlarda oyuncuların ya tek bir çeşit davranış, eylem veya işi vardır, oyun içerik ve yapısı ile en basit tipi verir; ya bu saydığımız öğeler aynı çeşittendir; ya da çeşitleri ayrı olmakla beraber bir tanesi çok üstün, baskın niteliktedir.

Ama öyle oyunlar da vardır ki, yapıları basit değildir; içeriklerinde, kümeleme sistemimizin ana bölümlerindeki öğelerden biri ağır basacak yerde, ikisi (çok seyrek hallerde de üçü) aynı ağırlıktadır. İskambil oyunlarında katışımlı oyunlara en iyi örneği buluruz. Bunlarda, oyunda kazanma yeteneğini sağlayacak kâğıtların oyunculardan birine veya ötekine düşme rastlantısı olduğuna göre, bu oyunlara kader-kumar oyunları bölümünde (yani bizim kümelememizde II'nci bölümde) yer vermek gerektiği düşünülebilir. Ama oyuncunun, eline gelecek kâğıtlara ve karşısındakinin alacağı tedbirlere göre oyunu yönetme gücü ve becerisi de aynı derecede önemlidir; böyle olunca da bu oyunlar, pek âlâ, zekâ oyunları bölümüne (yani kümelememizin IV'üncü bölümüne) de yerleştirilebilir. Demek ki iskambil oyunları II+IV tipinde «katışımlı oyunlar»dır. Zarla oynanan tavla, zar yerini tutan başka araçlarla oynanan domino, ak-dört (köş) oyunları da aynı katışım tipini verirler. Yukarda (soru 85) değindiğimiz gibi bazı aşık oyunları ise III+IV tipinde bir katışım gösterirler.

Bizim kümeleme tablomuzun ilk dört bölümünde A'dan R'ye kadar sıralanan 18 alt-bölüm var. Bu 18 alt bölümün oyunları, ikişer ikişer katışım yapabilecekleri hesaba alınsa, nazarî olarak 153 katışımlı oyun tipi beklenir. Ama pratikte katışımlar (hatta «üçlüler» de hesaba katılsa) bu kadar yüksek sayıyı bulmayacaktır. En çok katışım tipleri büyük bölümlerin aralarında, bir de III'üncü bölümün H-L alt bölümlerine giren oyunların aralarında meydana geliyor. 400 tip sayısını kapsayan bir oyun koleksiyonu üzerindeki testimizden aldığımız sonuç şu oldu: 400 oyundan 28'i katışımlı oyunlardır, ve bunlar 11 katışım tipi gösteriyorlar. 28 oyun üzerinden 2 tanesi C+K (ya-

ni I'inci bölümle III'üncü bölüm niteliklerinin katışımı); 2 tanesi üçlü D+H+K (yani II'nci bölümden bir nitelikle III'üncü bölümden iki nitelik katışımı); 7 tanesi: 5 E+N, 1 E+Q, 1 G+M (yani II'nci bölümden ve IV'üncü bölümden birer nitelik katışımı); 9 tanesi: 3 H+L, 6 K+L (yani III'üncü bölümden birer niteliğin katışımı); 8 tanesi de: 1 K+N, 1 L+M, 1 L+N, 5 L+O (yani III'üncü ve IV'üncü bölümlerden birer nitelik katışımı) tipleri gösteren oyunlardır.

Soru 93 : Oyuncak nedir?

Oyuncak, kendisi tek başına oyunu sağlayan nesnedir. Topaçla çocuk tek başına oynayabilir; topaç, bu bakıma, bir oyuncaktır. Bebek de, araba da, çember de öyle. Ama, topaç olsun, çember olsun, ayrıca birer «oyun aracı»dır. İki çocuk topaç döndürme yarışı, ya da çemberle koşu yaptıklarında, çember ve topaç oyuncaklıktan fazla bir nitelik almış olurlar. Bazı gereçler ise, halkbilimi açısından, sadece «oyun aracı» sayılırlar: bilye, aşık gibi. Bunlar tek başlarına oyunu oluşturamazlar, sadece oyunda kullanılırlar. Bu son gereçlerin bir özelliği de bazı tip oyunlarda utulan nesne oluşlarıdır.

Oyuncağı, oyun aracını çocuk kendisi yapar, kimi hallerde; kimi de onları büyükleri: anası, babası, yaşça büyük arkadaşları yaparlar; yahut da çarşıdan, pazardan satın alınır. Ötedeh beri satın alınan hazır oyuncaklar ve oyun araçları olmuştur. Bunlardan bazılarının, yerli (bölgelik, ulusluk...) nitelikleri vardı. Şimdilerde, seri halinde, fabrika malı oyuncaklar yurdun en ücra köşelerinde müşteri buluyorlar; küçük kasaba pazarlarında, ve köy köy gezen çerçilerin sandıklarında plastik bebekler, arabalar, hayvanlar, hâsılı her çeşit «oyuncak» bulunabiliyor. Bu yüzden de yerli özellikleri, ya da çocuk topluluklarının kendi hayal ürünlerini belirtecek oyuncaklar git gide azalmaktadır. Fabrika malı, seri halinde yapılmış oyuncaklarla ve oyun araçları ile de, geleneğin ürünü olan eski oyunlar sürdürülüyor. Yerli ve geleneklik oyuncakları bulamadığı yerlerde de, halkbilimci, fabrika malı oyuncaklarla oynanan «çocuk oyunları»nı incelemekten geri durmayacaktır.

Çocukların kendi oyuncaklarını, oyun araçlarını yaptıkları

yerlerde bunların incelenmesi, oyun araştırmalarının en ilginç çalışmasıdır. Kimi oyuncakların yapımı da «oyun»dur. «Sipsi çıkarmak» buna güzel bir örnek sayılır. İlkbaharda çocuklar, ağaçların dallarına su yürüdüğü zaman, ince söğüt dallarından düdük çıkarırlar. Düdüğü çıkarma, çocuğun, daha büyük arkadaşlarının yanında, bir türlü çıraklık döneminden sonra öğrendiği bir tekniktir. Sipsi çıkarılırken söğüt dalının kabuğuna bir «tekerleme» söylenerek bıçağın sapı ile vurulmak gerekir; başarıyı, aynı zamanda, bu tekerlemenin büyülük gücüdür sağlayan. Bir tekerlemenin büyülük gücüne baş vurarak ince ağaç dallarından düdük çıkarma töresi, Türk çocukları gibi, Fransız çocuklarının geleneğinde de yaygındır. Öte yandan, XIV'üncü yüzyıldan, kıpçak asıllı Mısırlı bir yazarın Türkler üzerine anlattığı bir efsaneye göre, onların ilk atalarından biri, kuşların seslerini taklit etmek için bir «düdük» yapmış, ilk defa; bu düdüğün adı **sıpsıg** imiş.

Çocuk için oyuncağın modeline tam benzemesi şart değildir. Uzunca, kalınca bir değnek, hayal gücü ile «at» oluverir. Birbiri arkasına dizilen iskemleler «tiren» olur. Birçok hallerde çocuğun kendisi oyuncak rolünü alır; örneğin, çocuk hayalî bir arabaya koşulmuş at olur, arabacı olan arkadaşı için de, kendisi için de; böylece bu «canlı at», «oyuncak at»ın yerini tutmuştur.

Oyuncak, oyun kelimesinin küçültme biçimidir. Başka birçok dillerde de böyle. Oyuncağın önemi, çocuğun küçük yaşında büyük oluyor. Çocuk büyüdükçe oyuncağın yerini düpe düz oyun alıyor; bir çağdan sonra oyuncaklar artık sadece oyun için birer araç haline geliyor. Oyuncak, çocuğa, çocuk topluluğunun içine giremediği çağlarında, arkadaşlık eden varlık olur. Araçlı veya araçsız oyun ise, birden fazla çocuğun katılmasını gerektiren eylemlerden meydana gelir.

Soru 94 : Oyun araştırmalarının ve incelemelerinin önemi nerden geliyor?

Oyunların törenlerle ilişkilerine, büyülük ve törelik yönlerine yukarda, sırası düştükçe, değindik. Bugün oyun görüntüsü ile karşımıza çıkan gösterilerden (hele çocuk oyunlarından) bir-

çoğu eski törenlere, oyun tekerlemelerinin birçoğu büyülük sözlere çıkar. Dinlerin, inanışların değişmesiyle ciddîliklerini yitirerek bir eğlence gerecine dönüşmüşlerdir bunlar. Bazı oyunların büyüklerce hoş karşılanmaması, uğurlu sayılmaması, bazılarının ise, tersine, olumlu sayılmaları, onların eski kökenlerine işarettir. Bundan başka, birçoğu, yapılarında ve içeriklerindeki karmaşıklık yönünden halk sanat yaratmalarının en ilginç örneklerini verirler. Bazı çocuk oyunlarında müzik, dans, söz, seyirlik gösteri öğelerini bir arada toplanmış buluruz.

Oyun araştırmaları, birbirinden çok uzak ülkelerde yaşayan ulusların aralarındaki kültür alış verişlerinin çok eski çağlardan başlayarak günümüze kadar gelmelerinde izledikleri yolları, yerden yere, çağdan çağa geçerken uğradıkları değişmeleri öğrenmek bakımından da değer taşır; tıpkı masalların, efsanelerin, yemek çeşitlerinin karşılaştırmalı incelenmesi gibi. Uçurtma tipinde bazı oyunlar, örneğin, Çin'den dünyanın başka ülkelerine yayılmıştır; yerli geleneklerde de yüzyıllar boyunca yaşamış, gelişmişlerdir; yerli, ulusluk çeşitlenmeler meydana getirmişlerdir. Bazıları ise kısa bir süre yaşayıp sönerler, uzak mesafelere göç ettikleri halde: 1932-1933 yıllarının «yoyo»su gibi; bu oyun, Büyük Devrim yıllarında Fransa'da bir ara yayılmış; sonra uzun zaman unutulmuş, daha sonra yeniden canlanmıştır. İki yıl önce, Güney Amerika'dan Avrupa ülkelerine akın etmiş «taka-tika» oyunu da başka bir örnek, bu gelip geçici oyun modalarına.

Ama, aşık oyunu gibi başka bazı oyunlar, Anadolu geleneğinde iki kültür etkeninin (Orta-Asyalı Türk ve Eski-Anadolu geleneklerinin) buluşmalarını ve bundan çıkacak sonuçları incelemek bakımından büyük önem taşır. Daha birçok oyunlar da, aynı önemde araştırma konusu değerindedir.

SONUÇLAR - SONSÖZ

Soru 95 : Türk halkbiliminin bütün konularını kapsaması beklenen bu elkitabında neler, neden eksik kaldı?

Bu kitabın bölümlenme şeması şöyle olmak gerekirdi: I. Töre ve Tören (bu konular kitabımızda, önsözden sonraki beş bölümde incelenmiştir); II. Halk sanatları; III. Halk kuruluşları; IV. Günlük yaşam; V. Sonuçlar. Bunun yerine, tam planın ancak I'inci ve V'inci bölümleri gerçekleştirilebildi. Halk müziğini ve halk danslarını da içine alan halk sanatları ile halk kuruluşları ve günlük yaşam konuları yazılamadı. Bu eksikliğin sebeplerini açıklamamız, okuyucuya hesap vermemiz gerekiyor.

Halk müziği, halk dansları ve öteki halk sanatları bahislerinin ele alınmamış olmasının tek sebebi, bu işin bizim yeteneğimizi aşmasıdır; bu türden yaratmaların bütün yönleriyle incelenmesi ayrı bir uzmanlık işidir. Bu konularda sözün yetkililere bırakılması yerinde olur. «Yüz soruda» dizisinin bir kitabının Türk halk müziği ve halk danslarına ayrılmasını bekleriz. - Bununla beraber, sırası düştükçe, az da olsa, bu türden halk yaratmalarının halkbilimi konusu olarak önemlerine, onların halkedebiyatının türkü, ağıt, çocuk tekerlemeleri ile ilişkilerine değindik.

Halk sanatı olarak resim, yazı, oymacılık, dokuma, işleme, yazma, halı, kilim, v.b. gibi sanatlar ve zenaatlar üzerine araştırmalar, incelemeler, hatta gereç derlemeleri henüz çok yetersizdir. Oysa bu alanın konuları çok zengin ve yurdumuzun uy-

garlık tarihinin türlü sorunlarını aydınlatma bakımından çok vâdedicidir. Bu türlerden gereçler sağlam bilim yöntemleriyle derlenmiş, düzenlenmiş, kümelenmiş oldukları zaman -ve en iyisi de etnografya müzelerinin çerçevesi içinde- araştırma ve incelemeler için güvenilir kaynak olacaklardır. Ayrıca, bu alandaki verileri inceleme ve açıklama, yorumlama yeteneğine de sanat tarihi eğitiminden geçmiş uzmanlar sahip olabilirler. Bu konulara da ilerde «100 soruda» dizisinde bir kitap ayrılmasını dileyelim.

Öteki boşluklara gelince: Daha kitabımızın taslağını hazırlarken şunu anladık ki, «halk kuruluşları» ve «günlük yaşam» başlıklarının kapsadığı konuları lâyıkı ile incelemek için onlara en azından töre ve törenlere ayırdığımız kadar sahife ayırmak gerekecektir; bu ise hem kitabın hacmini bir misli büyütecek, hem de yayınlanmasını bir hayli geciktirecektir.

Halk kuruluşları deyimi ile bir yandan mezhepler, tarikatlar, v.b. dinlik kuruluşlar, öte yandan da zanaat loncaları, ahi örgütleri gibi iş kuruluşları anlaşılır. Bu çeşitten kuruluşların geçmişteki geniş, düzenli örgütlerinin günümüzdeki kalıntıları, onların eski geleneklerinden bugüne aktarılmış artıkları sıfatı ile halkbiliminin araştırma alanına girer. Ama, eski kuruluşların bir bütün olarak, gelişimleri boyunca incelenmesi tarih araştırmalarının işidir. Türk halkının geçmiş çağlarda, çeşitli din ve iş kuruluşlarının oluşum ve gelişiminde yaratma ve katkılama payının belirtilmesi yolunda tarih incelemeleri (bu konuda önemli araştırmalar ve yayınlar yapılmış olmakla beraber), henüz çok yetersiz durumdadır. Bu da halkbilimcisinin işini bir hayli güçleştiriyor. O, şimdilik, eski kuruluşların geleneklerinden halk içinde yaşayan -ya da anılan- ne kalmışsa onları derlemek, düzenlemek, ve eli altındaki tarihlik belgelerin sağladıkları olanaklar ölçüsünde değerlendirmekle yetinmek zorundadır.

«Günlük yaşam» deyimiyle gösterdiğimiz inceleme alanı, üretim, tüketim, yığma-saklama araç ve gereçleri, konut ve barınaklar, ve bütün bunlarla ilgili işleri, gelenekleri, töreleri kapsar. Türk halkbilimcisi bu konular üzerinde toplu bir görüşe varma yeteneğinden -bugünlük- yoksun durumdadır. Bu çok geniş alanda araştırmalar ve yayınlar henüz yetersizdir,

hem sayı, hem de nitelik bakımından. - Halkbiliminin, yukardaki bölümlerde incelenen olguları ve halk edebiyatının çeşitli yaratınalarını incelemek için gerekli gereçlerin derlenmesi işine giriştiğimizde, ya kişilerin konuşmalarına, belleklerine (yani sözlü kaynaklara), ya da bu gereçleri bizden önce yazıya geçirmiş kaynaklara (yazma, basma kitaplara, kitaplıklara, arşivlere) baş vururuz. Sözlü kaynaklara ulaşmak, yazılı kaynaklardan yararlanmak, onların araştırıcıya ulaştırılması o kadar güç ve külfetli değildir. Ama, biraz önce saydığımız olguların incelenmesi için gerekli gereçleri ancak yerinde (tarlada, köyde, yaylada...) görmek mümkündür, ve en sağlam, en güvenilir yöntem de budur. Bunları ayağımıza getirmenin tek yolu, müzelere taşıyıp yerleştirmektir; bu iş ise kitaplık, ya da arşiv kurmaya baka çok daha zor, daha külfetli... İşte bu sebeplerle de, Türk halkbiliminin bu son konuları üzerinde derlemeler, incelemeler yetersiz durumda bulunuyor.

Kısacası «Türk halkbilimi»nin bu ikinci kitabı, halk edebiyatı dışında kalan bütün konuları kapsayamadı. Sınırlandırdığımız plan içine giren konuları da her yönde ve gereğince işledik diyemeyiz. Bunun için ayrı ayrı konular üzerinde monografya niteliğinde yayınlarla ansiklopedimsi araçların el altında bulunması gerekirdi. Orhan Acıpayamlı, Hikmet Tanyu, Sedat Veyis Örnek, Uğurol Barlas, Hâmit Koşay, Ömer Asım Aksoy gibi araştırıcıların, bir tek konu -ya da bir tek bölge- üzerine yazdıkları monografyaların, Türk Dil Kurumunun «Söz Derleme Dergisi»ne ek olarak yayınladığı **Folklor Sözleri** gibi eserlerin ne derece yararlı olduğu, halk edebiyatı ve ötesi anlamı ile Türk halkbilimini bir bütün olarak ve düzenli bir plan gözetilerek inceleme konusu yapınca anlaşılıyor. Türk halkbilimi konularının birçoğuna hiç dokunulmamış; yapılan incelemelerden büyük bir bölüğü yetersiz ve güvenilmez nitelikte; yayınlar dağınık... Bu yüzden de, bileştiri amacı ile hazırlanan bu kitabın kapsadığı konular, ve bunlara ayrılan bölümler arasında dengesizliklerden kaçınılamadı. Uzmanlara değil de sıradan okuyucuya, «Türk halk töresi» üzerine derli toplu bilgi vermek amacı güden bir kitapta ancak sağlam sonuçların belirtilmesi, istatistikimsi verilerle en tipik örneklerin sergilenmesi beklenir. Biz de, elverişli olan konularda bunu denedik; yeterince bilgi edine-

mediğimiz hallerde ise sadece olguları - ve üzerinde durulması gereken ayrıntılarını - saymakla, onlar incelenirken karşımıza çıkması beklenen sorunları belirtmekle yetindik.

Soru 96 : Türkiye halkının gelenekleri incelenirken karşılaşılan başlıca sorunlar nelerdir?

Türk halk geleneklerine karmaşık niteliğini veren etkenlerden biri Türkiye'nin coğrafî şartlarının çeşitliliğidir. Bunun somut bir örneğini yukarda bayramları incelerken üzerinde durduğumuz «saya törenleri»nde buluruz. Birçok yerlerde koyuncu toplulukların bayramı olan bu törenin, iklim ve ekoloji şartları değişik olan başka yerlerde, kutlama zamanı gibi kutlama amacı da değişiyor. Yurtları dağlık, ovalık, bozkır, yalı boyu olmasına göre, Anadolu insanlarının kılıkları, tarım aygıtları, konutları gibi huylarında, törelerinde, inanışlarında, türkülerinde de sayısız çeşitlenmeler vardır; dört denizindeki balıklarının cinslerinde ve tadlarındaki çeşitlenmeler gibi.

Öte yandan, bu toplulukların bazılarında, coğrafya ve iklim şartlarının değişikliğine karşın gene de ortak görenekler buluruz. Türkmen yerleşmesi köyler, Çukurova'da, veya Uzun-Yayla'da, aynı ağıtları söylerler. Yörüklerin kara çadırları, nerelerde konup göçseler, aynı tiptedir; kilimlerinde aynı motifler işlenmiştir. Çünkü bu topluluklar aynı etnik kökene çıkarlar. Birçok hallerde köy, kasaba toplulukları kökenlerinin bilincindedirler. Göçebelik çağlarının anılarını unutmamış Türkmen, Yörük yerleşmesi köylerde bu soru ortaya atıldığı zaman alman karşılık «atalarımız Horasan'dan gelmişler» sözüdür. Başka hallerde, topluluğun dili, antropolojik niteliği, köyünün adı, onun etnik kökenini sezinlemekte ip ucu olabilir, ama yüzde yüz kesinlikte bir sonuç için yeterli olamaz; tanıtların birbirini tutması, sözlü gelenekteki anıların yazılı belgelerle pekişmesi sonunda ancak yaklaşık kestirilere varılabilir.

Türkiye'nin etnik çehresini, hem tarihlik, **diachronique**, hem de bugünkü durumun saptanması demek olan **synchronique** şartları göz önünde tutarak, şöyle şemalandırabiliriz:

- XI'inci yüzyıldan başlayarak Küçük-Asya'yı açıp türkleştiren müslüman Oğuzlar. Onlar, Orta-Asya'nın, Sır-

Derya ötesinin göçebe-çoban, ve bir dereceye kadar da çiftçi-köylü kültürünü getirdiler. Ama bu kültür, daha Anadolu'ya gelmeden önce çinli, ve daha büyük ölçüde iranlı öğelerle zenginleşmişti; budizm, maniheizm, mazdeizm dinlerinden pek çok inanış ve töreler de, eski dönemde Türklerin eski dinlerine, daha sonra da, kendilerine göre uygulanmış biçimlerde, yeni dinlerine, müslüman-türk öğretisine girmişti.

- Anadolu'nun açılması ile Türklerin hükmü altına giren, çeşitli etnik kökenlerden hıristiyan topluluklar. Bunlar, yakın bir zamana kadar, gerek köylerde, gerek şehirlerde, müslüman topluluklarla normal komşuluk ilişkileri sürdürmüşlerdir. Günümüzde hemen hemen yalnız bazı şehirlerde yaşayan bir azınlık halindedirler. - Hıristiyan topluluklardan, zamanla ve türlü sebeplerle -çoğu kez zorlanmadan- müslümanlığa geçen, ve böylece türkleşenler de eski kültür mirasların-dan pek çok şeyleri sakladılar. Hıristiyan ve müslüman topluluklar yüzyıllar boyunca aralarında gelenek, görenek alış-verişinden de geri kalmadılar.
- Osmanlı imparatorluğunun parlak döneminde Küçük-Asya'nın imparatorluğun çevre ülkelerine, fetihlerin ilerlemesini izleyerek müslüman-türk nüfus akmıştır. Ama aynı dönemde, dış yurtlardan Anadolu'ya da -belki daha az önemde- göçler oldu. Daha sonraki bir dönem için bunun somut bir örneğini, XIX'uncu yüzyıl başlarında Mehmed Ali Paşa'nın askerleriyle Anadolu'nun Çukurova bölgesine gelip yerleşen Mısırlı çiftçi (Fellâh-Arab uşağı) toplulukları verir. Başka bir örnek: köle soyundan Afrikalı Zenciler, İstanbul, İzmir, Manisa gibi şehirlerde oldukça kalabalık topluluklar meydana getirmişlerdi; bunların İzmir'de ayrı mahalleleri vardı. Zencilerin halk geleneklerindeki yerlerine, ocaklı olarak önemlerine, kendilerine özgü bayramlarına, sırası düştükçe değindik.
- Türk asıllı (Kırım ve Kazan Tatarları, Karaçaylılar, Azerbaycanlılar) veya başka soylardan (Boşnak, Pomak, Arnavut, Çerkes, Gürcü, Lezgi...) önemli sayıda

müslüman topluluklar Osmanlı İmparatorluğunun gerilcme döneminde çevre ülkelerden, oralar elden çıktıkça, bugün Türkiye adı ile kesin sınırlarını bulmuş olan topraklara sığındılar. Bu büyük göçlerin sonuncuları, Kurtuluş Savaşı ile İkinci Dünya Savaşından sonrakilerdir. Yunanistanla yapılan nüfus mübadelesinin garip tecellisi, Anadolu'daki yurtlarını bırakıp giden Hıristiyanların, onlara karşılık gelen Müslümanların pek çoğundan daha çok «türk» kalmış topluluklar oluşudur; bunların, Anadolu'nun türkleşmesinden önce hıristiyanlaşıp Anadolu'da yerleşmiş Türkler olduğu sanılıyor. Ana dilleri türkçe olan bu Anadolulukların dilleri, halk edebiyatları, gelenekleri üzerine, Yunanistan'da araştırmalar ve yayınlar yapan ayrı bir bilim kurumu var.

Türk aslından olmayan müslüman yerliler. Doğu bölgelerinde ve dağınık halde başka yerlerde Kürtler; güney-doğu bölgelerinde sâmî asıllı topluluklar (Geldanîler, alevî-nusayrî ve sünnî Araplar); doğu Karadeniz kıyılarında Lazlar. Bu toplulukların büyük çoğunluğu, hele ilk ve orta öğrenimin yayıldığı yerlerde, süratle türkleşiyor. Eski kuşaklar içinde sade kendi dillerini konuşanlar da var; yeni kuşaklar, ya iki dil konuşuyorlar, ya da kendi dillerini unutmuş durumdalar. Ama, etnik asıllarına özgü gelenekleri daha bir zaman saklayıp yaşatacaklardır. Onların kültürlerinin bütün yönleri üzerine bilgilerin derlenmesi, değerlendirilmesi Türkiye halk kültürünün pek çok sorunlarının aydınlanması için birinci derecede önem taşır. - Ne yazık ki bu yönde, Fransız bilgini Georges Dumézil'in Kafkas asıllı olup da Anadolu'da yurt tutmuş toplulukların dilleri ve gelenekleri üzerine, kırk yılı aşan bir süreden beri yürüttüğü çalışmalar bir yana, bugüne kadar bir şey yapılmamıştır.

Küçük-Asya'nın hıristiyan-öncesi eski çağı insanlarının çocukları, çeşitli politik yönetimler (krallıklar, imparatorluklar) süresince ve çeşitli dinlerin birinden ötekine geçerek, birbirleriyle karışıp kaynaşarak, ya-

şadıkları topraklar üzerinde oluşup gelişen uygarlıkların mirası geleneklerinden de birçok şeyler taşımış, aktarmış olmalıdırlar zamanımıza kadar. Bu kültür kalıntılarının örnekleri kap kacak, çanak çömlek, iş aygıtları, müzik aletleri gibi şeylerde, süs eşyalarında, simgelerde daha kolay seçilebilir. Hitit kabartmalarında Anadolu davulunun, âşık sazının en eski şekillerini görüyoruz; Çatal-Öyük kazılarında meydana çıkan, Anadolu'nun en eski ev kalıntılarının duvarlarındaki boyalı el damgalarının aynını bugün de birçok yerlerde köylüler evlerinin duvarlarına vuruyorlar.

Bütün etnik köken, kültür, din, dil çeşitliliklerine karşın, son bir kez en azından altı yüzyıllık bir süre boyunca bugünkü Türkiye topraklarında politik birliğin sağlanmış ve tutunmuş olması, kökenleri ayrı olan kültür topluluklarının, ırkların birbiriyle karışmasını, ve sürekli bir gelenek alış-verişini sağlamıştır.

Anadolu halk kültürünün türk-müslüman yönünü incelerken de başka tipten sorunlarla karşılaşırız.

Müslüman dini Türkiye toprakları üzerinde bir tek inanış ve töre düzeni göstermez. Müslüman halkın çoğunluğu sünnî-hanefî mezhebindendir; önemsiz sayıda da olsa öteki sünnî mezhepten olan topluluklar da vardır. Kesin bir sayı bilinmemekle beraber, nüfusun en azından dörtte biri alevî olsa gerek: köylü âlevîler (Kızılbaşlar), Bektaşiler, Tahtacılar. Anadolu alevîleri ise, biliyoruz, sadece İran şiiliğinin kurallarına bağlı kalmamışlar, birçoğu belki de eski yerli dinlerin artıkları olan çeşitli inanış, töre ve törenleri yürütmüşler ve yürütmektedirler.

Türk halkbiliminin türlü konuları üzerinde çalışanlar, Anadolu halkının (bir tek millet olarak «Türk» diye adlandırdığımız 45 milyonluk büyük topluluğun) kültür olgularının -geleneklerinin, törelerinin, sanat yaratmalarının, günlük yaşam görüntülerinin- çeşitli kökenlere çıkabileceğini unutmamalıdırlar. Elbette ki bu millete adını ve dilini veren «Orta-Asyalı Türk»ün önemli bir katkısı olmuş bu kültür bileşiminin meydana gelmesinde.

Yurdumuzda, Atatürk devrimlerinden sonra -ve onların ışığı altında- gelişen tarih ve kültür çalışmalarının olumlu ürünü, yep yeni bir «millet» görüşü yeşerip çiçeklendi. Anadolu halkının geçmişine ve yaşayan kültürüne yeni bir açıdan bakıştır bu; savunucuları arasında Sabahattin Eyüboğlu, Halikarnas Balıkçısı (Cevat Şakir Kabaağaçlı) ve Azra Erhat üçkenini en başta anmak gerek. Onların çeşitli yazılarında ileri sürdükleri ana düşünce şudur: bütün Batı uluslarının kendilerine kültür, sanat, düşün kaynağı saydıkları eski yunan uygarlığında, bu uluslar kadar -hatta onlardan çok- o uygarlığın ilk beşiği Anadolu topraklarının mirasçısı ve sahibi Türk milletinin de payı vardır. - Sabahattin Eyüboğlu'nun, Karadeniz horonları üzerine bir tartışma vesilesi ile yazdığı şu şatırlarda da özetlenir bu görüş: «...Belki horon Orta-Asya'dan geliyor, bilmem. Ama, benim bilmek istediğim bir şey var, o da şu: Bu memleketin kendi tarihi nerde yaşıyor hâlâ? Biz bu toprakların bütün oyunlarını durdurduk, bütün türkülerini susturduk mu? Ne değerimiz varsa yaşayan, hep dışardan mı getirdik? İnsaf gayri softa kardeş! Bırak bizi de benimseyelim vatanımızın tarihini. - Ziya Gökalp'ın tarihî zaruretlerle uzak ve meçhul ülkelerde aradığı vatan, ana vatan bizim için adaları ve Rumelisiyle Anadolu'dur. Başka yerlerde kardeşlerimiz, uzak yakın akrabalarımız olabilir. Ama Türkiye'nin asıl kökleri Türkiye'dedir. Atatürk'ün dil ve tarih nazariyelerini de yanlış anlamamalı: Bunlar onun bu topraklardaki bütün değerleri benimseme gayretinden doğuyordu. Yunan Türktür demekle biz bu memleketin Yunandan önce de sahibiydik, asıl Yunan da zaten Anadolu'dan kopmadır, demek istiyordu. Son yıllarda topraklarımızdan birer birer baş kaldıran Eti Tanrılarının gülümseyerek söylemek istedikleri de bu.»

Her kültür olgusunu Orta Asya - Türk etkeniyle açıklamak, işin kolayına gitmek, aceleci ve yanıltıcı sonuçlara varmak olur. Ama, oluşum ve gelişim zincirinin halkalarını tamamlamadan, her töreni, her inanışı doğrudan üstünde yaşadığımız topraklarda oluşmuş bir kültür kökenine çıkarmaya kalkışmak da aynı derecede yanıltıcı olabilir. Türklerin Anadolu'ya gelmeden önce de, eski oturdukları yerlerde ve göç yolları boyunca Anadolu'daki uygarlıkların birçok öğelerinin yayıldığı yerlerde

gelenek alış-verişlerinde bulunmuş olduklarını unutmamak gerekir. Halk geleneklerinin kökenlerini araştırma gibi karmaşık bir girişimde en doğru yöntem, en yakın gelişimlerden uzaklara doğru ağır ve ihtiyatlı bir yürüyüşle yorumlamalara gitmektir. Sağlam sonuçlara ulaşabilmenin bir şartı da araştırmaları tek yönlü değil iki yönlü yürütmektir; yani türkbilim (türkoloji; Türkiye halkının kültüründeki Orta-Asyalı katkıyı araştırmayı amaç edinen bilim anlamında) ile türk-öncesi Anadolu'nun tarihi, arkeolojisi, mitolojisi, din tarihi, dilbilgisi... birbirini tamamlamalıdır. - Halkbilimcisi bu kadar geniş bilim alanlarını kucaklamağa kalkışamaz. Onun yapacağı, bu çeşitli bilim dallarına yararlı gereçleri vermek, öte yandan da o dallarda erişilen gerçeklerin ışığı altında basamak basamak ilerleyerek kendi konuları üzerine yorumlama ve açıklamalarını denemektir.

Soru 97 : Türk halkbilimi araştırmalarını güçleştiren başlıca etkenler nelerdir?

Türkiye'nin toplumluk yapısı Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana, son altmış yıllık barış döneminde büyük değişmelere uğramıştır. Nüfus, yılda ortalama yarım milyonluk bir artışla, on milyondan kırk beş milyona çıkmış; bir yandan bu demografik sebeple, bir yandan da, yurdun bazı bölgelerinde de olsa, tarımın makineleşmesi ve uzmanlaşması sonucu, köy nüfusunun fazlası şehirlere akın etmiş; şehirlerde, yozlaşmış bir köy yaşamı ile benimsenememiş, sindirilememiş bir şehir yaşamı ortasında kalan topluluklar (gece-kondu toplulukları) meydana gelmiştir Endüstri gelişmesi sonunda, eski toplum şartlarının yaşattığı üretim teknikleri - ve onlarla ilgili gelenekler - yitip gitmiş, buna karşılık «turizm endüstrisi» halk zenaatlarına, el sanatlarına -hatta söz ve müzik sanatlarına- bunların kendi tabiî şartlarına aykırı, iğreti, yapmacık bir dirilme olanağı sağlamıştır.

Halk biliminin konusu olan töreler, kuruluşlar, sanat yaratmaları, toplumun endüstri-öncesi yaşam şartları içinde normal oluşum ve gelişimlerini yürütürler; onlar üzerine en doğru, en sağlam bilgiler, kendi tabiî şartları içinde yaşarken elde edilenlerdir. Türk halkbilimi, geleneklerin o çağına yetişemedi.

Bugün ise onları ya birer anı olarak, bellekleriniz ne kaldı ise, anlatanlardan öğreneceğiz, ya da hâlâ sığınıp yaşama olanağı buldukları yerlerde inceleyeceğiz. Adım başında karşımıza çıkan «folklor gösterileri»nin, «köylü işi» diye çarşıda pazarda turistlere yığınla sürülen eşyaların etiketlerine kanmamak gerekir.

Somut örneklerle düşüncelerimizi açıklayalım. Türk halk dansları çeşitlenmeleri incelenirken, kadın dansları, erkek dansları ve kadın-erkek karışık oynananlar diye üç büyük küme belirir. Türkiye'de ve Avrupa şehirlerinde türlü vesilelerle düzenlenen «halk dansları festivalleri»nde (şimdi bunlara «folk dansları» diyorlar) bu kümeleme ayrımları yitip gitmiştir; dansların hemen hepsi «kadınlı erkekli» oynanan oyunlar olmuştur. Sadece bir festival gösterisi, bir okul müsameresi söz konusu olunca bu yolun seçilmesine bir diyeceğimiz yok; içlerinde çok başarılı, çok güzelleri de vardır bunların. Ama, halk danslarının yapılarının, yerli niteliklerinin, işlevlerinin, törenlerle ilişkilerinin incelenmesi söz konusu olduğunda, bunlardan sağlam belge değeri beklenemez; Behçet Kemal Çağlar'ın, Ankaralı Âşık Ömer adı ile yazdığı şiirlerin, çağımızın âşık şiirine örnek olamayacağı gibi. - Çeşitli Anadolu bölgelerinden derlenmiş halk türküleri de radyo yayınlarına geçerken aynı akıbete uğruyorlar. Türkü, dinlediğimiz ezgisi ile, sözleri ile nerenindir? ezgisine, yerli gelenekte hangi âlet koşulur? Bir kişi ile mi, toplu mu söylenir? Sözleri olduğu gibi kalmış mıdır? kestiremezsiniz. Transistorlar sayesinde radyonun günümüzde yurdun en ücra köşelerine kadar ulaştığı düşünülürse, halk türküleri incelemelerinin nasıl çapraşık sorunlarla karşılaşacağı anlaşılır.

Yeni toplumluk şartlar yerli ve bölgelik nitelikleri ortadan kaldıran yep yeni gelenekler yaratıyor. Bunlar, halkbiliminin sınırını aşan, toplumbilim araştırmalarına konu olacak olgulardır. Üç yıl önce İzmir'in bir köyünden iki gencin düğünleri iki ayrı törenle kutlandı: birisi köyün içinde, eski geleneklere uygun olarak, öteki, oğlan ve kız evlerinin «şehirli» tanıdıkları için, İzmir'de kiraladıkları bir salonda, çalgılı, danslı bir davet biçiminde. Günümüzde köy düğünlerinin de çoğunda otomobil, cip, traktör römorku, eski geleneklerdeki at ve arabanın yerini

alıyor; atlı, arabalı gelin alaylarına özgü birçok töreler de böylece yitmiş oluyor.

Soru 98 : Çeşitli halkbilimi konularında derlemeler hangi şartlar içinde yapılmalı? Derleme yönteminde gözetilecek kurallar nelerdir?

Halk yaşamının bütün yönlerini eksiksiz ve olduğu gibi saptamaktır halkbilimcisinin görevi. En güvenilir kaynakları o, elbette ki, geleneklerin diri kaldığı yerlerde bulacak. Öncelikle bu kaynakları araması ve onlardan yararlanması gerekir. Ama geleneklerin gevşediği çevreleri bir kalem çizip geçmek de doğru değildir, bize göre. Aynı bir bölgenin dış etkenlerden korunmuş yerlerinde sağlam, diri kalmış geleneklerle, yeni yaşam şartlarının etkilediği ortamlarda yozlaşmış geleneklerin karşılaştırılması halkbilimi için olduğu kadar, çeşitli toplumbilim, toplum psikolojisi sorunlarını çözümlemek için de önemlidir. Bundan başka, gelenekleri eski diriliğini ve zenginliğini yitirmiş bir bölge, bir yer, belli birtakım konular için tek kaynak niteliğinde ise, oradan ne kurtarılabilirse bir kazanç sayılır; gereçlerden elimize geçenlerin eksik, bozulmuş, sakat biçimlerinden asıllarının ne olabileceğine varabiliriz, hele aynı bölgeden birbirini tamamlayan çeşitlenmeler ele geçirebilirsek. Masal, türkü, ağıt gibi halk edebiyatı metinlerinde olduğu gibi, göreneklerde, törelerde, törenlerde de bu yöntemin yararlı sonuçlar verdiğini biliyoruz; arkeologların kazılarda buldukları kırık, eksik parçalardan bir heykelin, bir vazonun asıl biçimini bulup tamamlamayı başardıkları gibi.

Bundan yirmi beş yıl öncelerine kadar halkbilimcilerinin tek derleme araçları kalem kâğıt idi. Ses alma makineleri bugünkü gibi yaygın ve pratik değildi; ancak halk müziği derlemelerinde kullanılıyordu. O zamanlar türkü, tekerleme, masal, hikâye v.b. türlerinden, söyleyenin ağzından çıktığı gibi, bütün anlatım, dil, biçim özellikleri ile derlenmesi gereken metinleri kâğıda geçirmede derleyici güçlük çekiyordu. Böyle metinlerde, anlatının ya da çağırmanın tabiî temposunu bozmamak, anlatanı, çağıranı ağır ve duraksamalı konuşmaya zorlamamak gerekir. Bugün her yere taşınması kolay, işletilmesi pratik, küçü-

cük kutu biçimi ile kimseyi ürkütmeyen ses makineleri sayesinde bu sakıncalar kalmadı. Ama genc.de derleyicinin dikkat etmesi gereken şeyler var. En başta, anlatanı, söyleyeni («kaynak kişi»yi) ses makinesi ile baş başa bırakmamak, ona masalı anlatırken, ya da türküyü çağırırken, kendi tabiî ortamında alıştığı çevreyi sağlamak, etrafına onu ilgiyle izleyecek dinleyicileri toplamak gelir. Derleyici gerekli açıklamalar için konuşanın sözünü kesmekten çekinecek, sorularını aklında tutacak, ya da defterine not edecek, metinlerin derlenmesi işi bittikten sonra («fasıl araları»nda), soracaktır sorularını. Açıklamalar (herkesçe anlaşılmayan yerli kelimeler, deyimler, yer ve kişi adları üzerine bilgiler, v.b.) sırasındaki tartışmalara dinleyicilerin de katılmaları, eksiklerin tamamlanmasını sağlar, ve çok defa yararlı olur.

Bazı konularda ses makinesi v.b. teknik araçlara baş vurulmadan da çalışılabilir. Töreleri, görenekleri, inanışları, araştırma yapılan ortam içindeki insanların günlük yaşamlarına katılarak, onlarla haşır neşir olarak öğrenmektir en kestirme, en sağlam yol. Halk edebiyatının, halk dilinin birçok ürünleri için de böyle: atasözleri, deyimler, kargışlar, alkışlar gibi. Fıkralar ve hayvan hikâyeleri gibi kısa anlatı türleri de, çokluk, günlük konuşmalar içinde, sırası düştükçe, temsil getirmek için söylenir. Bu türlü gereçlerin derlenmesinde derleyicinin (gerekirse kısa notlar alarak, ya da aklında tutarak) ilk fırsatta, yalnız kaldığı zaman ve sıcağı sıcağına, edindiği bütün bilgileri derleyip toplaması, belleğinin ve notlarının yardımı ile onları tamamlaması, her olgunun kullanıldığı, uygulandığı yeri, görevini, anlamını, yorumunu saptaması gerekir. Karşısındakini sorguya çekme yöntemiyle çalışmak çoğu kez olumlu sonuç vermez. Soruşturma listeleri derleyicilere kılavuzluk etme, araştırmanın eksik kalmasını önleme maksadı ile düzenlenir; yoksa, geleneklerini, törelerini, yaşamlarının türlü yönlerini öğrenmek istediğimiz kişilere, sorular sorarak, doldurtulacak «anket formülleri» gibi düşünmemek gerekir bu listeleri.

Bir tek yerde -bir tek konuda olsun, bir çok konularda olsun- yoğun araştırmalar yapan araştırıcı, her yönüyle öğrenmek istediği topluluğun yaşamına uzun süre karışabilmelidir. Topluluğun hemşerisi, çocuğu ise mesele kolaylaşır; değilse,

kendini topluluğa bir türlü «evlât edindirme»yi başarmalıdır. - Memleketin birinde, aile nüfusu üzerine sorulan bir soruya, köylünün verdiği nükteli karşılık şu olmuş diye anlatırlar: «Eskiden köylünün evi kalabalık olurmuş. Şimdilerde ana, baba, çocuklar... Bir de etnolog.»

Soruşturma planları konusunda üzerinde durmak istediğim bir nokta daha var; yukarda, düğünler vesilesi ile de bu soruna değindim. Geleneklerin «geçmişteki biçimleri»ni, geçmişe dönmek olanağından yoksun olduğumuza göre, sadece anılardan öğrenebiliriz. Derleyici, bu yoldan edindiği bilgilerin geçmişe ilişkin olduklarını açıkça belirtmelidir ki, anılarla anlatılan olgulardan bugün de yaşayanlar bulunup bulunmadığını, gözlem yolu ile edineceğimiz bilgiler sayesinde kestirmek mümkün olsun. Yaşayan gelenek ve görenekleri öğrenmek için en sağlam yöntem, elbette, doğrudan doğruya görüp izlemedir. Görmeden izlemeden sadece «kaynak kişiler»in verdikleri bilgilere dayanılarak derlenen gereçlerin bu yöntemle elde edilmiş olduğu da açıkça belirtilmelidir; elbette bunlar da, karşılaştırmalar, tamamlamalar, ve en önemlisi yerinde gözlemli araştırmalar yapmaya halkbilimcisini uyarma bakımlarından yararlıdır, ama hangi yöntemle derlendikleri bilinirse.

Birçok konular için ses makinesinin işini tamamlayacak, fotoğraf, kroki, plan, v.b. çalışma teknikleri üzerinde durmayacağım. Danslar, seyirlik oyunlar, çocuk oyunları çeşidinden gösteriler için, usta masalcıların, türkülü hikâye anlatma sanatının uzmanı âşıkların, ses ve ezgileriyle birlikte, hareketlerini, mimiklerini, dinleyici ve seyircilerin duruş ve davranışlarını, tepkilerini saptamayı, bunların belge değerlerinden hiç bir ayrıntının yitmemesini ancak renkli filimler sağlar. Çok gelişmiş ve masraflı araçlarla çalışmaya, elbette, kendi hesabına ve tek başına iş gören araştırıcının malî ve teknik gücü yetmez, bu türlü külfetleri ve olanakları ancak, çeşitli uzmanları kapsayan çalışma takımları ile işleyen araştırma kurumları yüklenebilir.

Soru 99 : Gereçleri kümeleme ve arşivleme neden gereklidir? Bu işler nasıl yapılmalı?

Derleme yürütülürken bir yandan da halk edebiyatı metinlerini, ve türlü konular üzerinde yapılan araştırmalardan derle-

nen bilgileri belli bir düzene uyarak kümeleme, sıralama, arşivleme işini uygulamak gerekir. Her araştırıcının kendi çalışma alanına, ve o alandaki konuları ele alış yöntemine göre bir kümeleme planı olabilir. Planın bölmeleri araştırıcının ele aldığı konudaki incelemelerinin derinlemesine gidip gitmediğine göre çoğalır veya azalır. Genişçe bir bölgeyi, ya da bir tek yeri (bir kasabayı, bir köyü) bütün konuları ile tarama biçiminde araştırmalar yapılıyorsa kümelemenin ilk taslağında bölmelerin sayısı sınırlı kalabilir. Ama bir tek konu üzerinde inceleme amacı ile derlemeler yapılıyorsa, gereçler, metinler yığıldıkça kümeleme şemasında bölmelerin, alt-bölmelerin de sayısı çoğalacaktır, eldeki gereçlerin çeşitliliklerine göre. Kimi konular için uluslararası karşılaştırmalı incelemeleri kolaylaştırma amacı ile kataloglar düzenlenmiş, yayınlanmıştır; kimileri için de sadece bir ulusun halk kültürü ürünleri göz önünde tutarak hazırlanmış kümeleme denemeleri vardır. Bu hazır ve denenmiş kümeleme şemalarını (gerekirse eksiklerini tamamlayarak) derlenen gereçler için uygulamak, pratik bakımdan (memleket içinde ve dışında, karşılıklı ortak çalışmaları kolaylaştıracağını da düşünerek), yerinde olur.

Biz türk halkbilimi konuları için, ilk taslağını bundan kırk yıl önce hazırlamış olduğumuz kümeleme şemasını, düzeltmelerden sonra aldığı aşağıdaki son şekli ile uyguluyoruz. Bu, konuların ayrıntılarına gitmeyen bir şemadır. «Türk Folklor Araştırmaları»nda 1949'dan bu yana yayınlanan belgeleri ve bilgileri tanıtma amacı ile «Oriens» dergisinde 1957'den beri yazdığımız yazılarda da bu çeerçeveyi kullandık.

I. Çeşitli konuları içine alan dergi ve kitaplar. (Bu bölüm, arşivlemede, ancak eski yazmalar, cönkler, ya da sistemsiz derlemeleri bir araya getirmiş defterler için geçerlidir.)
II. Halk şairleri.
III. 1) Destanlar («epos» anlamında). 2) Halk hikâyeleri.
IV. 1) Masallar. 2) Fıkralar.
V. Efsaneler.
VI. 1) Atasözleri. 2) Bilmeceler. 3) Alkış, kargış, gülbenk ve benzeri kalıp-sözler.

VII. Halk şiiri: 1) Türküler. 2) Mâniler. 3) Tekerlemeler. 4) İlâhiler ve başkaca dinlik şiirler.

VIII. 1) Halk müziği ve müzik âletleri. 2) Halk dansları.

IX. 1) Oyunlar ve halk sporları. 2) Halk tiyatrosu. 3) Başkaca halk eğlenceleri.

X. İnanışlar.

XI. Töreler ve törenler.

XII. 1) Halk sanatları. 2) Zenaatlar. 3) Üretim, tüketim, saklama-istifleme (bunlarla ilgili gelenekler, eylemler, işler ve araçları). 4) Konut, barınak ve eşyaları. 5) Kılık, kıyafet ve süs eşyası.

XIII. Kuruluşlar: 1) Dinlik kuruluşlar (tarikatlar), 2) Esnaf kuruluşları. 3) Gençlik örgütleri.

XIV. Tabiat bilgisi ve tabiatı etkileme: 1) Büyü, tılsım. 2) Halk hekimliği, halk baytarlığı, bitkiler bilgisi. 3) Gökbilgisi, halk takvimi.

Arşivleme işi daha ince ayrıntılara kadar giden bir kümelemedir; ve gereçlerin sayısı çoğaldıkça, onlardan yararlanmayı kolaylaştırmak, en küçük olgulara kadar aranacak bilginin bulunmasını sağlamak için yeterli düzende yapılması gerekir. Yukarda değindiğimiz masal ve oyun katalogları arşivlemenin belli konularda vardığı pratik sonuçlardır.

Kümeleme ayrı ayrı araştırıcıların tek başlarına derledikleri gereçleri bir düzene sokarak kendi çalışmalarını kolaylaştırır; bu, bireylik çalışmanın bir aşamasıdır. Bilim kurumlarında, bir ülkenin, veya geniş bir bölgenin halk geleneklerini, takım halinde bilim işçilerinin emekleri sonucu bir arada toplayan, sayıları binleri, onbinleri bulan gereç yığınları ile meydana gelen arşivlerin amaçları ise, tıpkı yazma kitaplıkları gibi, yayınlanamamış gereçlerden, yayınlanma olanakları sağlanmadan önce de bilim adamlarının veya başkaca ilgililerin yararlanmalarını sağlamak olmalıdır. Bunun tekniği de, gereç yığınlarını dizinlerle donatıp işler hale sokmaktır. Dizinler, «anahtar kelimeler» dediğimiz, konuları, adları, kavramları, biçimleri, türleri, motifleri... Gösteren kelimelerin alfabe sırasıyle dizilmesinden meydana gelmiş listelerdir; basılmamış halde bulundukları arşivlerde bu «anahtar kelimeler» fişler halinde sıralanıp saklanır.

Soru 100 : Gereçleri değerlendirme hangi yollarla ve nasıl olur? Onlardan kimler, nasıl yararlanırlar?

Halk edebiyatı metinleri, ya da halkın çeşitli gelenekleriyle ilişkili bilgiler, yukarda değindiğimiz yöntemlerle derlenip arşivlerde, müzelerde kümelenmiş, sıralanmış bir halde istiflendi; peki, bunlar ne işe yarar? Bunları yığmada, bir koleksiyon merakını doyurmadan başka bir anlam var mı? soruları hatıra gelebilir.

Bu bilgi yığınından, öncelikle, çeşitli bilim dallarında çalışan bilim adamları yararlanacaklardır. Bugün yaşamaz hale gelmiş gelenekler, kuruluşlar, sanat ürünleri, teknikler üzerine arşivlerde, müzelerde derlenmiş bilgi ve gereçler, metinler tarih belgeleri niteliğindedir. Yazılı tarih kaynakları bizi halkın yaşamı ve sorunları üzerinde yeterince aydınlatabilmekten çok uzaktır. Günümüzde yaşayan gelenek, görenek, töre, tören, v.b. üzerine ele geçirebildiğimiz bilgiler ise, toplumluk türlü sorunların incelenmesi için laboratuvar gereçleri değerindedir.

Halk yığınlarının davranışlarını, dünya görüşlerini, çeşitli sorunlar, olaylar karşısında tutumlarını, bir ülkenin toplumluk yapısındaki oluşum ve gelişimleri izleyebilmek için o yığınların geçmişini ve çağdaş yaşamını bütün yönleriyle bilmek gerekir. Halkın yararına bir toplumluk ilerlemeyi engelleyen gelenekslerle en başarılı savaş, onları görmezlikten gelmek, küçümsemek, kötülemek, yermek, yasak etmek ile değil, onları yaratan ve yaşatan şartları bilmek ve ortadan kaldırmakla olur.

Halkbilimcisinin görevi, elindeki gereçlerle, çeşitli bilim kollarını (toplumbilim, ekonomi, tıp, veteriner tıp, bitkilerbilimi, tarım tarihi, sanat tarihi, arkeoloji, tarihöncesi...), onların ulaşamayacağı bilgilerle zenginleştirmek, onlara daha genişliğine ve derinliğine açıklamaları sağlayacak ilk gerekli yorumlamaları yapmaktır.

Çağdaş sanat ve edebiyat yaratmalarının ulusluk ve evrenlik bir güç kazanmalarında halk geleneklerinin besleyici değeri üzerine çok şeyler söylendi; bu gerçek üzerinde uzun boylu duracak değilim; ancak başka vesilelerle de açıkladığım bir düşüncemi tekrarlamakla yetineyim.

Halkın yaşamı, gelenekleri, türlü sanat ve edebiyat yarat-

maları, tümiyle, çağdaş sanatçı için bir «okul»dur. Sanatçı bu konularda öğrenimini, halkbiliminin derleyip hazırlayıp sunduğu gereçlerin aracılığı ile yaptığı gibi, doğrudan doğruya halkın içinde kendi yaşam denemeleriyle de gerçekleştirebilir. (Bu sonuncu türde çıraklık öğreniminin ne derece üstün değerde olduğuna, edebiyatımızın son 35-40 yıllık döneminde yetişmiş köylü soyundan yazarlarımızın eserleri canlı birer tanıttır.) Ama, çağdaş sanat halk gelenceklerine romantik bir özlem ve özenti düzeyinde kalırsa, kısır bir taklitçilikten ileri gidemez; ve toplumun atılımlarında tutucu bir etken olur. Yaratıcılığında ve düşününde halkı aşabilen, ve bu yeteneğiyle onu daha iyiye, daha güzele, daha mutluya götürebilen sanatçı, yapıtlarına ulusluk ve evrenlik bir güç kazandırabilir.

BAŞLICA KAYNAKLAR (*)

a. Bibliyografya, ansiklopedi ve dergiler

Acaroğlu, Türker — Ozan, Fırat, Türk halkbilgisi ve halk edebiyatı üzerine seçme yayınlar kaynakçası. Ankara 1972. (Türk Dil Kurumu yayını.)

Halk Bilgisi Haberleri dergisi. İstanbul 1929-1942, 124 sayı. (Halk Bilgisi Derneği ve Eminönü Halkevi yayını.)

İstanbul Ansiklopedisi.

İslâm Ansiklopedisi.

Söz Derleme Dergisi, Folklor sözleri. (T.D.K. yayını.)

Tan, Nail, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi. Folklorik dizin denemesi. Ankara 1974.

Türk Etnografya Dergisi. (1956'dan bu yana.)

Türk Folklor Araştırmaları. İstanbul, 1949-1979, 365 sayı.

Türk Folklor ve Etnografya bibliyografyası. Ankar 1971, 1973, 1975.

b. Kitap ve makaleler

Acıpayamlı, Orhan, Türkiye'de doğumla ilgili âdet ve inanmalar. Erzurum 1961.

Barlas, H. Uğurol, Maraş düğün âdetleri. İstanbul (tarihsiz).

Barlas, H. Uğurol, Kayseri düğünleri. İstanbul 1963.

Barlas, H. Uğurol, Kütahya düğünleri, İstanbul 1963.

Bayatlı, Osman, Şifalı otlar ve Lokman Hekim, İzmir 1960.

Bayrı, M. Halit, İstanbul Folkloru, İstanbul 1947.

Boratav, Pertev Naili, Les travaux de folklore turc (1908-1951). «Anadolu. Revue des études d'archéologie en Turquie, I». Paris 1952, s. 71-85.

Boratav, Pertev Naili, The Nigro in the Turkish folklore, «Journal of American Folklore», cilt 64, 1951, s. 83-88.

Boratav, Pertev Naili, Les Noirs dans le folklore turc, «Journal de la Société des Africanistes», c. XXVIII, 1958.

(*) Türk halkbiliminin, halk edebiyatı dışında kalan konularıyle ilişkin kaynakların bir bölüğünü okuyucu, 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı'nın 3'üncü ve 4'üncü baskılarının sonundaki bibliyografyada bulacaktır.

Boratav, Pertev, Naili, Une première ébauche de catalogue des jeux, «Approches de nos traditions orales», Paris 1970.
Boratav, Pertev Naili, «Saya», une fête pastorale. «Turcica», c. III, 1971, s. 22_30.
Boratav, Pertev Naili, Türk ağıtlarının biçimleri, işlevleri ve konuları. «Sinan Yıllığı», İstanbul 1973, s. 23-32.
Boratav, Pertev Naili, Anadolu ağıtlarının türlü nakışları ve yakınışları. «Tütengil'e saygı», İstanbul 1981, s. 35-52.
Boratav, P. N. - Trémaud, Hélène, Classification des jeux de force et d'adresse. Paris 1960. «Arts et Traditions Populaires» dergisi içinde.
Boratav, P. N. - Roux, Jean-Paul, La Divination chez les Turcs. «Divination, II), Paris 1968, s. 279-329.
Culsenier, Jean, Economie et parenté. Paris 1973.
Dinçer, Ferruh, Türk folklorunda veteriner hekimliği. Ankara 1967.
Eyüboğlu, İsmet Zeki, Bütün yönleriyle Anadolu inançları. İstanbul 1974.
Eyüboğlu, Sabahattin, Anadolu'da halk hekimliği. «Tıpta Yenilikler», sayı 6, 1961, s. 75-80.
Göğceli, Kemal Sadık, Ağıtlar. Adana 1943.
Gökalp, Altan, Têtes-Rouges et Bouches Noires. Paris 1980.
Koşay, Hâmit Zübeyir, Türkiye düğünleri üzerine mukayeseli malzeme. Ankara 1944.
Nicolas, Michèle, Les Fêtes. «Fêtes du Monde: Europe». Paris 1980. s. 19-30.
Nicolas, Michèle, Traditions populaires turques: les Naissances. Paris 1972.
Nicolas, Michèle, Poissons et Pêche en Turquie. Paris 1974.
Önder, Ali Rıza, Yaşayan Anadolu efsaneleri. İstanbul 1955.
Örnek, Sedat Veyis, Sivas ve çevresinde bâtıl inanışlar. Ankara 1966.
Örnek, Sedat Veyis, Anadolu folklorunda ölüm. Ankara 1971.
Örnek, Sedat Veyis, Türk Halkbilimi. İstanbul 1977.
Örnek, Sedat Veyis, Geleneksel kültürümüzde Çocuk. Ankara 1979.
Roux, Joan-Paul, Les Traditions des Nomades de la Turquie méridionale. Paris 1970.
Tansel, Oğuz, Quand il pleut en même temps que le Soleil brille. «Studia Orientalia», XXIII, sayı 2, 1958.
Tanyu, Hikmet, Ankara ve çevresinde adak ve adak yerlerine dair bir araştırma. Ankara 1958.
Tanyu, Hikmet, Türklerde taşla ilgili inançlar. Ankara 1968.
Tchéraz, Minas, Orient inédit. Paris 1912.
Tuğrul, Mehmet, Mahmutgazi köyü. İstanbul 1969.
Üsküp, Şeref, Şifalı otlar ve kuvvet macunları. İzmir 1968.
Yenisey, Fazıl, Bursa Folkloru. Bursa 1955.
Yılmaz, A., Tahtacılar... Ankara 1948.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

Sayfa

Soru 1 : Bu kitapta hangi konular ele alınacak? 5

BİRİNCİ BÖLÜM

İNANÇ VE TÖRE KURALLARI

Soru 2 : İnanç deyimi ile ne anlıyoruz? 7

Soru 3 : İnanışlar halkın dilinde ve duruş-davranışlarında nasıl anlatım bulurlar? Onları hangi kaynaklarda buluruz? 8

Soru 4 Evren üzerine inanışlar nelerdir? 10

Soru 5 : Güneş ve Ay üzerine inanışlar nelerdir? 14

Soru 6 Yıldızlar üzerine inanışlar nelerdir? 19

Soru 7 : Halk inanışlarında Evrenin sonu ve Öteki-Dünya nasıl düşünülür? 20

Soru 8 : İnsan ve insan vücudu ile ilgili olarak nelere inanılır? 24

Soru 9 : Can nedir? Nerededir? Uyku ve ölüm nasıl olur? 27

Soru 10 : Halk inanışlarına göre insanlar cins ve yaş bakımından nasıl ayrımlanır? 28

Soru 11 Irk ve soy çeşitlenmeleri üzerine inanışlar ve yargılar nelerdir? 32

Soru 12 Din ve mezhep ayrımlanmaları inanışlarda nasıl belirlenir? 35

Soru 13 Başkaca toplum çeşitlenmeleri ve bunlarla ilgili inanışlar nelerdir? 37

Soru 14 : Halk inanışlarında iş ve esnaf ayrımlanmaları nasıl anlatımlanır? 39

Soru 15 Tabiatüstü güçleri olan insanlar kimlerdir? 40

Soru 16 : Ermiş kişiler ne gibi olağanüstü işler başarırlar? 42

Soru 17 Hangi tabiat olayları ne çeşit inançlara konu oluyor? 45

Soru 18 Dağlar, kayalar, su kaynakları, göller ve ırmaklarla ilgili ne gibi inanışlar var? 47

Soru 19 : Bitkilerle ilgili inançlar nelerdir? 53

Soru 20 : Hayvanlar üzerine nelere inanılır? 66

Soru 21 : Dönüşümlerin çeşitleri ve onlarla ilgili inanışlar nelerdir? 62
Soru 22 : Cansız maddeler, eşyalar ve besinlerle ilgili olarak nelere inanılır? Bunlara karşı nasıl davranılır? ... 64
Soru 23 : Konut ve barınakların inanç konusu olan yönleri var mıdır? 67
Soru 24 : Maden kuyuları ve definelerle ilgili inançlar var mı? 69
Soru 25 Eski ulu yapılar ve örenler üzerine ne gibi inançlar var? 70
Soru 26 : Tabiatüstü varlıkların çeşitleri, işleri ve insanlarla ilişkileri nelerdir? 74
Soru 27 : Ne gibi işler nasıl, ne zaman, nerede yapılmalı, veya yapılmamalı? 80
Soru 28 Hangi türden sözler hangi inançlara bağlıdır? ... 85
Soru 29 : Kişi adlarının ve lâkaplarının özel önemleri, anlamları ve büyülük etkileri var mıdır? 88
Soru 30 : Sayıların özel önemleri ve anlamları var mıdır? 90

İKİNCİ BÖLÜM

TABİAT BİLGİSİ — TABİAT YASALARINI ETKİLEME

Soru 31 : Uğur ne demektir? 94
Soru 32 : «Bereket», «uğur»dan farklı bir anlam taşır mı? ... 95
Soru 33 : «Yorum» sözünden ne anlıyoruz? Ne gibi olaylar, davranışlar, nasıl yorumlanır? 96
Soru 34 : Fal nedir ve çeşitleri nelerdir? 101
Soru 35 : Nazar ne demektir? Kimin, kime, neye nazarı değer? 103
Soru 36 : Nazardan nasıl korunmalı? 105
Soru 37 : «Büyü» kavramı içine hangi işlemler girer? 106
Soru 38 : Büyülerin çeşitleri nelerdir? 106
Soru 39 : Büyülerin yapıları nasıldır? İçerikleri nedir? 108
Soru 40 : Kötü büyülerden nasıl korunulur? Etkileri nasıl giderilir? 111
Soru 41 : «Ocak» nedir? Büyülük işlerle nasıl bir ilişkisi vardır? 113
Soru 42 : Üfürük, afsun, v.b. işlemlerin nitelikleri nelerdir? 116
Soru 43 : Muska, nazarlık, tılsım ne işe yararlar? 119
Soru 44 : «Halk hekimliği» deyiminden ne anlıyoruz? 122
Soru 45 : Halk hekimliğinin büyülük sağaltma yöntemleri nelerdir? 123
Soru 46 : Halk hekimliğinde tümiyle gerçekçi-akılcı yöntemler de var mıdır? 127
Soru 47 : Hayvan sağlığı ile ilgili gelenekler nelerdir? 129
Soru 48 : Hayvan sağlığını koruma yöntemlerinden büyülük nitelikte olanlar hangileridir? 130

Soru 49 : Halk takvimleri, ve halkın hava değişikliklerine, mevsimlere, aylara değgin gelenekleri nelerdir? 131
Soru 50 : Yağmur, soğuk gibi hava şartları ne gibi büyülük işlemlerle etkilenir? 138

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BEŞİKTEN MEZARA: GEÇİŞ TÖRELERİ

Soru 51 Çocuğu olmasını isteyen kadın hangi çarelere baş vurur? Çocuk istemeyen ne yapar? 143
Soru 52 Doğum sırasında ve lohusalık döneminde ne gibi kurallara uyulur? Lohusayı ve çocuğu korumak için neler yapılır? 148
Soru 53 Doğumdan sonra uygulanan başlıca işlemler nelerdir? 153
Soru 54 İlk ayları içinde çocukla ilgili inanış, görenek ve törenler var mıdır? 155
Soru 55 Sünnet çağına kadar çocukla ilişkili başkaca ne gibi inanışlar var? 156
Soru 56 Türk halk geleneğinde sünnet töreleri nasıl bir anlam ve değer taşır? 159
Soru 57 Okula başlama töreni nedir? Bu tören hangi okul için yapılırdı? 163
Soru 58 Ergenlik-delikanlılık çağından evlilik çağına geçiş nasıl olur? 165
Soru 59 Evlenme töre ve törenlerinin incelenmesinde hangi sorunlarla karşılaşıyoruz? 167
Soru 60 Görücülük ve kız isteme görenekleri hangi şartlar içinde ve nasıl uygulanır? Beşik kertme nedir? ... 172
Soru 61 Söz kesimi, şerbet ve nişan deyimleri ile hangi töre, tören ve işlemler adlandırılır? 174
Soru 62 Nişanla düğün arası dönemde ne gibi törelere uyulur? 176
Soru 63 Bolu'nun bir köyünde kutlanan bir düğünün üç günlük süresince gördüğümüz töre, tören ve gösteriler neler idi? 177
Soru 64 Türkiye halkının evlenme geleneklerinde, yukarda anlatılan düğünde rastlamadığımız töreler de var mı? 183
Soru 65 Düğün döneminden sonra uygulanması gereken «gelinlik» ve «güveylik» töreleri nelerdir? 188
Soru 66 Gurbete çıkanlar ve askere gidenlerle ilgili no gibi gelenekler vardır? 189
Soru 67 Hacca giderken, ve hac dönüşü ne gibi törenler dü-

zenleniyor? 192
Soru 68 : Ölüm olayı halk geleneğinde ne gibi töre ve törenleri kapsar? 194
Soru 69 Ağıt töreni nedir? Nerelerde, nasıl düzenlenir? ... 197
Soru 70 : Gömme-sonrası uygulanan başlıca töre ve törenler nelerdir? 199

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BAYRAMLAR

Soru 71 «Bayram» kavramı içine ne gibi gösteriler girer? 204
Soru 72 Bayramları nasıl kümelemeli? 205
Soru 73 Dinlik bayramların halk geleneğine özgü renklenmeleri var mı? 206
Soru 74 : Ulusluk bayramların geleneklik ve törelik öğeleri var mı? 210
Soru 75 : Mevsimlik bayramların çeşitlenmeleri nasıldır? 211
Soru 76 : Çoban bayramları zincirinin birinci halkası, «koçkatımı»nın bayramlık niteliği var mıdır? 212
Soru 77 : Saya bayramı nasıl kutlanır? 213
Soru 78 : Koyunların döl vermesi ne gibi bayramlık gösterilere vesile olur? 215
Soru 79 Üretim işleri ve mevsimleri ile ilgili başkaca bayramlar nelerdir? 216
Soru 80 : Bahar bayramları hangileridir? Nasıl çeşitlenirler? 218
Soru 81 Yaz bayramları ve güz bayramları diye adlandırılabilecek sayılı günler var mı? 224
Soru 82 Kış bayramları nelerdir? 225
Soru 83 Yatır ziyaretleri ile bayramların, bayramlar ile panayırların ilişkileri nasıldır? Köylü, göçebe toplulukları nın ve Zencilerin kendilerine özgü bayramları var mıdır? 228

BEŞİNCİ BÖLÜM

OYUNLAR

Soru 84 Buradaki «oyun» deyimi ile ne anlamak gerek? 232
Soru 85 Oyunlar nasıl kümelenir? 233
Soru 86 Yalnız çocuklara özgü oyunlar hangileridir? 237
Soru 87 Rastlantı-talih ve kader-kumar oyunları ile niyet ve fal oyunlarının ortak ve ayrı nitelikleri nelerdir? ... 238
Soru 88 : «Büyülük» ve «törelik» deyimleri hangi oyunları gösterir? 239

Soru 89 : Vücut becerisine ve vücut gücüne dayanan oyunların boşlıca nitelikleri ve çeşitleri nelerdir? 241
Soru 90 : Sporlarla geleneklik oyunların ilişkileri var mı? ... 243
Soru 91 : Zihin becerisine, zekâ gücüne dayanan oyunlar hangileridir? 244
Soru 92 Katışımlı oyunlar hangileridir? Katışım tipleri nasıl olur? 245
Soru 93 : Oyuncak nedir? 246
Soru 94 : Oyun araştırmalarının ve incelemelerinin önemi nerden geliyor? 247

SONUÇLAR — SONSÖZ

Soru 95 : Türk halkbiliminin bütün konularını kapsaması beklenen bu elkitabında neler, neden eksik kaldı? 249
Soru 96 : Türkiye halkının gelenekleri incelenirken karşılaşılan başlıca sorunlar nelerdir? 252
Soru 97 Türk halkbilimi araştırmalarını güçleştiren başlıca etkenler nelerdir? 257
Soru 98 : Çeşitli halkbilimi konularında derlemeler hangi şartlar içinde yapılmalı? Derleme yönteminde gözetilecek kurallar nelerdir? 259
Soru 99 : Gereçleri kümeleme ve arşivleme neden gereklidir? Bu işler nasıl yapılmalı? 261
Soru 100 : Gereçleri değerlendirme hangi yollarla ve nasıl olur? Onlardan kimler, nasıl yararlanırlar? 264
BAŞLICA KAYNAKLAR 266

Pertev Boratav, 1907'de, Gümülcüne'nin Darıdere ilçesinde doğdu. İlk öğrenimini İstanbul, Arapsun (Gülşehri), Develi ve Mudurnu'da (1912-1919); orta öğrenimini İstanbul'da Kumkapı Fransız Kolejinde (1919-1924), Gelenbevi ve İstanbul liselerinde (1924-1927); yüksek öğrenimini İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde ve Yüksek Öğretmen Okulunda (1927-1930) yaptı. / 1931 ve 1932'de Edebiyat Fakültesinde asistan olarak, 1932-1936 arasında Konya Lisesinde ve Erkek Öğretmen Okulunda türkçe ve edebiyat öğretmeni olarak görevlendi. / 1936-1937'de bir yıl Almanya'da devlet bursu ile kaldı. / 1937-1938'de bir yıl Mülkiye Okulunda kütüphane memurluğu yaptı. / 1938'de Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde Türk Dili ve Edebiyatı bölümüne Türk halk edebiyatı doçenti olarak atandı. 1946'da, aynı Fakültede Türk folkloru profesörü oldu, ve 1948'e kadar bu görevde kaldı. / 1948 ile 1952 arasında A. B. D. Stanford Üniversitesinde Hoover Kütüphanesinin Türkiye bölümünün kuruluşunu Türkiye'den yönetti. / 1952'de Fransa'ya gitti. 1952'den 1974 sonuna kadar Centre National de la Recherche Scientifique'de araştırma uzmanı olarak çalışmalarını, 1976'ya kadar da Ecole Pratique des Hautes Etudes'de Türk folkloru seminerlerini sürdürdü. Şimdi, Centre National de la Recherche Scientifique fahrî araştırma uzmanı olarak çalışmalarını sürdürmekte, ve Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales'da Osmanlı Arşiv belgeleri üzerine bir semineri yönetmektedir.

KDV dahil ISBN 975-7551-07-4